

TEHETSÉGEK A TÖRTÉNETTUDOMÁNY SZOLGÁLATÁBAN

III.

Szerkesztette
Ferwagner Péter Ákos

**SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR**

**SZEGED
2017**

TEHETSÉGEK A TÖRTÉNETTUDOMÁNY SZOLGÁLATÁBAN

III.

**TÖRTÉNELEM SZAKOS HALLGATÓK
DIÁKKÖRI DOLGOZATAI**

Szerkesztette
Ferwagner Péter Ákos

**SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI KAR**

**SZEGED
2017**

Szerkesztette
Ferwagner Péter Ákos

A kiadvány a „**Hazai Tudományos Diákköri műhelyek támogatása**” c.
pályázat támogatásával valósult meg. A pályázati kategória kódja:
NTP-HHTDK-16

Szegedi Tudományegyetem
Történeti Intézet
Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék
H-6722 Szeged, Egyetem u. 2.
Tel./Fax.: (36) (62) 544-805

ISBN 978-963-306-528-0

TARTALOM

Előszó	5
---------------------	----------

JENEI MILÁN

A „kelet-európai harmincéves háború” hajnalán. Bogdan Hmelnickij multivektoriális külpolitikája (1648–1657) ..	7
---	----------

ÁRVAI LAJOS

A nagy északi háború hadseregei. A kozák, a svéd és az orosz hadsereg fejlődése a 17–18. század fordulóján	29
---	-----------

BERCZELI-NEMCSÉNYI ALEX

Munkásmozgalom Nyugaton? Az amerikai munkásmozgalom kialakulásának története	41
---	-----------

TRIZNYA ARNOLD

A Kecskemét városi honvédegylet 1861-i megalakulásának és betiltásának körülményei	59
---	-----------

TÓTH ISTVÁN

Szeged mint hátország 1915–1917-ben	71
--	-----------

CSÍK ÁDÁM LAJOS

„Sem frontvonal, sem ellenfél...” Az 1956-i forradalom budapesti eseményei, illetve hadászata és harcászata	91
--	-----------

KOCSIS ÁDÁM

Mezőgazdasági csoda az Alföldön? Egy termelőszövetkezet működésének elemzése (1964–1970).....	109
--	------------

LENGYEL ÁDÁM

„Bombákat dobtak rám, a szívemben mégis akkora béke honolt...” Oszama bin Laden, az afganisztáni szovjet „kaland” és az al-Kaida létrehozása	129
---	------------

Előszó

Ismét magunk mögött hagyunk egy tudományos diákköri ciklust, amelynek során – a korábbiakhoz hasonlóan – magas színvonalú eredmények születtek a Szegedi Tudományegyetem történelem szakos hallgatóinak kutatásai nyomán. A szerzők alapos vizsgálatokat folytattak a választott témájukban a témavezetőik útmutatása alapján, számos új forrást tártak fel, új eredményekkel gazdagították eddigi ismereteinket. Dolgozataik közreadását mindenekelőtt ez indokolja. A publikálással ugyanakkor további erőfeszítésekre, kutatásaik folytatására, akár a doktori tanulmányokba való bekapcsolódásra is szeretnénk buzdítani őket.

Mint látható, a hallgatók érdeklődése ezúttal is meglehetősen széles volt, az újkori egyetemes történelem nagy kérdésein át egészen a jelenkor bizonyos problémáig terjedt. Némelyik téma egészen újszerű, mások kutatottabbak, viszont ebben az esetben is új aspektusok vagy eddig kevesebb figyelmet kapott források kerültek az előtérbe. Néhol gazdag a levéltári anyag, másutt az *oral history* eszközével élt a szerző, de akadt olyan is, aki a szakirodalmat értelmezte újra. Öröm látni, hogy az érdeklődés nem csupán szerteágazó, hanem elmélyült is, hogy a hallgatók szívesen vállalkoznak kutatási feladatokra, s nem zárkoznak el a megmérettetés elől sem.

A tanulmányok elkészítésében természetesen meghatározó szerepet játszottak a hallgatók témavezetői. A felkészítő tanárok munkája nélkül értelemszerűen nem születhettek volna ilyen magas színvonalú művek. A feladatok oroszlánrészét mégis a szerzők vállalták magukra, akik iskolai feladataik mellett energiát nem sajnálva önként vállaltak többletmunkát. Elismerés illet mindenkit, aki közreműködött ezeknek a tanulmányoknak a megírásában. Kiadványunkkal arra törekszünk, hogy a jövőben másokat is hasonló kutatásokra, a diákköri mozgalomba való minél hasznosabb bekapcsolódásra ösztönözzünk.

Szeged, 2017. április

A szerkesztő

***A „kelet-európai harmincéves háború” hajnalán.
Bogdan Hmelnyickij multivektoriális külpolitikája
(1648–1657)***

JENEI MILÁN

Egy ukrán kisnemes, Bogdan Hmelnyickij igazságkeresése a világtörténelmet hosszú távon is befolyásoló események sorává nőtte ki magát. Az 1648–1654. évi Hmelnyickij-felkelés történelmi távlatból meghatározónak bizonyult nem csak Ukrajna története, vagy a 17. századi kelet-európai hatalmi átrendeződés szempontjából, hanem következményei révén hatása kimutatható egészen a 19–20. századi európai történelem fontosabb történéseiben is.

Noha 1648 és 1657 között mindvégig valamely szomszédos állam alattvalóinak számítottak, a kozákok a *hetman* élete végéig önálló külpolitikát folytathattak. Aszerint, hogy épp melyik kelet-európai (nagy)hatalom mellé vagy alattvalójának álltak a kozákok, négy szakaszra oszthatjuk fel Hmelnyickij hetmanátusi idejét: krími tatár, oszmán, orosz és erdélyi–svéd. Arra keresem a választ, miért volt szükség ennyi külpolitikai irányváltásra, és hogyan valósíthatta mindezt meg Bogdan Zinovij Hmelnyickij.

Előzmények

A *Rzeczpospolita* és az Oszmán Birodalom 1640 májusában megújította 1621 óta fennálló békéjét, melyhez kénytelen volt csatlakozni a Krími Kánóság is. A békeszerződésben visszatérő problémáról esik szó: a kozákok és a tatárok ukrainai portyáiról.¹ A béke megerősítése ellenére IV. Mehmed Girej idején (1641–1644, 1654–1666) folytatódtak az ukrainai tatár betörések,

¹ Dariusz Kolodziejczyk: *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century). An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents*. Ottoman Empire and its Heritage Vol. 18. Brill, Boston, 2000. 458–470.

ezeket lengyel válaszcsepások követték. Az 1644-i lengyel sikernek is köszönhetően a Porta leváltotta Mehmedet, helyébe III. Iszlám Girejt (1644–1654) ültette.² Mégis az 1640-es évek elején IV. (Vasa) Ulászló (1632–1648) is a béke megszegésére törekedett, ugyanis titokban törökellenes koalíció szervezésébe fogott: terve a tatárok Krímből való kiűzésén túl a Balkán felszabadítása volt a török uralom alól. Valójában csak területszerzésre volt esélye, valamint a kozákok foglalkoztatásával a nemes–kozák feszültség enyhítésére. A lengyel király kancellárján keresztül velencei pénzen zsoldosokat toboroztatott, a kozákokat pedig flottaépítésre utasította. A háborút a török–tatár félnek kellett kezdenie, ezért provokációként a krími kánnak nem küldte el 1644-ben az éves ajándékot és a kozákokat is portyákra bátorította. A *casus belli* az ezekre válaszul érkező török és krími tatár támadás lett volna.

Ulászló 1646-ban Varsóba kérte a kozákok képviselőit, megtárgyalandó a kozák részvételt a tervezett hadjáratban: a küldötteknek toborzólevelet adott át és az 1638-ban a szejm által megvont kozák jogok visszaadását ígérte, Bogdan Hmelnickij regiszterkozák ezredest pedig kinevezte a Zaporozszei Had³ hetmanjává. A katonai készülődés miatt a terv lelepleződött és a szejm új adóktól és a királyi hatalom megerősödésétől tartva felelősségre vonta a királyt, utasításait érvénytelenítette, a zsoldosokat pedig elbocsátotta.⁴ Az uralkodó mégis folytatta titkos tárgyalásait 1647 nyarán a kozákokkal, hogy a Krím megtámadásával provokáljanak olyan katonai választ a kánságtól, melynek láttán a rendi országgyűlés is jóváhagyná a háborút.⁵

Az eseményeket személyes tragédia gyorsította fel és terelte más mederbe: 1647-ben Daniel Czaplinski csihirini sztarosza a IV. Ulászló megbízólevelével toborzó ezredes távollétét kihasználva elkobozta Szubotivot, a Hmelnickijek családi birtokát, a későbbi kozák hetman feleségét elrabolta, fiát megölette. A 16–17. századi Ukrajnában nem volt ritka, hogy a lengyel–

² Dariusz Kolodziejczyk: *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. The Ottoman Empire and its Heritage* Vol. 47. Brill, Boston, 2011. 150–155.

³ A katonai alapon szerveződő kozák állam hivatalos elnevezése, egyszerre jelölve az állam szervezetét, ill. a lajstromos kozák sereget. Varga Beáta: Moszkvától – Kijeven át – Szentpétervárig? Ukrajna orosz kötelékben – az autonóm státusztól az alávetett tartományig (1654–1764). In: Frank Tibor (szerk.): *Az orosz birodalom születései*. Gondolat, Budapest, 2016. 116.

⁴ Gebei Sándor: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. *Belvedere Meridionale*, 2007. 101–102.

⁵ Kolodziejczyk: *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania*. i. m. 157.

litván mágnessok királyi adománylevelével hiányával indokolva elűzték a rutén nemességet és tehetős regiszterkozákokat a birtokaikról.⁶

Hmelnyickij a helyi bírósághoz és a lengyel szenátushoz is hiába fordult segítségért. A király szimpatizált vele, ám a mágnessokkal való szembeszáláshoz nem volt sem katonai ereje, sem pénze. A kozák vezető igazságkérésére felbőszítette ellenségét, ezért 1647 végén letartóztatta. Csak barátainak köszönhetően szabadult ki és a kozákok és ukrán nemesek százainak példájára a Zaporozsjei Szicsbe menekült.⁷

A kozák–tatár szövetség

Bogdan Hmelnyickij a Szicsben nagy befolyásra tett szert. Felismerve, hogy a lengyelek elleni harcban a kozákok gyengeségét a lovasság csekély száma jelentette, a hátrány orvoslására vakmerő lépésként a krími tatárokhoz, a kozákok hagyományosan legfőbb ellenségeihez fordult.⁸ A zaporozsjei vezetők 1648 januárjában felvették a kapcsolatot a Krímmel és kölcsönös segítségnyújtásról egyeztek meg, melynek keretében III. Iszlám Girej kán a lengyelek ellen Tuhaj bejt küldte 6000 harcossal.⁹ Miért szövetkezett a Krími Kánság a kozákokkal? A másik alternatíva szerint a kozákok a tatárok ellen tervezett hadjárathoz csatlakoztak volna; az északon támadt zűrzavar jó lehetőséget nyújtott a tatároknak foglyok gyűjtésére, a rabszolgák eladása pedig a krími tatár gazdaság fontos bevételi forrását jelentette.¹⁰ A krími

⁶ Varga Beáta: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség? Ukrajna 1648–1709 között*. JATEPress, Szeged, 2008. 27–28.

⁷ Paul Robert Magocsi: *A History of Ukraine. The Land and its Peoples*. University of Toronto Press, Toronto, 2010. 211.

⁸ Orest Subtelny: *Ukraine. A History*. University of Toronto Press, Toronto, 2000. 127.

⁹ „...приезжали де к крымскому царю из Запорог черкас ... и просили де у крымского царя людей на помощь итти войною на ляхов... крымской де царь послал к ним черкасом на помощь на ляхов Тугий мурзу Ширина, а с ним пошло крымскова нагаю татар 6000.” *Воссоединение Украины с Россией*. Документы и материалы в трех томах. Издательство Академии Наук СССР, Москва, 1955. 20.

¹⁰ Victor Ostapchuk: *Cossack Ukraine In and Out of the Ottoman Orbit, 1648–1682*. In: Gábor Kármán and Lovro Kuncevic (szerk.): *The European Tributary*

uralkodó a kánság elleni lengyel támadásokat megbosszulva kiengesztelhet-e nemeseit a zsákmány ígéréssel, melyet a kozákok látszólagos beleegyezése is biztosított, s ez döntőnek bizonyult, mert rég nem érkezett a Krimbe adó a környező országokból.¹¹

A mozgalom gyökerei többértűek voltak: egyrészt a korábbi felkelések leverése után sem találtak a feleket kielégítő megoldást, másrészt az 1637–1638-as felkelés utáni szankciók szültek elégedetlenséget és kétségbeesést, a békés időszakokban a nem lajstromosokat a jobbágysorba süllyedés fenyegette.

Hmelnickijt személyes okok indították el útján és eredeti célja csupán saját igazságának érvényre juttatása volt. Jóvátételért és az 1638 előtti kozák jogok¹² visszaállításáért még lengyel alattvaló maradt volna. 1648 áprilisában a szicskozákok elismerték Hmelnickijt hetmanjukként, mely tisztségével már több szövetségi tömb között is lavírozhatott:

- az ortodox és protestáns államok katolikusellenes tömbje (Moszkva, Ukrajna, Moldva, Havasalföld, Erdély és Svédország, a Litván Nagyfejedelemség protestáns elitje) a Rzeczpospolita ellen irányuló szövetséget próbált kovácsolni;
- az oszmánellenesek (Moldva, Havasalföld, Erdély, Moszkva és a Nemzetközösség);
- a harmadik felállás (Ukrajna, a Krim és akár a lengyel–litván állam) Moszkva és a doni kozákok elleni koalíciót rejtett magában;
- az oszmán rendszer, melyben Ukrajna (Krími Kánsághoz, Moldvához, Havasalföldhöz és Erdélyhez hasonló) vazallus jogállást kaphatott volna az oszmán világban.

A hetman párhuzamosan tárgyalt szinte mindegyik lehetőségről, ezért meglehetősen kiszámíthatatlan volt szövetségesként és ellenfélként is.¹³

States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Brill, Boston, 2013. 131.

¹¹ Mykhailo Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'. Vol. 8. The Cossack Age, 1626-1650.* Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, Toronto, 2002. 397.

¹² A lengyel szejm 1638-ban a „Zaporozsjei Kozák Had Ordinációjával” megfosztotta a kozákságot a vezető választásának jogától, tartózkodásukat Cserkasszi, Kanyev és Korszuny vidékére korlátozta, törvényen kívül helyezte a nem lajstromozott kozákokat, a regiszterbe csupán 6 ezer fő került. Font Márta – Varga Beáta: *Ukrajna története.* JATEPress, Szeged, 2013. 118–119.

¹³ Ostapchuk: *Cossack Ukraine In and Out of the Ottoman Orbit...* i. m. 128–129.

A kozák–tatár erők előbb a Hmelnyickij hetmanságára válaszul indított lengyel büntetőhadjárat elővédjét semmisítették meg, majd a lengyelektől átállt regisztrált kozákokkal már a fősereget is tönkreverték május 26-án Korszuny közelében. Május 20-án elhunyt IV. Ulászló, bár erről a harcoló felek még nem értesültek. A győzelem után a tatárok portyákat küldtek Kijev és Volhínia felé, valamint megérkezett Iszlám Girej kán közel 11 ezer harcosa is. A kozákokkal kötött egyezség ellenére számtalanszor raboltak el ortodox hitűeket.¹⁴

A hetman sikereinek hallatán egyre több lengyel szolgálatban álló regisztrált kozák, ukrán kisnemes és város csatlakozott. A Dnyeper mindkét partjának parasztsága fellázadt, ezredeket alakítottak és a hetman vagy saját vezetői alatt harcoltak, felkoncolva a lengyel uralom minden képviselőjét. Mozgalmaik 1648 nyarára kapcsolódtak össze.¹⁵

A kozákok hangsúlyozták, hogy nem a király, hanem a hatalmaskodó *szlachta* ellen harcolnak, és a szabadságjogaikat biztosító oklevélre¹⁶ hívtakoztak, céljuk pedig kiváltságaik és a nemességgel való egyenrangúságuk elismertetése volt, ám még a panaszok előadása előtt hunyt el az uralkodó.¹⁷

A nyár folyamán Hmelnyickij Bila Cerkva közelében az újonnan csatlakozók sereggé szervezésével foglalkozott, hiszen a létszámuk 80 és 100 ezer közé emelkedett. A belső konszolidációra a kozák- és parasztmozgalmak között feszülő belső ellentétek miatt is szükség volt, az ezekből eredő problémákat pedig csak fokozta, hogy a tatárok merőben más célkitűzésekkel operáltak.¹⁸ A Porta felszólította a kánt a lengyelekkel kötött fegyverszünet betartására, ám az augusztusi palotaforradalom révén IV. Mehmed lett a szultán és Konstantinápoly megszakította a tárgyalásokat. A lengyelek időhúzó tárgyalásokba kezdtek, ám Adam Kiszl braclavi vajda beszámolója szerint Hmelnyickij már saját fejedelemség megeremtésére törekedett, melyhez az alapot a csernyigovi, braclavi, kijevei vajdaságok fölötti uralom

¹⁴ Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'*... i. m. 410.

¹⁵ Subtelny: *Ukraine. A History*. i. m. 127–128.

¹⁶ IV. Ulászló a zaporozsjei kozákok megnyerése érdekében 1646-ban megerősítette kiváltságaikat és jogaikat. Az írásos dokumentum létezése történelmi viták témáját képezi. Norman Davies: *Lengyelország története*. Osiris, Budapest, 2006. 370–371.; Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'*... i. m. 370.

¹⁷ Gebei Sándor: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája (1648–1657)*. EKTf Líceum Kiadó, Eger, 1996. 23–24.

¹⁸ Magocsi: *A History of Ukraine. The Land and its Peoples*. i. m. 215.

biztosította. Hiába részesítette a hetman még a tárgyalást előnyben, a még Bila Cerkvánál táborozó tatár hordára tekintettel a szejm július végén meghirdetette a nemesi felkelést.¹⁹

A zaporozsjei–krími erők szeptember 23-án Piljavci mellett győzelmet arattak a lengyel seregben kitört pániknak köszönhetően.²⁰ A volhíniai és galíciai parasztság jelentős része csatlakozott a felkelőkhöz, ráadásul lehetőségük nyílt a királyválasztásba való beavatkozásra. Az autonómia megvalósítását azonban megnehezítette, hogy a lengyel adminisztráció felszámolása után a kozák újjászervezést megakadályozták a parasztok. A Zaporozsjei Had katonái már Varsót akarták megtámadni, amikor a kozák vezető megállította csapatait és a kozák kiváltságok visszaállítását, amnesztiát és a breszti unió eltörlését követelte.²¹ Hmelnickij a nyugati hadjáratával akart meg egyezést kikényszeríteni a szejmtől, valamint a Rzeczpospolita centralizált monarchiává alakítását, ennek realitása viszont csekély volt.

A kozák sikerekhez nélkülözhetetlen volt a tatárokkal kötött szövetség, valamint a köznép tömeges elkozákosodása. A hetman követői mind gyakrabban fordultak meg Konstantinápolyban, ahol a Porta megerősítette a krími–kozák szövetséget. A kozák vezető a Lublinig terjedő területeket ajánlotta fel zsákmányszerzésre a segítség fejében.²²

Októberben összeült Varsóban a királyválasztó szejm, azonban az aktív erdélyi külpolitika révén esélyesnek tűnő és a Zaporozsjei Had által is támogatott I. Rákóczi György október 11-ei halálával megváltozott a helyzet, és a szejm november 17-én, részben a kozák hetman szimpátiájának köszönhetően, II. (Vasa) János Kázmért választotta meg.

A szenátus az időhúzás érdekében 15 ezresre növelte a regisztert, ám követelte a fegyverszünetet, a parasztság visszatérését a földekre és a tatár szövetség felbontását. Találgatásokra adott okot, hogy Hmelnickij jó helyzetében miért fogadta el a fegyvernynyugvást, és tért vissza a Dnyeperhez. A

¹⁹ Varga: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség?* i. m. 30.

²⁰ Subtelny: *Ukraine. A History.* i. m. 128.

²¹ A breszti unió 1596-ban a katolikus és az ortodox egyház egyesítése helyett az unitus egyházat hozta létre, mely ortodox rítusát megtartva elfogadta a pápai főségét. Az uniót elutasítók élére álló kozákok felkeléseik során az ortodoxia védelmét tűzték zászlajukra, mígnem III. Zsigmond lengyel–litván uralkodó 1632-ben ismét legalizálta az ortodoxok szabad vallásgyakorlatát. Font – Varga: *Ukrajna története.* i. m. 120–121.

²² Gebei Sándor: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája (1648–1657).* EKTf Líceum Kiadó, Eger, 1996. 28–29.

Rákócziak lengyel aspirációit továbbra is életben tartotta, a királyt pedig ugyan megválasztották, ám koronázására (január 19.) még nem került sor; a két fél követelései és érdekellentétei csak a konfliktus újbóli kiéleződéséhez vezettek. A kozák hetman még bízott benne, hogy elérheti a Nemzetközösségen belül a kozákok elismerését, de kényszerítő hatása volt a csapatok közt pusztító éhínségnek és járványnak is, a tatár szövetségesek pedig haza akartak térni. Ilyen körülmények között nem kezdhetett téli hadjáratba.

Kijevi bevonulását 1649 elején ünnepléssel fogadták, Paisziosz jeruzsálemi pátriárka a dunai vajdaságokkal való együttműködést szorgalmazta az egyház oszmán iga alóli felszabadítása érdekében és ostromozta, hogy a pravoszláv Moszkvai Oroszország helyett a pogány tatárral szövetkeztek a hit kozák harcosai.

A szejm elutasította a kozák követeléseket, ezért a hetman felvette a kapcsolatot a dunai fejedelemségekkel, Moszkvával és a doni kozákokkal is, külpolitikájának központi eleme mégis a Krími Kánsággal kötött szövetség maradt, hiszen az a felkelés kezdete óta fennállt. Bogdan Hmelnyickij a Rusz autokratájának, Kijev uralkodójának nevezte magát²³ és míg a nyilvánosság előtt az „örök barátság” jelszavát lebegtette a tatárok felé, a cárral folytatott tárgyalásokat. Eddig ugyan bevált a krími tatár szövetség, mégis számolnia kellett azzal, hogy a kán számára a „hitetlenekkel” kötött szerződések felmondhatók.²⁴

A lengyel–ukrán viszony tisztázatlan maradt az összecsapások ellenére, mivel a hetman nem döntött még arról, hogy szakítson-e a Rzeczpospolitával, az 1648 előtti állapotokhoz azonban már nem volt visszatérés. A lengyelek ugyan hajlandónak mutatkoztak kisebb engedményekre a kozákok felé, de ragaszkodtak a *szlachta* uralma alatt álló Ukrajnához.

Hmelnyickij igyekezett elkerülni a többfrontos háborút, a lengyel erők elvonása és a litvánok semlegesítése érdekében próbálta meggyőzni a cárt, hogy támadja meg Szmolenszket,²⁵ Alekszej Mihajlovics cár azonban féltette az 1634-ban megkötött békéjét.²⁶ Noha az erdélyi kapcsolat felválthatta

²³ Magocsi: *A History of Ukraine. The Land and its Peoples*. i. m. 218.

²⁴ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája...* i. m. 33.

²⁵ Serhii Plokhyy: *The Origins of the Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. Cambridge University Press, Cambridge, 2006. 238.

²⁶ A poljanovói béke lényegében az 1619-es deulinói megerősítése. A Rzeczpospolita ezzel szerezte meg Szmolenszk és Csernyigov vidékét. George J. Lerski:

volna az ingatag lábakon álló krími tatár szövetséget, de akkor is hasznot hajthatott, ha kiélezi a lengyel–erdélyi viszonyt. A Rákócziak azonban trónra juttatásukat várták el Hmelnickijtől, így a kapcsolat ideiglenesen inaktívvá vált.²⁷

Az 1649. februári perejaszlavi fegyverszüneti egyezmény a kozákok területét a kijevi vajdaságéban határozta meg: határait a felek nem léphették át, az ortodox egyház szupremáciája lépett életbe és eltörölték a breszti uniót. S noha elhalasztotta a lajstromozást, még mindig nem akarta kiszakítani Ukrainát a Rzeczpospolitából. Az egyezmény pontjainak végrehajtására már nem volt idő, mivel 1649 tavaszán a „nemesi köztársaság” támadásba ment át. Rövidesen a Jeremi Wisniowiecki vezette 15 ezer fős erőt Hmelnickij és Iszlám Girej mintegy 80 ezres serege ostrom alá vette Zbarazs erődjében, míg János Kázmér Volhínia felől támadó 25 ezres főszeregét a kozák hetman meglepte és körülfárta Zboriv közelében. A biztos lengyel vereség küszöbén Ossolinski kancellár békét ígért a kozákoknak és a kánt kérte fel a közvetítő szerepére: a király az elmaradt „éves ajándékok” kifizetésével elérte Iszlám Girejnél csapatai visszavonását és Hmelnickijtől a megegyezést követelte. A hetman pedig kénytelen volt fejet hajtani.²⁸

Nem véletlen a krími kán „pálfordulása”, hiszen a kánság szempontjából a Krímhez közel élő kozákok megerősödése nem volt kívánatos: potenciális riválisként a kánság létét veszélyeztették, míg szövetségesként Ukrainát kivonták a zsákmányforrásnak számító területek közül (a gyakorlatban mégis kifosztották a tatárok), ezért az északabbi lengyel–litván földekre vagy „Moszkóviába” kellett eljutni. III. Iszlám Girej biztosította, hogy a hetman folytassa harcát a lengyelekkel, de a teljes győzelmet ne érje el – nélküle a kozák mozgalom vereséget szenvedett, vagy kiegyezett volna a lengyelekkel. Ezt felismerve Hmelnickij Erdély és Oroszország felé puhatolózott, II. Rákóczi Györggyel kötött is egyezséget a katonai segítségről, ám az csak évek múltán valósult meg.²⁹

Historical Dictionary of Poland, 966–1945. Greenwood Press, Westport, 1996. 450.

²⁷ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája...* i. m. 34–40.

²⁸ Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'...* i. m. 579.

²⁹ Ostapchuk: *Cossack Ukraine In and Out of the Ottoman Orbit...* i. m. 131.

A zborivi egyezmény hatása

Az 1649 augusztusában kötött zborivi egyezmény a kozák regisztert 40 ezer főre növelte, 1638-ban elvett kiváltságaikat visszaadta, a lengyel sereget és hivatalnokokat kitiltotta Kijev, Braclav és Csernyigov vajdaságokból, ahol a tisztségeket csupán a kozák *sztarsina* és ortodox nemesség tölthette be. A szerződés a Lengyel–Litván Nemzetközösségen belüli autonóm, ortodox kozák állam alapjait fektette le. Ígéret született arra is, hogy az ortodox kijevi metropolita is helyet kap a Rzeczpospolita szenátusában, a breszti választási unió eltörlését és a görögkatolikus templomok ortodox kézbe való visszaadását későbbre halasztották. A parasztoktól elvárták, hogy visszatérjenek uraikhoz, a lengyel nemesek pedig visszakövetelheték birtokaikat. A csak tatár nyomásra elfogadott megegyezés hírére felzúdulás fogadta Ukrajna-szerte, sosem hajtották végre teljesen a szerződés pontjait.³⁰

A zaporozsjei kozákság az egyezménnyel nyert haladékokat felhasználva megkezdhette a kozák állam szervezeti felépítését. A hetmani vezetés javítani akart a jobbágyság helyzetén, de a jobbágyság intézményének eltörlése fel sem merült, hiszen az a társadalmi-gazdasági rendszert ásta volna alá, amelyben való előrejutásáért harcolt a kozákság. A regiszterbe végül 50 ezren kerültek, egy 20 ezer fős kontingens pedig a „kiegészítő sereg” néven állt fel.³¹ A főváros Csihirin lett, ahonnan Bogdan Hmelnyickij folytathatta multikvektoriális külpolitikáját: Moldva, Erdély, Litvánia, a Krími Kánság és az Oszmán Birodalom erejének kombinálásával akarta a lengyel urakat a szükséges társadalmi változások megvalósítására bírni és a Nemzetközösséget Lengyelország, Litvánia és Ukrajna egyenjogú föderációjává alakítani, élén Rákóczi Györggyel.³² Az erdélyiek azonban tartottak lengyel támogatóik elvesztésétől és kételkedtek a zaporozsjeiek megbízhatóságában, ezért továbbra sem támogatták a „kozák ügyet” a gyakorlatban.

A korábbi győzelmekben a krími tatárok bizonyították harcértéküket, ezért a mozgalom folytathatóságának érdekében Hmelnyickij fenn kívánta tartani a szövetséget a Krímmel, hiszen nem mellékesen közel 10 ezer krími tatár telelt Csihirin közelében.³³ Az ukrán nép körében azonban a szövetség kifejezetten kényszeredettnek számított, mivel a hetman megengedte szövet-

³⁰ Kolodziejczyk: *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania*. i. m. 159–161.

³¹ Varga: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség?* i. m. 40.

³² Magocsi: *A History of Ukraine. The Land and its Peoples*. i. m. 218–220.

³³ Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'...* i. m. 613.

ségeseinek a *jaszirt* (foglyok gyűjtése), a tatárok pedig rutének ezreit is elragadták.

A két háborús esztendő után az 1650. év viszonylag békésnek bizonyult: a felek diplomáciai háborút folytattak. A „*ljahok*” a cár és a hetman barátkozását igyekeztek sabotálni, Konstantinápoly pedig a kozák–tatár szövetségtől tartott, ugyanis a hetman tervet kovácsolt, mely alapján a kánnal és a dunai fejedelemségekkel az oszmánok ellen indul vízen és szárazon is.³⁴ Hmelnickij a törököktől való függetlenedésre bátorította a krímieket és közös szövetségükre hivatkozva felajánlotta, hogy a szultánnal szemben megvédi a Krímet.³⁵ A szoros viszony látszatát erősítette, hogy Tyimofej Hmelnickij (a kozák hetman fia) hatezer kozák élén segítette a kánt a kán-ság belső ellenállásának letörésében is.³⁶

A török kapcsolatok

Az oszmán vazallus krími tatárok felkelő ukránokkal kötött szövetsége Lengyelország ellen felért egy *casus bellivel*, így a Portán tarthattak egy lengyel háborútól. Az elgondolást erősítette Ossolinski lengyel kancellár szultánhoz címzett levele 1648 végén, melyben követelte a tatárok okozta károk megtérítését.³⁷ A fenyegetés tükrében a törökök nem utasították el a kozák hetman közeledését: a követjárás eredménye kereskedelmi egyezmény lett, mely szabad hajózást és vámmentességet biztosított „Kozák-Ukrajna” kereskedőinek a Fekete-tenger medencéjében, cserébe Bogdan Hmelnickij vállalta a török területek elleni doni kozák portyák megakadályozását. A szerződés jelentőségét az adta, hogy egyrészt visszatarthatta a kozákokat az oszmánellenes koalícióhoz való csatlakozástól, másrészt a Zaporozsjei Hadat szerződőképes félként ismerte el. A kereskedelmi egyez-

³⁴ „...ему в тех стругах посылать для войны на турецкого царя запорожских казаков водяным путем, а сам он, гетман, з запорожскими казаки, собрався з большими людьми, пойдет сухим путем на Белгород...” *Воссоединение Украины с Россией*. II. i. m. 274.

³⁵ „И приказывал гетман крымскому царю, чтоб от турецкого царя жил не боясь, а он, гетман, его, крымского царя, оберегать станет... И крымской де царь, надеясь на гетмана, турецкому царю во всем отказал.” Uo. 277.

³⁶ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája...* i. m. 48–50.

³⁷ *Akti, odnoszjascsijszja k isztoriji Zapadnoj Rossziji Szpb.*, III. 1861–1869. 245.

ményről felmerült, hogy hamisítvány, a történeti szakirodalomban Pritsak érvelt a létezése mellett,³⁸ Abrahamowicz szerint azonban erre nincs kellő bizonyíték.³⁹ A kozák hetman a szultánon keresztül kívánta elérni a feltétlen krími támogatást, végső soron pedig az aktív oszmán szerepvállalást, legalább a vazallus moldvai, havasalföldi és erdélyi csapatok Rzeczpospolita elleni mozgósítása révén. Lehetetlennek tűnt a béke, ezért a hetman és vezető társai egy kvázi független kozák állam létrehozásában kezdtek gondolkodni, azonban az uralkodó dinasztia hiánya gyenge pontnak számított a legitimitáció vonatkozásában. Csábítónak tűnhetett a hasonló kultúrájú, bizonyos fokú autonómiával bíró Moldva és Havasalföld modellje, melyekben az elit akadálytalanul gyakorolhatta hatalmát a Porta védelme alatt. A moldvai vajdai cím megszerzése így hamar felmerülhetett Hmel-nyickijben.⁴⁰

A Fényes Porta nem engedte Hmelnyickijnek befolyása kiterjesztését Moldva fölé, ezért a kozák hetman legidősebb fiát, Tyimofejt akarta a moldvai vajda lányával összeházasítani, ezáltal dinasztikus úton legitimitációt nyerve és befolyása alá vonva Moldvát. A krími tatárok sikerrel használták fel a kozák felkelést Lengyelország gyengítésére, ezért a kán ugyanazt az erőt akarta Moszkva ellen fordítani, ezenkívül új zsákmányszerzési lehetőségekre is szükség volt. A kozák hetman a potenciális orosz segítségben bízva nem akart Oroszországra támadni, így inkább közös támadást javasolt Moldva ellen, mely könnyebben elérhető zsákmánynak ígérkezett.⁴¹ Előbb 1650 őszén tatár, majd még a télen kozák erők is betörték a lengyelbarát Lupu moldvai vajdaságába, Hmelnyickijnek ezáltal sikerült kicsikarnia Luputól lánya, Roxanda kezét Tyimofej fia számára.⁴² A kozák vezér kíséreltet tett a kozák–tatár szövetséghez hasonló egyezség megkötésére Erdélylyel, azonban a Rákócziaknak portai jóváhagyást, Erdély Habsburgoktól és lengyelektől való kozák védelmét várták el, valamint Krakó elfoglalását a zaporozsjei erőknek kellett volna elérniük.⁴³

³⁸ Omeljan Pritsak: Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648). *Oriens*, 6. évf. (1953), 2. sz. 266–298.

³⁹ Zygmunt Abrahamowicz: Comments on Three Letters by Khan Islam Gerey III to the Porte (1651). *Harvard Ukrainian Studies*, 1990/1–2. sz. 138.

⁴⁰ Ostapchuk: Cossack Ukraine In and Out of the Ottoman Orbit... i. m. 132–133.

⁴¹ Subtelny: *Ukraine. A History*. i. m. 131.

⁴² Varga: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség?* i. m. 40.

⁴³ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája...* i. m. 51–52.

Gyakori volt a követjárás 1648 ősze és 1651 tavasza közt Csihirin és Isztambul között és a kozák hetman képviselői szívélyes fogadtatásban részesültek Konstantinápolyban, lévén a Porta szívesebben tudta a zaporozsjeieket barátjának. Mivel a kán 1649-i hadjárat miatti távolléte alatt a doni kozákok több krími és török városon rajtaütöttek, a török–tatár–zaporozsjei diplomácia egyik sarokköve a doni kozák támadások megszüntetése lett, amire emlékeztették is eleget a kozák vezért. Bogdan Hmelnyickij 1650 áprilisában levélben tett panaszt a kánra, mert a háború döntő perceiben hagyta magára,⁴⁴ az oszmán vezetés pedig tényleg nyomást gyakorolt a krími kánra, valamint ígéretet tett a Csihirin áhította katonai segítségre. Leveleiben⁴⁵ Hmelnyickij kérte, hogy a szultán tekintse alattvalójának, a padisah pedig elismerte ezen kérését. A Porta aggódott a vazallusait érintő kozák katonai beavatkozások kapcsán és kifejezetten ellenezte Tyimofej és Roxanda házasságát. A kozák–török tárgyalások az oroszok és a lengyelek szemében is aggasztók voltak, hiszen információik szerint a Konstantinápolyba induló kozák követnek a kölcsönös segítségnyújtási egyezményen kívül katonát is kérnie kellett a szultántól, ráadásul el kellett érnie a lengyelbarát moldvai fejedelem leváltását. 1650-ben elhunyt Jerzy Ossolinski, a mérsékelt, békésebb rendezést támogató lengyelek vezetője. Adam Zamoyski lengyel kutató szerint ezután fogadta el a hetman a szultán fennhatóságát, aki őt a vazallus Ukrajna fejedelmévé nevezte ki.⁴⁶

Nem alaptalan kételkednünk a kozák vezér oszmán vazallusi terveiben, hiszen már 1648 óta az orosz cárt próbálta meggyőzni, fogadja fennhatósága alá. Egyszerre több vasat tartott a tűzben zsarolta is az uralkodókat a másikkal folyó tárgyalások felfedésével, továbbra is a multivektoriális külpolitika eszközeivel élt.⁴⁷ Elsődleges az orosz szövetség elérése volt, a török tárgyalásokkal Moszkvát akarta kimozdítani semlegességéből. Az elutasítás miatt

⁴⁴ Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'*... i. m. 51.

⁴⁵ Riedlmayer András – Victor Ostapchuk: Bohdan Xmel'nyckyj and the Porte: A Document from the Ottoman Archives. *Harvard Ukrainian Studies*, 1984/3–4. sz. 453–473. Főleg: 453–454.

⁴⁶ Adam Zamoyski: *The Polish Way*. Murray, London, 1988. 167.

⁴⁷ Беата Варга: Спорные вопросы украинской государственности в середине XVII века (1648-1654) в зеркале внешней политики Богдана Хмельницкого. In: Szvák Gyula – Gyimsi Zsuzsanna (szerk.): *The role of the state in the historical development of Russia: Materials of the international historical conference at the Centre for Russian Studies in Budapest, 17-18 May, 2010*. Ruszisztikai könyvek 27. Russica Pannonicana, Budapest, 2011. 186–187.

az erdélyi szálakat igyekezett szorosabbra fűzni, ám ez a kapcsolat sem jelentett gyakorlati segítséget. 1651 februárjában és márciusában végül szultáni dekrétum zárta le a megegyezést,⁴⁸ majd július végén újabb ígéretekkel érkezett török követ Csihirinbe: segítség Dobrudzsából; parancs a dunai fejedelemségeknek a katonai felkészülésre és a már említett *ahdnáme* kiadása.⁴⁹

Viszonylag biztos pontnak tűnt a krímiekkal kötött szövetség, ám rossz hír volt, hogy az alternatívák egyelőre nem valósulhattak meg.

A „ljah invázió” árnyékában

A szejm döntött a háború folytatásáról, meghirdette a *pospolite ruszeniét* (nemesi felkelést)⁵⁰ és 1651 elején János Kázmér ismét offenzívába kezdett. A rendi országgyűlés aggódott a kozákok moldvai beavatkozása miatt, az új hadjárat ezért megelőző csapást jelentett, 1651 februárjára már szétverték a bracłavi vajdaság határát őrző kozák ezredet.⁵¹

Hmelnyickij kétségbeesetten fordult előbb Moszkvához, majd Gyulafehérvárhoz. A cárnak ismét felajánlotta a Zaporozsjei Had szolgálatait, minden oroszok cárja azonban csak diplomáciai nyomást gyakorolt János Kázmérra. Az Erdélyi Fejedelemség csak segélyhaddal tudta volna segíteni kozák szövetségeseit, a Rákócziak ugyanis a lengyel trón megszerzését továbbra is tőlük várták. Bogdan Hmelnyickijnek csak az számított, hogy a Rákócziak katonákkal együtt érkezzenek Lengyelországba és osszák meg a lengyel–litván erőket.

A kozákság már nem bízott II. Jánosban és a helyzet javulását várta a Rákócziaktól. A lengyel főerők távolléte miatt az erdélyieknek jó esélye nyílt Krakkó elfoglalására, Gyulafehérvár azonban ismét lehetetlen feltételekhez kötötte a katonai támogatást: a Porta jóváhagyásához, valamint a kán barátságához. Azonban Konstantinápolyban elutasításra találtak a Rákócziak királyi ambíciói, a krími kán sem volt hajlandó *adhnáme* kiadására, egy esetleges kozák–lengyel–erdélyi koalíció létrejöttétől tartva nem

⁴⁸ Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'*... i. m. 50.

⁴⁹ Ostapchuk: *Cossack Ukraine In and Out of the Ottoman Orbit*... i. m. 133–135.

⁵⁰ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája*... i. m. 57.

⁵¹ Varga: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség?* i. m. 41.

akart „magyar uralkodót” a lengyel trónra, ezért nem adott segítséget a hetmannak.⁵²

A IV. Mehmed szultánnak írt káni levél alapján „a kozák hetman felajánlotta behódolását” a szultánnak és a padisahon keresztül kérte Iszlám Girej katonai erejét segítségül. A kán küldött is csapatokat, levélben pedig a doni portyák megakadályozására kérte Bogdan Hmelnyickijt.⁵³

A júniusi beresztyecskói csata Hmelnyickij súlyos stratégiai vereségét jelentette, a tatárok ugyanis a kritikus szakaszban elhagyták a csatateret, majd a visszatérésükért könyörgő hetmant is elrabolták,⁵⁴ ráadásul augusztus elején Janusz Radziwill elfoglalta Kijevet is.⁵⁵ A lengyel győzelem is pürrhoszi volt, ezért Bila Cerkvánál tárgyalásokat kezdeményeztek. Az 1651 szeptemberében kötött egyezmény a regisztrert 20 ezresre csökkentette, a hetman fennhatóságát a kijevi vajdaságra korlátozta és a lengyel korona-hetman alá rendelték, ráadásul megtiltották a tatár kapcsolat fenntartását. Úgy tűnt, végrehajtják a szerződést, a lengyel csapatokkal a földesurak is visszatértek a braclavi és csernyigovi vajdaságba.

Az általános vélekedés szerint a tatár kán kezdettől fogva csak az összecsapás végén akart beavatkozni és Zborivhoz hasonlóan a közvetítő szerepet eljátszva nyer az új szerződéssel. Abrahamowicz kutatása alapján a kán a tatárok belső viszályai miatt távozott a harcmezőről, majd a kozák hetman és a kán közt a haditervekről támadt vita miatt nem tért vissza utóbbi a kozák seregekhez.⁵⁶ Hmelnyickij elhurcolását azonban ez sem indokolja.

A Bila Cerkva-i pontok nem oldották meg a problémákat, a kozák hetman helyzete is ingatagabbá vált, az elégedetlen Ivan Bohun és társai sereget toboroztak ellene a regisztrertből kimaradtak köréből. Helyzetüket enyhítendő Hmelnyickij kérte a szejmtől a fekete-tengeri portyák engedélyezését,⁵⁷ a látszat ellenére pedig nem állt szándékában elfogadni a megalázó

⁵² „И крымской де царь ему, гетману, в том отказал, на ляхов помочи не дал. А сказал ему, что он, гетман, на королевство хочет посадить венгерского владетеля, а ево де, крымского, и татар хочет побить.” *Воссоединение Украины с Россией*. III. i. m. 1954. 97.

⁵³ Chantal Lemerrier-Quelquejay: Three Ottoman Documents Concerning Bohdan Xmel'nyč'kyj. *Harvard Ukrainian Studies*, 1977/3. sz. 350.

⁵⁴ Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'* ... i. m. 305–307.

⁵⁵ UO. 356.

⁵⁶ Abrahamowicz: Comments on Three Letters by Khan Islam Gerey III to the Porte... i. m. 139.

⁵⁷ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája*... i. m. 58–62.

békefeltételeket. Már a kozák vezetők 1652. áprilisi találkozásán döntöttek a harcok folytatásáról. Lupu vajdától csak erővel lehetett kikényszeríteni Roxanda és Tyimofej házasságát, a vőlegény ráadásul májusban Batognál megsemmisítette a feltartóztatására érkező lengyel sereget.

A batogi győzelem hírére ismét fellángoltak a parasztfelkelések és a kozákok hamarosan a Beresztyecskó előtt birtokolt területeik javát ismét elfoglalták. 1653. januári levelében Hmelnickij a közelgő lengyel támadástól tartva a krími támogatás sürgetését kérte IV. Mehmedtől.⁵⁸ Erői ezalatt még mindig Moldvában voltak lekötve, Tyimofej apósát támogatta Erdély és Havasalföld ellen: 1653 májusában Havasalföldre vonult, kisebb győzelmek után viszont Tergovisténél vereséget szenvedett és visszavonulásra kényszerült.

A helyzet súlyos volt: a kozákok beavatkoztak az oszmán vazallus államok ügyeibe, a zaporozsjeieket is beleszámolva immár négy vazallus közt dúlt a harc. A Porta jóváhagyta (!), hogy Erdély és Moldva János Kázmérral szövetkezzen a kozák fenyegetéssel szemben. A korábbi években megromlott viszony ellenére jó oka volt a lengyel királynak a kibékülésre Erdellyel, ugyanis 1653 nyarán híre ment egy török delegáció csihirini látogatásának, majd a cár jelezte a kozák hetman felé, hogy kész pártfogásába venni a Zaporozsjei Hadat. A Rzeczpospolitának mielőbb el kellett fojtania felkelést, melyhez Erdély és Moldva is portai jóváhagyást kapott, miután Csihirin elutasította 40 ezer tallérnyi adó kifizetését a Portának. Októberre az új koalíció egy 14 ezer fős kozák erősítés érkezése ellenére is elfoglalta a szucsavai erődöt, ráadásul Tyimofej Hmelnickij is elesett a harcokban.⁵⁹

A kozák hetman azonban ismét maga mellett tudhatta a krími csapatokat, még doni kozákok is támogatták. Szeptember végén körülzárták a király táborát Zsvanyecnél, decemberben ezúttal is a győzelem küszöbén egyezett meg a krími kán János Kázmérral: a király vállalta az elmaradt éves ajándékok megfizetését és szabad zsákmányszerzést engedett a krímieknek Lublinig.⁶⁰ A kozákok szempontjából hozzávetőleg a zborivi szerződés pontjait állította vissza, azonban csak szóbeli megegyezésről volt szó, nem kerülhetett sor a megvalósításra.

Világossá vált 1653 végére a kozák vezér számára, hogy nem érkezik oszmán katonai segítség, a tatárokkal kötött szövetség pedig tovább lazult,

⁵⁸ Riedlmayer – Ostapchuk: Bohdan Xmel'nyckyj and the Porte... i. m. 469.

⁵⁹ Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'*... i. m. 650., 655.

⁶⁰ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája*... i. m. 65–66.

miután a kán ismét a kozákokat megkerülve egyezett meg a lengyel királlyal. A Krím célja egyaránt a Lengyel–Litván Nemzetközösség és „Kozák-Ukrajna” gyengítése volt annak érdekében, hogy a területet a tatár hordák birtokba vehessék. Tyimofej meghalt, a dunai fejedelemségek pedig szembehelyezkedtek Hmelnickijel az 1652–1653. évi moldvai kozák katonai akciók miatt.

A cár alattvalója

Már az 1648-as győzelmeket követően Hmelnickij számos levelében felajánlotta a cárnak a kozákok szolgálatait, akkor viszont Alekszej cárnak egy felkelést kellett levernie, valamint a svéd és tatár fenyegetettség tükrében nem akart a lengyelek ellen háborúzni. Változott azonban a helyzet, mire 1653-ban a kozák vezető ismét Alekszej cárhoz fordult: a változáshoz vezető döntő okot Ostapchuk szerint a cári udvar „Kozák-Ukrajna” oszmán alattvalóvá válásától való félelme szolgáltatta és közelebb hozta egymáshoz Moszkvát és Csihirint,⁶¹ de nem volt jelentéktelen tényező Lengyelország számottevő meggyengülése sem az 1648 óta tartó harcokban.⁶²

Október 1-jén a *zemszkij szobor* elfogadta Hmelnickij kérelmét,⁶³ az 1654. január 8-ára összehívott perejaszlavi Hadsereg Radán pedig a kozák vezér felhívására válaszul a megjelent kozákok a török szultán, a krími kán (ez a lehetőség korábban fel sem merült!), a lengyel király és az orosz cár közül Alekszej Mihajlovicsot választották uralkodójuknak.⁶⁴ A kozák vezetők azonban hiába esküdtek fel új uralkodójukra, Buturlin semmilyen ígéretre sem volt hajlandó Alekszej cár nevében.⁶⁵

A kozák *sztarsina* ki akarta terjeszteni a krímiekkal kötött szerződését Oroszországra, tehát továbbra is tatár részvétellel harcolni Lengyelország ellen, a *poszolszkij prikáz* Bahcsiszeráj vonakodása esetén a Krím megtámadásával kívánta rákényszeríteni a magára maradt Rzeczpospolita elleni hadjáratra. A tatárok lengyelek elleni szövetségbe való bevonásának elgon-

⁶¹ Ostapchuk: *Cossack Ukraine In and Out of the Ottoman Orbit...* i. m. 135–136.

⁶² Gebei Sándor: II. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita felosztási kísérletében (1656–1657). *Századok*, 134. évf. (2000), 4. sz. 808–809.

⁶³ *Воссоединение Украины с Россией*. III. i. m. 406–414.

⁶⁴ „...призрил на свою государеву отчину Киев и на всю Малую Русь милостью своею.” Uo. 460–461.

⁶⁵ Varga: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség?* i. m. 49.

dolása valószínűleg Bogdan Hmelnyickijtől származott,⁶⁶ aki már a tárgyalások alatt igyekezett a gyakorlatba is átültetni az orosz katonai segítséget, azonban az első moszkovita egységek megérkezése után, nem alaptalanul tartva „Kozák-Ukrajna” függetlenségének megszüntétől, már csak lengyel támadás esetére kért több katonát.⁶⁷

Alekszej cár három adománylevelet nyújtott át márciusban a zaporozsjei követeknek: a Zaporozsjei Hadnak, az ukrán nemességnek és a hetmannak szólót, utóbbiban ajándékozta Csihirint Hmelnyickijnek. Az orosz uralkodó megerősítette a Zaporozsjei Had önkormányzatát, a szabad hetmanválasztást, a független kozák bíróságok működtetését és a kozák szabadságjogokat, valamint a 60 ezer fős regisztert, ráadásul a hetman szabadon tárgyalhatott a Moszkvával baráti országokkal.⁶⁸

Ukrajna nagyobb része orosz fennhatóság alá került, de megmaradt a katonai alapon szerveződő közigazgatás, a legfőbb törvényhozó a Hadsereg Rada maradt, Moszkvától független maradt az igazságszolgáltatás, a városok privilégiumai sem veszték el, a Zaporozsjei Had Hmelnyickij vezetése alatt maradt.⁶⁹ A cár az adománylevelekben foglaltakat ajándéknak tekintette, tehát bármikor elvehette a kozákoktól és az ukrán nemesektől. Moszkva és a kozákok is másképp értelmezték a szerződést és ez a későbbiekben még összeütközésekhez vezetett.⁷⁰

„Szövetségesből” ellenség

Az adománylevelek nem határozták meg „Kozák-Ukrajna” Oroszországon belüli jogi státuszát, a megfogalmazott alapelvek pedig 1657-ig nem is érvényesültek: a Hetmanátus Bogdan Hmelnyickij kormányzása idején továbbra is önálló államként működött.⁷¹ Halogatták a regiszter összeírását, 60

⁶⁶ Геннадий Александрович Санин: *Отношения России и Украины с Крымским Ханством в середине XVII века*. Наука, Москва, 1987. 46.

⁶⁷ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája...* i. m. 74–77.

⁶⁸ *Воссоединение Украины с Россией*. III. i. m. 560–565.

⁶⁹ Varga Beáta: Önállóság, nemzeti identitás és külpolitika Ukrajnában a 17. század közepén. *Világtörténet*, 33. évf. (2011), 3–4. sz. 157.

⁷⁰ Magocsi: *A History of Ukraine. The Land and its Peoples*. i. m. 230.

⁷¹ Varga Beáta: Önállósodási törekvések Ukrajnában Bogdan Hmelnyickij és Ivan Mazepa hetmansága idején (1648–1708). In: Berta Tibor (szerk.): *Az identitás régi*

ezernél jóval többen harcoltak kozákként. Nem tisztázódott a kozákoknak járó zsoldfizetés módja és a cári vajdák Zaporozsjei Had területére való telepítése sem. Az orosz kormányzat ugyanis a zsoldot „Kozák-Ukrajnából” beszedett adókból kívánta fedezni, a vajdák révén pedig Oroszországba való teljes beolvasztását akarta elősegíteni, sértve a frissen megerősített autonómiát.⁷²

A *sztarsina* önálló külpolitikája ellenére mégis 100 ezer főnyi orosz és 20 ezer fős kozáksereg indult 1654 májusában Belorussziába, az ukrán városokat Buturlin 40 ezer fővel védte. A kozák főerők Volhíniába nyomultak,⁷³ céljuk Kamenyec-Podolszk volt, azonban a nyugtalanító lengyel–tatár tárgyalásokról szóló hírek miatt nem támadták már meg.⁷⁴

A *zemszkij szobor* döntésének híre még 1653-ban eljutott a Rzeczpospolita-ba.⁷⁵ A perejaszlavi egyezmény által előrevetített orosz–kozák invázió egyaránt veszélyt jelentett Varsó és Bahcsiszeráj számára, ezért 1654 áprilisában lengyel követ érkezett a Krímbe segítségért a kozákok és Moszkva ellen. A kánság sem akarta Oroszország megerősödését és megakadályozására kénytelen volt Lengyelországgal szövetkezni. Tavasszal követváltás folyt Bahcsiszeráj és Csihirin közt és Iszlám Girej nem csak hogy elutasította a kozák felhívást az orosz szövetséghez csatlakozásra, hanem követelte a hetmantól a visszatérést a lengyel király uralma alá.⁷⁶ A közel hat évig tartó szövetségi viszony tehát ismét ellenségesé vált és keresztülhúzta Bogdan Hmelnyickij és Alexej Mihajlovics terveit a krími tatár erők szerepét illetően.

Júniusra létrejött az egyezés a krími segítségről Moszkóvia ellen és a kozák lázadás leveréséhez.⁷⁷ Ekkorra az orosz sereg már mélyen benyomult Litvánia-ba, szeptember végén Szmolenszk is elesett. Iszlám Girej júniusi halála miatt a lengyel–krími szövetség azonban csak november 22-én lépett

és új koordinátái — *Tanulmányok Anderle Ádám 65. születésnapjára*. Palatinus, Szeged–Budapest, 2008. 174–176.

⁷² Varga: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség?* i. m. 52–53.

⁷³ Varga Beáta: *Orosz–ukrán konfliktus a perejaszlavi egyezménytől az andruszovói békéig (1654–1667)*. JATEPress, Szeged, 2004. 95–97.

⁷⁴ Gebei: II. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita felosztási kísérletében... i. m. 811–812.

⁷⁵ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája*... i. m. 81.

⁷⁶ Санин: *Отношения России и Украины с Крымским Ханством*... i. m. 50–54.

⁷⁷ Kolodziejczyk: *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania*. i. m. 964–981.

életbe, amikor is IV. Mehmed Girej kán elküldte Varsóba az erről szóló *ahdnámét*.⁷⁸

A belorussziai sikereket beárnyékolják az ukrainai kozák kudarcok. A krími–lengyel szövetség 1655. januári ohmativi győzelme nem hozott áttörést, vagyis nem tudták kikényszeríteni a Zaporozsjei Had és Moszkóvia szövetségének megbontását. Ugyan a krími tatárok novemberre kierőszakolták Hmelnickijtől a lengyel–kozák fegyvernyugvást, továbbra is zsákmányoltak szövetséges és ellenséges földeken egyaránt. Az kozákok számára kényelmetlenné váltak a rutén városokban állomásozó orosz hadak, a moszkovita hivatalnokok ukrainai tevékenysége, de a belorussziai kozák és orosz erők is összetűzésekbe keveredtek egymással, mivel a területre mindkét fél igényt tartott. Mivel a cár nem segítette az Ukrajnában harcoló kozákokat, Hmelnickij szerint a cár megszegte esküjét, ezért a kozák vezér felújította a kapcsolatot Erdéllyel.⁷⁹

A Rzeczpospolitát 1655 nyarán a X. Károly Gusztáv vezette svédek támadták meg és megszállták területe nagy részét, a nemesség többsége el is ismerte a svéd uralmat. A svédekkel közös kozák érdek volt a lengyel területek megszerzése és az orosz terjeszkedés fékezése,⁸⁰ azonban Hmelnickij már minden ukrán földre igényt tartott és Károly is magának akarta Galíciát és Volhíniát. A csalódott Zaporozsjei Had felhagyott Lviv ostromával és hazatérőben a kozák hadak 1655 novemberében előbb az útjukba kerülő tatár csapatokat verték meg, majd békét kötöttek a kánnal. A korábbi békésebb viszony nem állt helyre, de átmeneti fegyvernyugvás köszöntött be köztük.

A megszerzett területek megtartására törekedve Alekszej cár 1656 novemberében Vilniusban békét kötött a Rzeczpospolitával, hogy a veszélyesebbnek ígérkező svédekre koncentrálhasson: a zaporozsjeiek akarata ellenére.⁸¹

Amikor 1656 júliusában Oroszország megtámadta Svédországot, Hmelnickij uralkodója (a cár) és szövetségese (a svéd király) harcolt egymás ellen. Mivel Károly erejében bízva nem kívánt osztozni a területeken, ezért Csihirin felújította kapcsolatát a szintén a svédekhez közeledő II. Rákóczi Györggyel, és szeptember 7-én szövetség kötött, majd koalíciós szinten

⁷⁸ Uo. 164–167.

⁷⁹ Varga: *Önállóság, nemzeti identitás és külpolitika Ukrajnában...* i. m. 158–160.

⁸⁰ Varga: *Orosz–ukrán konfliktus a perejaszlavi egyezménytől az andruszovói békéig...* i. m. 98.

⁸¹ Subtelny: *Ukraine. A History*. i. m. 136.

december 6-án Radnóton.⁸² A kérészéletű koalíció végét jelentette ellenben, hogy Svédország a hátszágot fenyegető Dánia miatt kénytelen volt kihátrálni⁸³ és Konstantinápoly is kifejezetten ellenezte Rákóczi lengyelországi terveit, a svéd–erdélyi–kozák szövetség sikerével ugyanis elveszthette a dunai fejedelemségeket és hosszabb távon a magyarországi helyzet felborításával is fenyegetett. Hmelnickij ugyan csalódott az orosz kapcsolatban, a lengyel–tatár szövetkezés miatt azonban nem volt reális alternatívája.⁸⁴

Ilyen körülmények között indult meg az erdélyi–kozák koalíció közel 39 ezer fős serege 1657 januárjában hadjáratára, szinte akadálytalanul jutott el Krakkóig, a vidék kifosztása viszont felszította a nép ellenállását, a korábban elszigetelten tevékenykedő lengyel erők is hamarosan egyesülhettek. A lengyel diplomácia sem volt tétlen, a Portát próbálta meggyőzni, hogy a kozákokat meg kell büntetni,⁸⁵ valamint a krímiek lengyel oldalon tartását biztosítani. Július közepén a szövetséges sereget előbb a kozákok, majd a dunai vajdaságok katonái hagyták el.⁸⁶ A lengyelek által bekerített erdélyi csapatok július 22-én megadták magukat, ennek ellenére a kán megtámadta Terebovlja közelében a visszavonuló csapatokat, több ezer embert hurcolva rabságba.⁸⁷

Az ukrán–erdélyi hadjárat elbukott, a csalódott és elégedetlen kozákok Hmelnickijt okolták: fellázkodtak ellene. A hírektől lesújtott, betegeskedő kozák vezér 1657. augusztus 6-án elhunyt.⁸⁸

⁸² Gebei Sándor: II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata. *Hadtörténelmi Közlemények*, 105. évf. (1992), 2. sz. 31.

⁸³ Varga: *Orosz–ukrán konfliktus a perejaszlavi egyezménytől az andruszovói békéig...* i. m. 99–105.

⁸⁴ Gebei: II. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita felosztási kísérletében... i. m. 835.

⁸⁵ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája...* i. m. 195–199.

⁸⁶ Ivanics Mária: Rabszerzés és rabkiváltás a Krími Kánságban a 16–17. században (Az 1657. évi lengyelországi hadjáratban fogságba esett erdélyiek történetéhez). *Századok*, 141. évf. (2007), 6. sz. 1491.

⁸⁷ Kolodziejczyk: *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania*. i. m. 170.

⁸⁸ Subtelny: *Ukraine. A History*. i. m. 137.

Összegzés

Nem volt egyszerű helyzetben Bogdan Hmelnyickij, hiszen az Ukrajnával a 17. század közepén határos országok ereje meghaladta a zaporozsjei kozák mozgalom kapacitását, kénytelen volt ezért kijátszani a kelet-európai hatalmakat a felkelés és a formálódó kozák állam túlélése, illetve helyzetének javítása érdekében.

A történeti szakirodalomban is meghonosodott „krími alternatíva”⁸⁹ azért volt jelentős, mert a felkelés korai szakaszában egyedül a krími kán nyújtott valós katonai segítséget a Rzeczpospolita ellen, és a tatár erők nélkül a lengyelek már a kezdetekkor elfojthatták volna a lázadást. 1648 elejétől egészen 1654-ig harcoltak tatár csapatok a zaporozsjei oldalon, ám az ukrán lakosság körében már a kezdetektől rendkívül népszerűtlen volt a szövetség a tatár *jaszir* miatt, de a kozák hetman beresztyecskói elhurcolása is megbocsáthatatlan volt. Bogdan Hmelnyickij a szultáni kegy elnyerésével és az oszmán vazallitás 1651-i formális elismerésével kívánta biztosítani III. Iszlám Girej támogatását, ám az „oszmán alternatíva” jórészt csak ígéretekkel szolgált, ráadásul a kozákok moldvai és havasalföldi tevékenysége 1653-ra szembefordította a Portát és dunai vazallusait Csihirinnel.

A konstaninápolyi kapcsolat mégis ütőkártyát jelentett, mivel a cár nem engedhette az Oszmán Birodalom Ukrajnával való megerősödését, és ezen félelmétől hajtva fogadta védelmébe a Zaporozsjei Hadat 1654-ben. Hmelnyickij a perejaszlavi egyezményt követően is folytatni tudta önálló külpolitikáját, ugyanis Alekszej Mihajlovicsnak egyelőre elsősorban a kozák katonai erejére volt szüksége, emiatt nem sietett Ukrajna teljes beolvasztásával. A kozák–orosz szövetség túlélte a hetmant annak ellenére is, hogy a viszony megromlott: egyrészt mindkét fél igényt támasztott Belorussziára, másrészt a cár nem segítette az ukrainai kozák csapatokat a lengyel–tatár erőkkel szemben, ezt pedig árulásként fogta fel a Zaporozsjei Had. Szövetkezni akart a Lengyelországot lerohanó X. Károly Gusztávval, viszont a svéd király nem akart osztozkodni, ezzel megghiúsult a gyakorlati együttműködés is.

Végül a hosszas, közel kilencéves tárgyalás után megvalósuló erdélyi–kozák hadjárat már a lengyel seregek egyesülése előtt széthullott.

⁸⁹ А. В. Виноградов: „Крымская альтернатива” Переяславской Рады. In: *История русско-украинских отношений в XVII-XVIII веках. К 350-летию Переяславской Рады*. Институт российской истории РАН, Москва, 2006. 99.

Bogdan Zinovij Hmelnyickij történelmi jelentősége abban áll, hogy a szomszédos, expanzionista hatalmak között is sikerrel növelte „Kozák-Ukrajna” területét és a nominális lengyel, oszmán, majd orosz polivazallitás ellenére is megőrizte fiatal állama gyakorlati függetlenségét.

A nagy északi háború hadseregei. A kozák, a svéd és az orosz hadsereg fejlődése a 17–18. század fordulóján

ÁRVAI LAJOS

Bevezetés

A poltavai csata a 18. század egyik legfontosabb ütközete volt. Mai historiográfiai megítélése mégis kissé statikus. A terjeszkedő orosz birodalom legyőzte a sokkal kisebb és jelentéktelenebb svéd birodalmat és annak ukrán szövetségeseit, ezáltal szert tett Kelet-Európa nagy részére. A helyzet azonban ennél bonyolultabb volt. I. Péter Oroszországa ugyan hatalmas készletekkel és emberanyaggal rendelkezett, viszont hadserege elmaradott volt, továbbá az európai kultúrát és államszerkezetet sem tette teljesen magáévá. Péter, aki végigjárta egész Európát, Svédországot találta a legmegfelelőbb modellnek. Átvették a svéd államigazgatást, a szenátori rendszert és a hadserege mintájára újjászervezték az egész orosz haderőt is. De 1709-re még korántsem sikerült mindezt zökkenőmentesen végrehajtani. A nagy északi háború során XII. Károly legyőzte az ellene koalícióban felálló Lengyelországot, Dániát és Szászországot, és már csak Oroszország állta útját a svédeknek, akiket hajtott a *Dominium maris baltici* birodalmi ideológiája.¹ Ivan Mazepával szövetségre lépve Oroszországot nem csak a háború elvesztésének ténye fenyegette, hanem Ukrajna kiszakadása is. Ez a szemelvény a háborúban részt vevő három nemzet hadseregeit és azok fejlődését igyekszik bemutatni.

¹ A Balti-tenger feletti teljes uralom ideológiája.

A kozák hadsereg

1667-ben Lengyelország és Oroszország felosztotta egymás között a hetmanátust. Korábban Ukrajna nem rendelkezett politikai határokkal.² Ukrajna hivatalos elnevezése ezután a Zaporozsjei Had lett, egyszerre jelölve a hadsereget és államszervezetet. A lakosság tömegesen csatlakozott a hadsereghez és tradicionális kozák formációkba szerveződött. A Lengyelországtól való elszakadás következtében megszűnt az addigi közigazgatási rendszer.³ Helyébe a kozák ezredek léptek adminisztratív egységekként, amelyek a hetman főparancsnoksága alatt az új államapparátus alapvető, fontos egységét képezték. A 17. század végére a kozákság teljesen más karaktert kapott, ami az erőteljes militarizációban nyilvánult meg.⁴ Nem tisztázott, hogy ez az új államapparátus monarchikus, vagy inkább köztársasági jegyeket hordozott-e magán. Ennek eldöntéséhez a hetmani jogköröket kell részletesebben áttekinteni. A *hetman* szerepkörét az akkori források nem pontosan határozzák meg.⁵ A hetman regnálását erőteljesen korlátozta kozákok legfontosabb döntéshozó szerve, a Hadsereg-Rada. Ezt több hetman tiszteletben tartotta, például Jurij Hmelnickij vagy Pavel Tetrija. De vannak ennek ellenkezőjére is példák: Bogdan Hmelnickij és Ivan Szamojlovics gyakorlatilag a szervezet mellőzésével kormányzott. Tehát amíg az előbbi hetmanok uralkodása köztársasági formához állt közelebb, az utóbbiak monarchikus államrendezkedéshez hasonlítottak. A hetman elméletileg mint egyeduralkodó kormányzott,⁶ viszont egyeduralmát hármass kötelezettség kötötte: kor-

² Bár 1649-ben „Kozák-Ukrajna” még 312 000 km²-re terjedt ki, az andruszovói békéhez képest a területe 208 000 km²-re csökkent.

³ Kertészné Varga Beáta: A Zaporozsjei Had hatalmi rendszerének felépítése és működése az orosz fennhatóság alatt In: Bebesi György (szerk.): *„Hatalmi ideológiák a szláv népek körében”*. Pécsi Tudományegyetem, Kelet-Európa és a Balkán története és kultúrája Kutatási Központ, Pécs, 2001. 66–67.

⁴ Carsten Kumke: *Führer und Geführte bei den Saporoger Kosaken. Struktur und Geschichte kosakischer Verbände im polnisch-litauischen Grenzland (1550–1648)*. Harrasowitz, Berlin, 1993. 61.

⁵ A *hetman* szót a kozákok a lengyel–litván államtól kölcsönözték, amely pedig a német *Hauptmann* szóból eredeztette a kifejezést. A lengyel–litván hadügyben hadvezér szerepkört takart.

⁶ Kettős jelképrendszert használva uralkodott. Viselt magánál egy *bulavát*, mely nagyban hasonlított a nyugati vezéri buzogányokra, valamint hordott magánál egy *buncsukot*, amely pedig keleti típusú, lófarokkal díszített katonai zászló volt.

látozta a kozákság az általános gyűlés révén, hűséggel tartozott a Romanovoknak és az ortodox egyháznak. A nagy északi háborúig minden hetmant a Hadsereg-Rada választott meg, de a személyét a cárnak is jóvá kellett hagyania. Minden új hetman megválasztásával új hetmani cikkelyeket is elfogadtak, amelyek alkotmányképpen is értelmezhetők, így erősítve a monarchikus jelleget. A hetmani feladatok közül kiemelkedett a külpolitika és a hadsereg irányítása, valamint rendelkezett földbirtok-adományozási joggal is. Az északi háború után a hetmani kormányzat kompetenciája csökkent és az orosz uralkodók fokozatosan törölték el autonómiáját.

A kozák hadsereg fővezére is a hetman volt. Rangban alatta helyezkedett el a *jeszaul*,⁷ amely a kozákok közt főkapitányi tisztséget jelentett. A hetmani helyettesi teendőket is ő látta el annak távollétében, elnökkölt a Sztarsina Rada ülésein, irányította a tüzérséget, s követként is funkcionált. Minden hadseregszinten (Zaporozsjei Had, ezred, század) két jeszault neveztek ki. Mint a felsőbb parancsnok végrehajtói, előjáróként szolgáltak. Rangban alatta szolgált a *hadsereg-oboznij*.⁸ Úgy lehet értelmezni, mint táborszer-nagy vagy kvártélymester. Az „oboz” mint tartózkodó és gyülekező hely egyfajta szekérvárként szolgált. A 17. század második felétől átvette a tüzérség irányítását. A jeszaul és az oboznij szerepkörei nem teljesen elhatárolhatók, akadnak köztük átfedések. A legmagasabb rangú katonatisztek közé sorolható a *szudja*, azaz a főbíró. A hadseregen belül önálló bírói szervről beszélhetünk, háborús időben pedig a hatalomgyakorlást és az ítélkezést nem lehetett teljesen elválasztani, így a központi intézményesített igazságszolgáltatás fejeként katonai és bírói ranggal is rendelkezett. Egyes kozák kötelékek kifelé történő képviselését ruházták rá anélkül, hogy a csoport jogi autonómiáját megtörték volna. A tisztség a regiszter-kozákoknál jelent meg először. Az ukrainai kozákság történetében az 1625-i kurukovói egyezmény eredményeként jöttek létre az ezredek, mikor a regiszter-kozákokat hat ezredbe tömörítették. 1654-ig az ezredek kizárólag katonai egységek voltak, majd 1654 után területi közigazgatási feladattal is ellátták őket. Az ezredek számát tekintve nem alakult ki egyöntetű vélemény, Szamovigyec 22-re, G. Grabjanka 35-re, G. Karpov 17-re,⁹ N. J. Kosztamarov pedig 16-ra becsüli

⁷ Ez a kifejezés a török–tatar nyelvből származik és hadfelügyelőt jelent. Ez a rang tekinthető az ezredesi rang előfutárának.

⁸ A szó etimológiailag közvetlen összefüggében áll az „oboz” orosz szóval. Eredeti jelentése „fuvar”.

⁹ Varga: A Zaporozsjei Had hatalmi rendszerének felépítése... i. m. 76–78.

az ezredek számát.¹⁰ Amit biztosan tudunk, az az, hogy Bogdan Hmelnickij a cártól a lajstromozott kozákok létszámának 60 000 főben való rögzítését kérte. Az ezredek támogatását bíró, nagy függetlenséggel rendelkező ezredek gyakorlatilag kis vazallusok mintájára viselkedtek, mivel a hetman nem gyakorolt közvetlen irányítást felettük. Az ezredek elsődleges feladata a katonák irányítása volt, de közigazgatási területként az ezredek kormányzói jogkörrel is rendelkeztek. A márciusi cikkelyekben két főkapitányt rendeltek egy-egy ezredhez, akiknek elsődleges kötelezettsége a rend és tisztség fenntartása volt. Ezenkívül funkcióik megoszlottak: az egyik kapitány rendőri feladatokat is ellátott az ezreden belül, a másik pedig az ezredinduló biztosításáért volt felelős.

Minden ezredesnek voltak továbbá segédjei, illetve ezredírnokai. Ők közvetlenül az ezredeseknek tartoztak felelősséggel. Az ezredek alá tartozó századok száma eltérő volt, a terület lakosságától függően. A százados és az ezredes közt függési viszony volt, hasonló a hetman és az ezredes viszonyához. A századosokat választották, így ezen a szinten a demokratikus kozák tradíciók megőrződtek. Meglehetősen szűk hatáskörrel rendelkeztek a feladatuk sokrétűségéhez képest. A századosok munkáját segítették az *atamánok* és az írnokok, illetve a *kureny-atamánok*. A századosok alá falvak, illetve legfeljebb néhány kisebb város tartozott. A falvakban élő kozákok vezetője az atamán volt, aki polgári, katonai és igazságszolgáltatási jogkörrel is rendelkezett. A Zaporozsjei Szics és Had felépítése közt alapvető különbségek voltak. A szicskozákok esetében az alvezéreket meghatározott szituációkban választották, így tartós tagolódás nem tudott kialakulni. A csapatvezetők megmaradtak „kis hetmanoknak”, akik a *kosevoj-atamán* helyetteseként vagy kisebb csapatok vezetőiként léptek fel.

A kozák harcmodor nagyban hasonlított a tatár-török harcmodorhoz. Maga a kozák szó is a *kazah* török szóból származik, „szabadot” jelent, ami a Krími Tatár Kánságon belül szabad határőrző-fosztogató egységet takart. Általánosan a kozák egységek könnyűlovas csapatokat képeztek. Ezek a lovasok alkalmasak voltak rajtaütésekre, de a hadrendet nyílt csatában nehezen voltak képesek megtartani. Ezenkívül a kozákok rendelkeztek még könnyűgyalogsággal, amely a könnyűlovassághoz hasonlóan többé-kevésbé irregulárisnak tekinthető. Fegyverzetük többnyire könnyű muskétából, a lovasoknál dzsidából, illetve kopjából állt. Páncélt, védőfelszerelést csak a tisztek, de legtöbbször még azok sem viseltek. Kiemelkedően jó lövések

¹⁰ N. I. Kosztomarov: *Bogdan Hmelnickij*. 1888. 58.

voltak. Ezt bizonyítja Voltaire is egyik írásában: „Mikor XII. Károly megkérdőjelezte a kozák vezetők rátermettségét, mert azok részegségtől minduntalan csapzottak voltak, kivitték a királyt a távoli árokhoz, felkapaszkodtak a hátsó lejtőjére, és kiválasztott célpontjukat 600 lépésről is pontosan leterítették.” A svéd doktrína¹¹ ellen a kozák hadtestek majdnem teljesen hatástalanok voltak. Az ezredek és a hetman közötti kapcsolat „vazallusi” jellegű viszony volt, az ezredek sok tekintetben önálló hatalommal rendelkeztek az általuk irányított terület felett. Ezzel magyarázható, hogy mikor Mazepa XII. Károlynak sereget toborzott, képtelen volt jelentősebb sereget kiállítani. Továbbá minden ezredest és tisztet egyenként kellett meggyőznie.

A svéd hadsereg, Gusztáv Adolf katonai reformjai

A svéd hadsereg a 17. század egyik legkiválóbb hadserege volt. A harmincéves háborúban legyőzte a Német-római Birodalmat és több fejedelemséget is megszerzett magának, ezzel letéve a svéd birodalom alapjait. A következő évszázadban a svéd birodalmi jelenlét dominált az egész baltikumi és kelet-európai térségben, háttérbe szorítva Oroszországot és Lengyelországot. A svéd birodalmiság alapját a kiváló svéd hadsereg képezte, amelynek alapját Gusztáv Adolf rakta le.

Gusztáv Adolf megtörte a szoros pikás formációt, az ún. burgundi-magyar hadrendet,¹² amely a 16–17. században uralta a csatateret. Helyettük ezerfős egységeket hozott létre, középen pikásokkal, szárnyaikon muskétásokkal és lövegekkel. Az új alakzatban a pikások könnyen tudtak mozogni és helyet változtatni, ami egy csatában nagyobb eséllyel a győzelmet jelentheti. A pikásoszlopok jobb és bal szárnyán 4x12 muskétásosztásokat helyezett el, amelyeket könnyű, állvány nélkül is használható kovás muskétákkal szerelt fel. Szintén a király invenciója volt az előre csomagolt és kiporciózott lőpor, golyó és fojtás, ami azt jelentette, hogy a golyót és a szükséges lőport papírba csomagolták és azt fojtásként használva pontosan egy lövésre elegendő muníciót adott. Egy átlagos muskétás 20-21 ilyen hordott magánál.¹³ A svéd muskétások képesek voltak folyamatosan tűz alatt tartani

¹¹ A nehéz (vértések) és közepes lovasság (dragonyosok) kombinált támadásai a kozák könnyűlovasság és gyalogság sorain rést nyitottak, majd a reguláris svéd darabont-gyalogság áttört rajtuk.

¹² A spanyol *terciók* korabeli elnevezése.

¹³ A golyókat mindig közvetlenül a csata előtt készítették el

az ellenséget. Az utolsó sor állt, a középső előrehajolt, az első térdelt. Egy sorozat leadása után pedig a mögöttük lévő sor eléjük lépett, és szintén ebben a formációban tüzelni kezdett, így lépésenként haladva törtek előre. Mikor pedig az ellenség lendült támadásba, a muskétások visszavonultak, a pikások 5–5,5 méteres óvó pikái mögé hátráltak, s mindezt hihetetlen gyorsasággal. Ezzel 2-3-szor gyorsabb tüzelésre is képesek voltak. Gusztáv Adolf személyi testőrségében, a sárga regimentben¹⁴ nem volt ritka a percenkénti három lövés sem. A király kivonta a forgalomból az addig használt 23 ágyútípust és helyettük három új fajtát tartott meg. A tüzéreket iskolában képezette, a királyi akadémián, következőképpen gyorsan és igen pontosan voltak képesek lőni. Minden fent említett zászlóalj jobb és bal oldalán, potenciálisan a seregek helyközeiben egy-egy könnyű 4 fontos ágyú volt található, ami mindig jelentős tüzérségi támogatást jelentett. Itt érdemes megemlíteni a kiváló Ratsherr¹⁵ és Feldmarshall Lenard Torstensson tüzérmestertábornokot, aki királyának egymaga nyerte meg a róla elnevezett háborút.¹⁶ A *reitereket*¹⁷ megszabadította ormótlan nagy páncélzatuktól. Pallosokkal látta el őket és sikeresen visszaadta nekik átütőerejüket. A nyugati lovasságok a korban az elavult karaklírozás taktikáját használták, tehát a lovasok nem kivont karddal törték át az ellenség meggyengült pontjait, hanem köröket leírva pisztolyaikkal lövéseket adtak le az ellenségre. A svéd lovasok nem szoros alakzatban, hanem vonalat alkotva támadtak, amely mindössze három sorból állt. Inkább az áttörő erőben bíztak, mintsem a tüzerőben.¹⁸ A svéd katonai ranglétra megegyezett bármely európai hadsereg rangjaival.

¹⁴ Nevét a katonák jellegzetes sárga mellényéről kapta.

¹⁵ Tanácsos.

¹⁶ A torstenssoni háború a harmincéves háború egyik kisebb konfliktussorozata volt, amely a svédek és a dánok között zajlott a háború svéd–francia szakaszában. A tüzérből lett tábornokot bízták meg az első támadás vezetésével Holsteinnél 1643-ban. 1644 januárjára már a svéd csapatok ellenőrizték a Jütland-félszigetet. A svédek igen sok területet nyertek ezzel a háborúval, valamint az azt követő brömsebrói békével 1645-ben.

¹⁷ Svéd nehézlovasok.

¹⁸ Mitták Ferenc – Mitták Péter: *Ötezer év, ezer híres történelmi személy*. TKK, Debrecen, 2004.; Geoffrey Regan: *Döntő csaták. Ötvenhárom csata, amely Szalamisztól az öbölháborúig megváltoztatta a világot*. Panem-Grafo, Budapest, 1993. 154.

A hadsereg fejlesztése nem állt meg Gusztáv Adolf reformjai nyomán. X. Károly Gusztáv szintén fejlesztette, bár érzékelhető változás csak XI. Károly idejében történt.

XI. Károly új adminisztratív rendszere

Az ún. caroleánus hadsereg Európa egyik legkiválóbb haderejévé vált. Minden svéd közigazgatási terület vagy megye köteles volt kiállítani 1200 katonát a hadseregbe. Ez kisebb egységekre (*rote*) lebontva 2-3 házanként egy főt jelentett, a többi sorozási mentességet kapott. Károly katonáit kiváló minőségű fegyverzettel látta el, sőt kiképzésük részeként a tisztek európai körutakat tettek és elsajátították a különböző országok különböző harci stratégiáit.

A svéd tiszteket, főtiszteket különböző újoncozó területekre telepítették, és rangjuknak megfelelő birtokokat is kaptak.¹⁹ Ha támadás érte a birodalmat, a tisztek és a hozzájuk rendelt családok képesek voltak a kor mércéjével mérve igen gyorsan egy hadsereget kiadni. Ez volt az ún. *Indelningsverket*.²⁰

A svéd hadseregben a gyors reagálású hadtestek tették ki annak több mint a felét. Ez Karl Gustav Rehönskjöld tábornok ténykedésének volt köszönhető, aki favorizálta a dragonyosokat, illetve a nehézlovasságot.²¹ XII. Károly és apja, XI. Károly a közelharc hívei voltak és kedvelték a karddal vagy bajonettel vívott harcot. A svéd lovasság rapireszerű hosszabb kardokkal volt ellátva, hogy inkább szúrni legyen képes, mintsem vágni. Általában nyílhegy formájú „chevron” formációt alkalmazott az áttöréshez. Ebben a formában úgy helyezkedtek, hogy mindenki a lehető legközelebb álljon egymáshoz. Az 1685-ös királyi regulációk²² leírják, hogy amikor 150-100 m-re

¹⁹ Az 1680-as *Riksdagon* létrejött „felszámoló tanács” elkobozta a svéd főnemes-ség, a *Riddarhus* földjeit, s ezeket a területeket osztotta szét tisztjei és katonái között.

²⁰ Nagy Gábor: Az egyeduralkodóhoz vezető út a XVII. századi svéd királyságban. In: Miszler Tamás – Sashalmi Endre (szerk.): *A poltavai csata jelentősége az orosz és a svéd történelemben. Konferenciakötet*. Pécsi Tudományegyetem, Kelet-Európa és a Balkán története és kultúrája Kutatási Központ, Pécs, 2010. 23–25.

²¹ Robert I. Frost: *The Northern wars. War, State, and Society in Northeastern Europe 1558–1721*. Longman, Harlow, 2000. 274.

²² A királyi regulációk XI. Károly reformjainak alappillérei.

voltak az ellenségtől, galoppozásba kezdtek, s mikor már 25 m távolságra értek és látták az „ellenség szemének fehérjét”, elsütötték pisztolyaikat.²³ XII. Károly később megszüntette ezt a szokást, így a lovasság teljes erővel tudott előretörni. Károly taktikája agresszív volt, talán kissé túlzóan is, de nem egy örült ember agressziójával, hanem egy stratégiai zseniével mérve. Ennek volt köszönhető, hogy a svéd sereg sokszor győzelmet aratott a sajátjánál általában többszörös túlerőben lévő seregek felett is. XII. Károly folytatta apja, illetve Gusztáv Adolf örökségét. XII Károly hadireformjainak célja az előzőekben leírtakon kívül az volt, hogy minél jobban mobilizálja csapatait. És hogy csapatai és minden hadneme integráltan tudjon együttműködni. Erre egyetlen mód létezett: az éveken át tartó hosszas kiképzés. Ő volt az első, aki belátta, hogy a csapatok morális helyzete épp oly fontos, mint a stratégia, ezért mindig meghallgatta a katonák panaszait, akár saját tisztjeiről is.²⁴ Mikor XII. Károly belépett a nagy északi háborúba, csapatai jól kiképzettek, felszereltek és ellátottak voltak.

Carl Gustav Rehnskiöld

Károly sebesülése miatt a poltavai csata vezetését leghűségesebb és legkiválóbb tábornokára, Rehnskiöldre hagyta, aki Európa kétséget kizáróan egyik legjobb hadvezére volt, megszámlálhatatlan csatát vívott életében, és még nem akadt ellenfelére. A folklór szerint, amikor XII. Károly először találkozott vele 14 éves korában, Stockholmban vissza kellett fognia magát, hogy ne nevéssen: Rehnskiöld arca kerek volt, bőre matt fehér, az orra pedig egy bohócra emlékeztette. Erős testalkatú, szigorú tekintetű férfiú volt.²⁵

Carl Gustav Rehnskiöld 1651. augusztus 6-án született Greifwald pomerániai tartományban. Apja, Gerdt Anthon Keff Brink grófi rangját Krisztina királynőtől kapta szolgálatai fejében. A Rehnskiöld család története egészen az 1580-as évekig vezethető vissza, az alapítójáig, Gerhard Kewenbringk von Rehnéhez. Egyik öse Johan Kewenbringk, Axel Lewenhaupt svéd gróf tanítványa volt, s itt került a család kapcsolatba a svéd koronával először. Rehnskiöld kiváló nevelésben részesült: Pomeránia több iskolájában tanult,

²³ Alf Aberg: *The Swedish Army from Lützen to Narva*. In: Michael Roberts (szerk.): *Sweden's Age of Greatness*. St. Martin's Press, New York, 1973. 283.

²⁴ Uo. 284.

²⁵ Svéd mendemonda, mely soha nem nyert bizonyítást.

majd pedig Lund egyetemén. 1673-ban kezdte meg katonai pályafutását, mikor másodtisztként beállt a värmlandi regimentbe. Néhány évnyi szolgálat után elő is léptették: hadnagyi rangot kapott, s a Riksänkedrottningens lovas regimenthez utalták. Első harci tapasztalatát 1676-ban szerezte a scaniai háborúban. Rehnskiöld olyan jól teljesített a harcban, hogy XI. Károly kapitánnyá nevezte ki saját testőrgárdája (*livgardet*) élére. A testőrgárda élén harcolt az 1676. augusztus 17-én lezajlott halmstadi csatában, ahol a svédek igen nagy győzelmet arattak a dánok felett. A lundi csatában Rehnskiöld ismét megmutatta tehetségét és bátorságát. A sebesült parancsnok helyét átvéve több sikeres támadást hajtott végre az ellenség ellen. Ez a tette annyira lenyűgözte a svéd királyt, hogy helyben őrnaggyá léptette elő. Több sikeres kisebb csata után, mint a sereg legígéretesebb fiatal tisztjét, 1678-ban helyettes ezredessé tették.

A dánokkal kötött 1679-i béke Rehnskiöldnek is békét hozott, aki tisztként segített az elkövetkezendő hadjáratok megtervezésében. 1696-ban Hollandiából hazatérve XI. Károly előléptette, mikor pedig XII. Károly egy évvel később átvette apja koronáját, egyik első döntése az volt, hogy Rehnskiöldöt tábornaggyá nevezi ki, valamint Skåne tartomány kormányzójává. Itt elkezdte képezni saját csapatait. Lovassága, a skånei lovasság a svéd birodalom egyik legkiválóbb egysége lett és modellként szolgált a többi regiment számára. Nem csak kiváló kiképzést biztosított csapatainak, de felfegyverzésüket is a legnagyobb gonddal végezte. Rehnskiöld nem csupán generálisa, de mentora is volt a fiatal királynak. Mikor a nagy északi háború kitört, Rehnskiöld munkájának köszönhetően Európa egyik legkiválóbb hadserege XII. Károly zászlaja alatt vonult.

A narvai csata haditerve szintén Carl Gustav Rehnskiöld ötlete volt; a tízszeres túlerő ellenére is győzelemre vezette csapatait. A következő győzelmét a kliszowi csatában aratta, ahol 12 000 emberével győzte le a kétszer nagyobb lengyel-szász sereget. A legnagyobb győzelme a fraustadti csata volt.²⁶ Olyan taktikát alkalmazott itt a kiváló tábornok, mely igen kevés embernek sikerült a történelem során. Harapófogó-hadműveletet alkalmazott, amit még a katonai akadémián tanult, és annak idején Hannibál használta a cannae-i csatában. Ezzel a csatával kényszerítette térdre Károly Lengyelországot és Szászországot végleg. A poltavai csata volt az utolsó, amiben a nagy svéd tábornok részt vett. A vereség majdnem elkerülhetetlen volt a

²⁶ A svédek legnagyobb taktikai győzelme a háborúban, csak „*Ett Slag Färgat Rött*”-ként emlegették, minthogy minden svéd katonát szász vér festett aznap.

hadsereg számára, Rehnskiöld azonban mégis megpróbálkozott a lehetetlennel.²⁷ Rehnskiöld 1718-ig I. Péter fogságában maradt, majd pedig 1719-ben hazatért és visszavonult a katonaelettől. 1722. január 22-én hunyt el Lägges-tában.²⁸

Az orosz hadsereg

I. Péter katonai reformjainak általános megítélése az, hogy az elavult orosz hadsereget európai mintára újraszervezte, ennek eredményképpen pedig megszerezte a Kelet-Európa feletti dominanciát. Minden oroszok impériatorának katonai reformjai két fontos alappillérre épültek: az ellátmány, ill. az utánpótlás megszervezésére és a reguláris katonasorozásokra. Ennek első lépése 1698-ban a sztrelecek felosztatása volt.²⁹ E katonákat elmaradott, a régi moszkovita hagyományokban meggyökerezett visszatartó erőnek tartotta. Az 1700-i narvai csata Péter legnagyobb katonai veresége volt, egyben okot szolgáltatott neki a sereg továbbfejlesztésére. 1709-re a katonai reformok, illetve az új tisztikar már megmutatta hatását, s az országot Európa egyik főhatalmává tette.³⁰

A sztrelecek 1698-i felosztatása valójában nem tekinthető a hadsereg modernizálásának. Az 1698-ban felálló 49 sztrelec regiment már európai hadrenddel és parancsnoksággal rendelkezett.³¹ Ez annak köszönhető, hogy az orosz sereg modernizációja többé-kevésbé folytatólagos volt az 1650-es évektől. Így kimondható, hogy Péter tudatos hadszervező reformjai nem az alapjaiktól változtatták meg az orosz hadsereget, így ezek a reformok szintén nem tehetők felelőssé a svédek elleni győzelemért. Péter győzelmét Poltavánál sokkal inkább a diplomácia olyan irányú használata biztosította, ami megfelelő körülményeket teremtett seregének a harchoz, valamint a kelet- és nyugat-európai (kifejezetten oszmán) taktikák és seregszervezés kombinálá-

²⁷ Jan von Konow: *Karolinen Rhenskiöld. Fältmarskalk*. Stockholm, 2001. 12–220. Ez a mű az egyetlen, amely Rehnskiöld tábornok életével és munkásságával foglalkozik.

²⁸ Uo. 223.

²⁹ A sztrelecek a cár szolgálatában álló testőri és őrzési feladatokat végző lövészezredek voltak, gyakran különböző felkelések élére álltak.

³⁰ Evgenii V. Anisimov: *The Reforms of Peter the Great: Progress through Coercion in Russia*. M.E. Sharpe, Armonk – London, 1993. 60–61.

³¹ M. D. Braminovics: *Sztrelety v pervoi chetverti XVIII*. 1956. 273–275.

sa. Az orosz kormányzat kifejezetten sokra becsülte az oszmán stratégiát, amelynek segítségével megfelelő előkészületeket tudott tenni a svédek ellen. Az oroszok alkalmazták a jól ismert tatár taktikát, miszerint, ha felégetik a sztyeppét, akkor meg tudják gátolni az ellenséget az élelemszerzésben. Ez volt az a kifejezett hadmozdulat, amely meggátolta 1708-ban a svéd előretörést.

A svédeket viszont nem lehetett csak taktikával legyőzni. Minden ország, mely átvette a svéd katonaság rendszerét, majd szembeszállt vele, elvesztette a harcot. 1700-ban a Narva előtt felálló orosz sereg és az 1709-ben felálló svéd sereg között egy nagy különbség volt: a dragonyosok száma. 1708-ban Péter elrendelte a nagyszámú dragonyos regimentek felállítását és kiképzését. Péter addigra eltanulta XII. Károlytól a háború művészetét, és tisztában volt vele, hogy Károly ereje a svéd dragonyosokon alapult. A svéd király Karl Gustav Rehnskiöld hatására megengedte az oroszoknak, hogy gyalogságban és tüzérségben számbeli fölényben legyenek, de a lovasságban nem. Péter újonnan felállított dragonyos egységeinek ereje abban állt, hogy képesek voltak a svéd csapatokat nyomás alatt tartani, ha rés nyílt a vonalaikon, áttörni, vagy ha kellett, saját alakulataik vonalán réseket betömni, mielőtt az ellenség kihasználhatta volna azokat. Ezeknek a lovasoknak a jelentősége abban is állt, hogy képesek voltak az ellátmányoktól elvágni őket.

1699-ben Péter először kezdett dragonyos egységek sorozásába, két regimentet állított fel ebben az időszakban. 1700-ban és 1701-ben 8600 kisenemest sorozott be 14 regimentbe.³² 1702-ben még négyet alapítottak, amiből egyet még a következő évben el is bocsátottak. 1703-ban még nyolc alakulatot állítottak fel. Egyet szintén elbocsátottak a következő évben, valamint 1704-ben két másik regimentet is elbocsátottak a szolgálatból. 1706-ban 15 egységet állítottak fel, 1707-ben még nyolcat, valamint 1708-ban szintén nyolccal bővítették a sereget.³³ Tehát elmondható, hogy 1700–1709 között egy évben átlagosan tíz dragonyos egységet állítottak ki.

1702-ben a „*Kratkoe Pozhenie*”-ben meghatározta a dragonyosok kiképzését. Általában a vezető tiszt után nevezték el őket. Például Mensikov testőrezrede. 1700-ban a narvai csatában mindössze egy vett részt az említett

³² David G. Chandler: *The Art of Warfare on Land*. Penguin Books, London, 2000. 35–36.

³³ V. I. Shunkov: *Formirovanie reguliarnoi russkoi armii nakanune Svernoi vojni*. In: *Voprosy voennoi istorii Rossii: XVIII i pervaja polovina XIX v.* Moszkva, 1969. 234.

lovas egységek közül, a lesznajai csatában már 13, végül Poltavánál már több mint 26. Ez megmutatja, hogy az idő múlásával és a reformok bevezetésével egyre növekedett a dragonyosok szerepe. Az újoncok kisnemesek, idegen szóval *gentryk* voltak, és mindenkinek magának kellett a lovait biztosítania. Egy harcra képzett ló igazán értékes volt; az oroszok általában a sztyepei lovakat kedvelték, és bár kisebbek voltak, mint nyugati társaik, nagy számban voltak elérhetőek a sereg számára. Egy lovas regiment alapvető svéd modellen alakult, 10 kompániából állt, 120 emberre egyenként. Minden regiment jobb és bal szélén 3 fontos ágyúkkal kísérve.³⁴ Az orosz lovasság nagyságát a poltavai csatában különböző történészek különböző méretűre becsülik. Beskrovnyi könyvében 17 regimentről ír, Chandler a lovasság számát 17 000 főre becsüli. A. A. Vasziljev 23 706 lovaról írt.³⁵ A svéd oldalon Englund 11 000 főre becsüli a lovasság számát, Beskrovnyi 22 lovas regimentről beszél, Vasziljev szintén 22-ről számol be.

Konklúzió

A poltavai orosz győzelem meglepő fordulat volt, és eldöntötte a háború kimenetelét. Péter a nagy északi háború során kitanulta a háború művészetét és képessé vált ellenfelei taktikájának átlátására. A szövetséges kozák és svéd seregek 1709-re még minőségi túlsúlyban voltak az oroszokkal szemben, de a cár új taktikáinak köszönhetően a folyamatos éhezéstől, az ágyuk, a lőpor és az utánpótlás hiányától szenvedtek. A svéd király azonban ezek ellenére, bízva kiváló hadvezéreiben, taktikai előnyében és szövetségese, a hetman segítségével, tovább nyomult Oroszország szívébe. Poltava mindhárom nemzet sorsára nagy hatással volt. A svéd birodalom összeomlott, területei elvesztek és többé nem rendelkezett nagyhatalmi befolyással. A Zaporozsjei Had a cár közvetlen irányítása alá került, autonómiáját megcsonkították, és a hetmant ezentúl a cár nevezte ki, akinek köteles volt hűségesküt tenni. Az Orosz Birodalom felemelkedett, megszerzett kikötői segítségével gazdagsága gyarapodott, hadseregével pedig a következő évszázadban Kelet-Európa jelentős részét meghódította.

³⁴ Aberg: *The Swedish Army from Lützen to Narva...* i. m. 283.

³⁵ Chandler: *The Art of Warfare on Land*. i. m. 31.

Munkásmozgalom Nyugaton? Az amerikai munkásmozgalom kialakulásának története¹

BERCZELI-NEMCSÉNYI ALEX

A munkásmozgalom ma már a köztudatban úgy él, mint a szovjet érához kötődő fogalom, s tartalma ennek megfelelően beszűkítetté vált. Valóban, a rendszer ideológiája 19. századi eszmékre épített, de ezek sokkal inkább kötődtek Európa nyugati feléhez. Sőt az Amerikai Egyesült Államok történelmében, társadalmi szerveződésében is, bár kicsit másként, de fontos szerepet játszottak.

Az amerikai iparosodás a 19. század első felében vette kezdetét, a brit-amerikai háború után, amikor a tőke és a munkaerő az ipar felé kezdett áramlani.² Jelentős gazdasági fejlődés indult el, s bár a század első felében három gazdasági válság is kibontakozott, a fellendülés folyamatos maradt.³ Az Egyesült Államok ekkor még agrárállam volt, így nyilvánvaló, hogy a fejlesztések ezt a szektort és a hozzá tartozó iparágakat érintették. A népesség nagyobb százaléka ugyan még a mezőgazdaságban dolgozott, de már ekkor gazdasági szerkezetváltás kezdődött. Ezt a váltást több olyan folyamat segítette, amelyeknek a keretében megszületett az integrált nemzeti piac, s fokozatos átállás vette kezdetét a gépesített gyáriparra.⁴

Ezekkel a változásokkal párhuzamosan, az ipari termelés hangsúlyosabbá válásával született meg egy új társadalmi réteg, a városi munkásosztály. Ez a csoport már a század elejétől, mondhatni megszületésétől fogva igyekezett szervezett módon képviselni az érkekeit. Ebben az időszakban több munkás-

¹ A kutatás az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-ÚNKP-16-2 kód-számú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

² Carl N. Degler: *Az élő múlt. Milyen erők formálták Amerika mai képét?* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993. 130.

³ Bebesi György: *A hosszú 19. század rövid története.* Bocz Kiadó, Pécs, 2010. 253.

⁴ Charles Sellers – Henry May – Neil R. McMillen: *Az Egyesült Államok története.* Maecenas Könyvek, Budapest, 1995. 165.

szervezet is létrejött a cipészek, szabók, építőmunkások körében.⁵ A foglalkoztatás jogi környezetét még nem dolgozták ki a korszakban, így önszerveződő módon kellett fellépniük. A szervezettséget jól példázza, hogy az Egyesült Államokban jelent meg a világ első szakszervezeti újságja.⁶

Nem lehet azonban azt mondani, hogy ezek a kezdeményezések teljesen önállók lettek volna. A korszakban milliós nagyságrendben érkeztek Európából, főként német területekről bevándorlók az Egyesült Államokba, s nagy százalékuk az északi és keleti parti szabad államokban telepedett le. Jó részük olcsó munkaerőként az iparban talált állást, de ezen túl hozták magukkal az európai eszméket, például Karl Marx és követőinek nézeteit.⁷ Közülük többen fényes karriert futottak be újságíróként, publicistaként, az Unió hadseregének tisztjeként. De fontos szerepet játszottak a munkások szerveződésében is, például az egyik első szakszervezetnek, a Munkások Országos Szövetségének alapító tagja a német származású Adolf Cluss volt.⁸ Rajtuk keresztül Karl Marx is bekapcsolódott az amerikai eseményekbe, így válhatott például az egyik vezető republikánus újság, a *New York Daily Tribune* tudósítójává.⁹ Úgy tűnik, hogy az Egyesült Államokban még csak szárnyait bontogató és az Európában már szerveződő munkásmozgalom élénk kapcsolatban állt egymással. Az értékes forrásanyagot kínáló újságcikkek, levelezések mellett a nemzetközi kapcsolatok ékes bizonyítéka az a levél, amelyet Marx és az 1864-ben Londonban megnyitott I. Internacionálé Központi Tanácsa fogalmazott meg Lincoln elnöknek újraválasztása alkalmából.¹⁰ Lincoln halála után pedig ugyanilyen levéllel fordultak utódjához, Andrew Johnsonhoz.

Kutatásom során magyar és angol nyelvű szakirodalom segítségével szeretném bemutatni az Egyesült Államokban a 19. század első felében végbe ment gazdasági változások általános tendenciáit, a polgárháború okozta változásokat és ezen keresztül az ekkor szerveződő munkásmozgalom történe-

⁵ William Cahn: *A Pictorial History of American Labor*. Crown Publishers, New York, 1972. 62.

⁶ *Az Egyesült Államok története I.* Gondolat Kiadó; Budapest, 1964. 150.

⁷ Uo. 149.

⁸ Uo. 151.

⁹ Robin Blackburn: *Lincoln and Marx. The transatlantic convergence of two revolutionaries*. <https://www.jacobinmag.com/2012/08/lincoln-and-marx/>

¹⁰ Marx–Engels: *Az I. Internacionáléről*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964. 34–37.

tét. A gazdasági folyamatok áttekintésén túl források segítségével szeretném a munkások első szerveződéseit, valamint azok európai kapcsolatait megvizsgálni, részletesen kitérve az I. Internacionálé alatt született két levélre. A magyar nyelvű szakirodalomban nincs olyan összefüggő munka, amely teljes körűen foglalkozna a kérdéskörrel, így indokoltnak tűnnek az általam folytatott vizsgálódások.

Gazdasági fejlődés és az első munkásmozgalmi szervezetek a polgárháború előtt. A polgárháború előtti gazdaság jellemzése

Az Amerikai Egyesült Államokban a munkásmozgalom az ipar fejlődésével párhuzamosan jött létre. Ez a fejlődés már a 19. század elején, a polgárháború előtt kezdetét vette.

A gazdasági növekedés természetes forrásai voltak az egyelőre még szinte korlátlan mennyiségben rendelkezésre álló szabad földterületek és a föld alatt rejtőző ásványkincsek. Az iparhoz elengedhetetlen ércet, ásványokat, szenet, vasércet, vörösrzet nagy mennyiségben rejtett magában a föld. Ritkább fémekben (cinkben, aranyban, ezüstben) is bővelkedett a terület, s az értékes „fekete aranyból”, a kőolajból is hatalmas készletek álltak rendelkezésre.¹¹ A természeti adottságokon kívül az amerikai ipar fejlődését segítették az Európából érkező vívmányok, technológiák is, amelyeket meghonosítottak, átvettek, tovább fejlesztettek, illetve a saját fejlesztésű találmányok. Ezeknek köszönhetően nem csak politikailag, hanem gazdaságilag is elszakadt az Egyesült Államok Európától.

A gyárak megjelenése összekapcsolódott a közlekedés robbanásszerű fejlődésével, hiszen az új szárazföldi és vízi útvonalak nem csak összekötötték az egyes ipari központokat, de a kiépítésükhöz kapcsolódó iparágakat is fel lendítették. Az Amerikai Egyesült Államokban nagyjából 1812 és 1816 közé tehető az ipar megerősödésének kezdete, hiszen az 1812-es háború idején kezdett el a tőke és a munkaerő az ipar felé vándorolni.¹² A kialakuló ipart és az iparosokat már 1815-ben csőd fenyegette, mivel a háború lezárása után nagy tételekben érkeztek az olcsó brit árucikkek, s csak 1816-ban hozták az

¹¹ Degler: *Az élő múlt...* i. m. 247.

¹² A brit-amerikai háború 1812-ben kezdődött és 1814-ben a Gentben aláírt békeszerződéssel zárták le, amelyet azonban csak 1815 februárjában hirdettek ki. Uo. 130.

első, kimondottan az amerikai ipárt védő vámtörvényt. Az 1830-as évekre már fokozatosan elterjedt a gépesített gyáripár, és ahogyan Angliában, úgy Amerikában is eleinte a textilipar volt az első helyen az iparágak sorában.¹³

Bár az iparosodás kezdetét nem lehet pontosan meghatározni, annyi biztos, hogy a 19. század első felében egyfajta piaci forradalom zajlott le, és kezdetét vette a gyors ütemű gazdasági fejlődés. Igaz, váltakozó ciklusok voltak jellemzők, a fellendülést mindig válság követte, s ez a kialakuló munkásmozgalomra is hatást gyakorolt. Három kisebb gazdasági válság zajlott le a 19. század első felében az Egyesült Államokban, egy 1819-ben, egy 1837-ben, egy pedig 1857-ben vette kezdetét.¹⁴ De a válságok ellenére a fejlődés szemmel látható, 1844 és 1854 között a fogyasztási cikkek összértéke 69%-kal emelkedett, ami azt jelentette, hogy a termelés hatékonysága is nőtt. Az egy munkásra eső termelés az 1840-es években 10%-kal, az 1850-es években pedig 23%-al emelkedett.¹⁵ Ekkor még a mezőgazdaság volt a húzóágazat, ezt volt a legkönnyebb fejleszteni az Európából érkező új módszerekkel, találmányokkal, ezt gépesítették. Így a mezőgazdasághoz tartozó iparágak, a malomipar, húsipar, cukoripar fejlődtek ugrásszerűen. Az új-angliai pamutipar az 1820-as években az Egyesült Államokban a legnagyobb, emellett a világ egyik legjobban termelő iparágává fejlődött és az is maradt egészen 1860-ig.¹⁶ Az 1850-es évekre a gyáripár már túllépett kezdeti keretein és mind Pennsylvania, mind New York megelőzte Massachusetts államot az ipari termelés és a befektetett tőke tekintetében.¹⁷

A gazdasági fejlődés fontos tényezői a kontinensen rendelkezésre álló földterületek voltak, amelyek mesterségesen támasztott kereskedelmi korlátoktól mentes, óriási belső piacot kínáltak a lehetőségeket kereső, nyugatra települők számára. A lehetőség adott volt, azonban a folyamatosan terjeszkedő állam nyugati felén a kereskedelmi központok elszórtan voltak jelen, éppen ezért az egyes gazdasági központok is elszórtak voltak, és a termelés–fogyasztás körforgása szinte csak az önellátás szintjére korlátozódott.¹⁸

¹³ Uo. 131.

¹⁴ Bebesi: *A hosszú 19. század rövid története*. i. m. 253.

¹⁵ Sellers – May – McMillen: *Az Egyesült Államok története*. i. m. 164.

¹⁶ Rondo Cameron: *A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig*. Maecenas, Budapest, 1994. 279.

¹⁷ Degler: *Az élő múlt...* i. m. 132.

¹⁸ Uo. 123.

Éppen azért, mert a gazdasági központok összeköttetése nem volt megfelelő, s emiatt a politikai egység is hiányzott, kezdetét vette a „*belső fejlesztés*” nevű program, amelynek célja a nyugaton fekvő belterületek összeköttetése volt a sűrűbben lakott atlanti parti területekkel.¹⁹ Ez a program az egyes államok, törvényhatósági városok és magántőkével rendelkező beruházók együttműködésével valósulhatott meg.²⁰ Elsősorban használati díjas utak és folyókat összekötő csatornák építésére irányult és nagyon sikeresnek bizonyult. 1830-ra már több mint 18000 kilométernyi út épült, főleg Új-Anglia déli részén és a közép-atlanti államokban, 1815 után pedig már lendületet kapott a csatornaépítés is, ami az 1820–1830-as évekre érte el a csúcspontját. 1844-re több mint 5000 km, 1860-ra pedig már több mint 6500 km hosszú csatornahálózat készült el.²¹ Ezeknek a szállítási formáknak eleinte csak a vonóerő szabott határt, hiszen az utakon lovas kocsik közlekedtek, a csatornákon pedig vagy evezősök, vagy pedig ló vontatta hajók. A csatornákon történő szállítás kifejezetten olcsó volt és a folyami gőzhajók megjelenése csak gyorsította ezt a közlekedési módot, így igen rövid idő alatt lehetett eljutni Indiana, Ohio és Illinois területeiről a tengerparti régiókba.²²

<i>Áruszállítási díjak 1831 és 1835 között Louis Hunter összehasonlítása alapján</i> ²³	
országúton	11,66 cent
csatornán	2,37 cent
vasúton	2,25 cent
gőzhajón	1,14 cent

Azonban a forradalmi jelző leginkább a vasúthálózat kiépülését illeti meg, ugyanis az első szakaszt az 1820-as évek végén adták át, és ezután folyamatosan épültek az újabb és újabb vonalak.²⁴ 1848-ban már 6000 mérföld, vagyis 9600 km készült el, 1860-ra pedig már 30000 mérföldnyi, azaz 48000 kilométernyi sínpár volt lefektetve. Ezzel a növekedéssel az iparnak

¹⁹ Cameron: *A világgazdaság rövid története*... i. m. 279.

²⁰ Degler: *Az élő múlt*... i. m. 124.

²¹ Cameron: *A világgazdaság rövid története*... i. m. 279.

²² Vecseklőy József: *A csillagsávós lobogó nyomában*. Magvető Kiadó, Budapest, 1985. 204.

²³ Degler: *Az élő múlt*... i. m. 127.

²⁴ Uo. 126.

is lépést kellett tartania.²⁵ Bár eleinte az Egyesült Államok rá volt utalva a brit technológiákra, felszerelésekre, tőkére, az 1840-es évekre a vasúthálózat hossza nem csak az angliaiakét, de már az európai vonalak hosszát is megelőzte.²⁶ A vasút jelentősége azonban nem csak abban rejlett, hogy milyen gyorsan épült ki, hanem egyrészt abban, hogy forradalmasította a teherszállítást, másrészt, hogy fejlesztő hatással volt más iparágakra is, többek között a vas- és acélgyártásra.

Az országon belül kiépült „turnpike” utak,²⁷ csatornák és vasútvonalak létrejöttével az addig elszigetelten működő, helyi, önfenntartó gazdaságok összeköttetésbe léptek egymással. Az integrált piac megszületésének következménye volt a háziiparról való fokozatos átállás a gyáriparra, így egyre nagyobb termelési egységek jöttek létre, ennek a fejlődésnek köszönhetően pedig az iparcikkek értéke majdnem megduplázódott.²⁸ Mivel egyre nagyobb gyáregységek jöttek létre és a régióközi, illetve a nemzetközi kereskedelem is gyors ütemben fejlődött, 1840-után felgyorsult az urbanizáció, egyre többen költöztek be a városokba.²⁹

A gyorsan fejlődő gazdaság a munkaerő-igényét nem csak a helyi lakoságból tudta biztosítani, hanem az Újvilágba érkező bevándorlókból is, akik könnyen alkalmazhatók voltak egy-egy részfeladat ellátására az üzemekben. 1820 és 1860 között mintegy ötmillió ember lépett Amerika földjére, jó részük az északi és keleti parti, szabad államokban telepedett le.³⁰ Többségük a német területekről és az 1846-ban burgonyavész sújtotta Írországból érkezett, de nagyszámú bevándorló jött Angliából is.³¹ Sokan a keleti parti gyárakban tudtak elhelyezkedni, de nagy százalékukat a szakképesítést nem igénylő munkák során tudták alkalmazni, így csak a fáradságos csatorna- és vasútépítésben tudtak részt venni.

A polgárháború előestéjén, bár még erőteljesen mezőgazdasági ország volt, az Egyesült Államokat ipari termelésben már csak Nagy-Britannia

²⁵ Sellers – May – McMillen: *Az Egyesült Államok története*. i. m. 165.

²⁶ Cameron: *A világ gazdaság rövid története...* i. m. 279.

²⁷ Használati díjas utak, melyek a 18. század második felében váltak jellemzővé az Egyesült Államokban. Vállalatok végezték a karbantartásukat, fejlesztésüket és ezek költségeit a használati díjból fedezték. Hahner Péter: *Az ipari forradalom problémájáról*. In: http://arkadia.pte.hu/tortenelem/cikkek/hahner_ipari

²⁸ Sellers – May – McMillen: *Az Egyesült Államok története*. i. m. 165.

²⁹ Uo. 167.

³⁰ *Az Egyesült Államok története I.* i. m. 149.

³¹ Sellers – May – McMillen: *Az Egyesült Államok története*. i. m. 165.

előzte meg. De nem sokáig: hamarosan a világ vezető ipari hatalmává vált.³² Bbármennyire is folyamatos volt azonban a fejlődés a 19. század első felében, Észak és Dél, a majdani politikai ellenfelek gazdasági fejlődése egyre markánsabban elszakadt egymástól.

A munkásmozgalom a polgárháború előtt

Az Amerikai Egyesült Államokban a polgárháború előtt megjelent a munkásmozgalom az ipar gyors ütemű fejlődésének és a bevándorlók által hozott európai eszméknek köszönhetően. Eleinte csak lokális szinten működtek kisebb szervezetek, majd egyre nagyobb egységekbe tömörültek, ahogyan a termelést végző egységek is növekedtek. Az ipari termelés lassan átállt a háziiparról a gyáriparra, így maga a termelés is egyre nagyobb egységekben koncentrálódott, ami veszélyeztette az addig jellemző kézműves rétegek privilegizált helyzetét, és megteremtette az állandó bér munkások egyre népesebb csoportját.³³

A munkások helyzetének legáltalánosabb jellemzője a bizonytalanság volt, hiszen a még kialakulóban lévő ipari munkásság foglalkoztatásának szabályozásáról egyelőre nem esett szó. A textilipar fejlődött a leggyorsabban, itt volt szükség a legtöbb ipari munkásra, ezért nem volt ritka, hogy nők, lányok, gyerekek is dolgoztak ezekben az üzemekben. A legtöbb gyárban fűledt, levegőtlen helyiségekben, gyenge világítás mellett kellett dolgoznia a munkásoknak, és kényelmetlen szállásokon zsúfolódtak össze, tehát a munkavégzés alapvető feltételeit sem biztosították.³⁴

Az 1820–1830-as években a munkások elkezdtek saját érdekvédelmi szervezeteiket létrehozni, több munkásszervezet is létrejött a cipészek, szabók és építőmunkások körében.³⁵ Követeléseik leginkább a munkakörülmények javítására, a munkaórák csökkentésére és a munkaviszonyok feltételeinek javítására irányultak. A munkások célkitűzése elsősorban a tízórás munkanap kiharcolása volt, hiszen a munkanap gyakran tizenkét, vagy még több órából állt.³⁶ Az 1830-as években a munkaórák csökkentése és a mun-

³² Uo. 167.

³³ Uo.

³⁴ Degler: *Az élő múlt...* i. m. 131.

³⁵ Cahn: *A Pictorical History of American Labor.* i. m. 62.

³⁶ Degler: *Az élő múlt...* i. m. 131.

kaviszonyok javítása mellett a munkások az adósságért járó börtönbüntetés és a kötelező népfelkelő szolgálat, azaz a milíciák eltörlését, valamint az általános iskolai oktatás bevezetését követelték.³⁷

Az újonnan alakult képviseleti szervek minden eszközt igyekeztek megragadni követeléseik teljesítése érdekében. A szakszervezeti mozgalom az 1830-as években erősödött meg először a keleti parti városokban, hiszen az ipar súlypontja itt helyezkedett el. 1828 és 1831 között jelent meg Philadelphiában a *Mechanics' Free Press* című lap, amely a világ első szakszervezeti újságja volt, így a nyomtatott sajtó használatával sikerült szélesebb körnek bemutatni a súlyos kérdéseket, problémákat.³⁸ Érdekeik védelmére a munkások szakszervezeteket hoztak létre: 1833–1837 között a keleti part legnagyobb ipari központjaiban, Bostonban, Philadelphiában, Baltimoreban, New Yorkban 150 szakszervezet alakult nagyjából 2500 taggal. 1834-ben országos szervezet megalakítására is kísérletet tettek, megszületett a Nemzeti Szakszervezet.³⁹

A 19. század első felében lezajlott 1819-i, 1837-i és 1857-i válságokat azonban ezek az alakuló érdekvédelmi képviselések nagyon megsínylették. Legfőképpen az 1837-től 1842-ig tartó válság volt az, amelynek idején ezeknek a szakszervezeteknek majdnem mindegyike felbomlott.⁴⁰ Csak a válság enyhülésével, az 1840-es évek elején tudták a munkások ismét hallatni a hangjukat. Így sikerült elérniük, hogy 1842-ben, bár ez még csak lokális és nem szövetségi szintű megvalósulása volt követeléseiknek, Massachusetts állam legfelső bírósága törvényes szervezeteknek ismerte el a szakszervezeteket. Ez fontos volt, hiszen kikerültek az illegálisból.⁴¹

A szerveződés az 1850-es évekre teljesedett ki a német bevándorlók vezetésével, akik főként az 1848-as forradalom után érkeztek. Ők hozták magukkal a marxista–szocialista elveket, amelyeket próbáltak elterjeszteni az Egyesült Államokban is. A németek alapította amerikai szerveződés egyik fő alakja Joseph Weydemeyer volt, aki már Európában is aktívan részt vett az 1848-i forradalomban, személyesen is ismerte Karl Marxot és Friedrich

³⁷ Az Egyesült Államok története I. i. m. 150.

³⁸ Uo.

³⁹ Sellers – May – McMillen: *Az Egyesült Államok története*. i. m. 167.

⁴⁰ Uo. 136–138.; Gary B. Nash – Julie Roy Jeffrey – John R. Howe – Peter J. Frederick – Allen F. Davis – Allan M. Winkler: *The American People. Creating a Nation and Society*. Harper Collins, New York, 1994. 398–399.

⁴¹ Az Egyesült Államok története I. i. m. 150.

Engelst.⁴² Weydemeyer 1818-ban született Münsterben, polgári családban, kijárta a berlini katonai akadémiát, majd tüzérként helyezkedett el és 1843-ban a *Rheinische Zeitungon* keresztül ismerte meg Marxot, aki nagy hatást gyakorolt rá. 1844–1845-ben már a *Trierische Zeitung* főszerkesztőjeként kezdte meg politikai és újságírói pályafutását. Tagja lett a Kommunista Ligának, s időközben 1849–1850-ig a *Neue Rheinische Zeitungnak*, valamint a *Westphälisches Dampfbootnak* volt írója. 1851-ben emigrált az Egyesült Államokba, feltehetően forradalmi tevékenysége miatt, majd ott is folytatta újságírói karrierjét, aktív politikai tevékenységét a földalatti mozgalom részvevőjeként.⁴³ New Yorkban telepedett le, ahol 1852-ben publikálta Marx *Bonaparte Lajos Brumaire 18-ja* című írását a *Die Revolution* című német nyelvű lapban.⁴⁴ Politikai állásfoglalását tekintve az Unió és Lincoln elnök mellett állt ki, részt vett a polgárháborúban, az Unió seregében harcolt, ahol a katonai akadémián szerzett tudását tudta kamatoztatni. Saját ezredet szervezett, amelynek az élére állt. 1866. augusztus 26-án vesztette életét kolerában, St. Louisban.⁴⁵

A bevándorolt németek és az amerikaiak együttműködéséből 1853-ban két szervezet is született, a főként német tagságú Amerikai Munkásegylet, valamint az amerikai Sam Briggs és a német Adolf Cluss alapította Munkások Országos Szövetsége. Cluss 1825. július 14-én Heilbronnban született és 19 éves korában vándor asztalosként elhagyta szülővárosát. Miután találkozott Marxszal, a kommunista elvek támogatója lett, csatlakozott a Kommunista Ligához és tagja lett a mainzi Munkástanácsnak. 23éves volt, mikor más *negyvennyolcasokkal* együtt elhagyta Németországot és az Egyesült Államokba emigrált, ahol folytatta politikai tevékenységét, publikált, valamint élénk levelezést folytatott Marxszal és Engelsszel. Végül Washingtonban telepedett le, ahol építészként sikeres karriert futott be, 1860 és 1890

⁴² William Z. Foster: *Az Egyesült Államok Kommunista Pártjának története*. Szikra, Budapest, 1953. 29.

⁴³ Joseph Weydemeyerről bővebben ld. Karl Obermann: *Joseph Weydemeyer. Pioneer of American Socialism*. International Publishers, New York, 1947. I–III. fejezet.

⁴⁴ Francis Wheen: *Karl Marx*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004. 153.

⁴⁵ Weydemeyer polgárháborús szerepvállalásáról bővebben ld. Obermann: *Joseph Weydemeyer...* i. m. V. fejezet.

között számos állami és középület tervezéséért, építéséért volt felelős. 1872-ben a város mérnöke lett és a Haladás Medáljával tüntették ki.⁴⁶

A Munkások Országos Szövetsége egy, az egész országra kiterjedő, egységes felépítésű szervezet kezdeménye volt, míg az Amerikai Munkásegylet főként a német munkásokat fogta össze, így lokális szervezet maradt. Ezeknek az újonnan alakult szervezeteknek a nyomására sikerült az 1850-es évek közepére kiharcolni a tízórás munkanapot, ami általánossá vált a legtöbb üzemben. Azonban az újabb, 1857-i gazdasági válság a Nemzeti Szakszervezet munkáját is ellehetetlenítette.⁴⁷

A polgárháború előtt már megkezdődött az ipar hangsúlyosabbá válása. Az 1860-i népszámlálási adatok bizonyítják, hogy egyedül a közép-atlanti államokban egymilliónál több munkást foglalkoztatott mintegy 53 ezer üzem, és az amerikai iparcikkek összértéke majdnem elérte a kétmilliárd dollárt. Idő kérdése volt csupán, hogy az amerikai társadalom többségét alkotó farmerek számát mikor haladja meg a városi bér munkásoké.⁴⁸ Az 1861-ben kirobbanó polgárháború azonban megakasztotta a munkások szervezkedését és a helyzetük rendezését, hiszen sokkal égetőbb problémákra kellett megoldást találnia az állami és szövetségi vezetésnek egyaránt.

A polgárháború közvetlen hatásai és szerepe. A polgárháború és a rekonstrukció

Észak és Dél gazdasági fejlődése már a polgárháborút megelőző években elvált egymástól, a gazdasági különbségek később politikai ellentétékké is váltak. Dél az ültetvényes mezőgazdaságra rendezkedett be, azt fejlesztette, Észak pedig az iparra fektette a nagyobb hangsúlyt. Az ipari termelést is elősegítő találmányok 93%-a a szabad – nem rabszolgatartó – államokban született meg, így ezek is Észak előnyére váltak.⁴⁹ A háború kirobbanásakor az ország teljes ipari termelésének csupán a tizedrészét tették ki a Délen előállított iparcikkek. Ebből is látszik, hogy az ipari kapacitásnak döntő szerep jutott Északon, és a háború szolgálatába tudták azt állítani.⁵⁰

⁴⁶ <http://www.adolf-cluss.org/>

⁴⁷ Sellers – May – McMillen: *Az Egyesült Államok története*. i. m. 167.

⁴⁸ Degler: *Az élő múlt...* i. m. 132.

⁴⁹ Bebesi: *A hosszú 19. század rövid története*. i. m. 252.

⁵⁰ Degler: *Az élő múlt...* i. m. 133.

A polgárháború 1861-től 1865-ig tartott, az Unió győzelmével zárult, és tétje leginkább az Amerikai Egyesült Államok egysége, fő kérdése pedig az afroamerikaiak jogainak rendezése volt. Ezután kezdetét vette az ország újraegyesítése, ami nem volt zökkenőmentes.

A politikai rekonstrukció tervét tekintve Abraham Lincolnnak határozott, de engedékeny elképzelései voltak. Egyrészt a Konföderáció főtisztviselőinek kivételével mindenki számára általános amnesztiát hirdetett és a rabszolgaság felszámolásától eltekintve a vagyonától sem fosztott meg senkit. A szakadár államok visszakaphatták önkormányzatukat, ha az 1860-ban szavazati joggal rendelkezők 10%-a hűségesküt tett az Uniónak.⁵¹ A Délen uralkodó társadalmi rendet nem akarta radikálisan felborítani, így azok az afroamerikaiak kapták meg a politikai jogokat, akik bizonyos fokon műveltek voltak, s az Unió seregében is harcoltak. Szám szerint 4,5 millió afroamerikai élt a déli államokban, ebből mintegy 300 ezren harcoltak az északiak oldalán, így ők mind megkapták a polgárjogot.⁵²

Azonban a rekonstrukció félresiklott Abraham Lincoln 1865. április 15-én bekövetkezett halála után. Ugyanis utódja, Andrew Johnson, addigi alelnöke szembekerült a Republikánus Párt radikális szárnyával és képtelennek bizonyult a kormányzatot az irányítása alatt tartani.⁵³ Thaddeus Stevens, Charles Sumner, Frederick Douglass, a Republikánus Párt radikális szárnyának vezetői sokkal szigorúbb fellépést követeltek az ún. „lázadókkal” szemben. Mindenekelőtt kirekesztésüket a politikai életből, Unió párti kormányok alakítását Délen és az alapvető politikai jogok megadását minden afroamerikai számára.⁵⁴ A rekonstrukció vezetését 1867-től a radikális szárny vette át, hiszen az 1866-os kongresszusi választásokat a republikánusok nyerték, így Johnson elnök hiába vétózta meg az újító javaslatokat, ellenvetéseit a törvényhozás kétharmados döntésekkel érvénytelenítette.⁵⁵ Az egykori Konföderáció területét északi katonák szállták meg, a vagyonos, vezető rétegtől politikai jogokat vontak meg, s az államokat olyan új alkotmányok elfogadására kényszerítették, amelyek biztosították a rabszolgák polgári és politikai jogait.⁵⁶ Az utolsó északi csapatokat 1877-ben vonták ki

⁵¹ Hahner: *Az ipari forradalom problémájáról*. i. m. 141.

⁵² Sellers – May – McMillen: *Az Egyesült Államok története*. i. m. 189.

⁵³ Bebesi: *A hosszú 19. század rövid története*. i. m. 262.

⁵⁴ *Az Egyesült Államok története I.* i. m. 193.

⁵⁵ Hahner: *Az ipari forradalom problémájáról*. i. m. 147.

⁵⁶ Bebesi: *A hosszú 19. század rövid története*. i. m. 263.

Délről, ahol ezt követően az afroamerikaiakat ismét kiszorították a politikai életből. Így a politikai rekonstrukció kudarccal zárult.

A polgárháború gazdasági mérlege

Bár a polgárháború alatt a munkásmozgalmi szerveződés veszített erejéből, nem hagyható figyelmen kívül a gazdaságra gyakorolt hatása. A történészek a polgárháborút gyakran „*második amerikai forradalomnak*” nevezik. Ennek oka az, hogy a gazdasági fejlődést a háborús gépezet, a pénzügyi rendszer, a háborús termelés, a szövetségi kormány intézkedései – mint például a magas védővám és a pénzügyi stabilizáció – biztosították.⁵⁷ A déli államok vezetőinek távozása után Lincoln több, addig halogatott, a gazdaságot érintő törvényt tudott keresztülvinni a republikánus többségűvé vált Kongresszuson még a polgárháború alatt. Elfogadták az 1861-i Morrill-féle, majd később az 1862-i és az 1864-i vámtörvényeket, amelyek az ipart védték. Az 1862-i telepes törvénnyel (*Homestead Act*) földhöz juttatták a farmereket. Ezenkívül átalakították a bankrendszert, újfent létrehozták a nemzeti bankot és 1863-ban már nemzeti papírpénzt adtak ki.⁵⁸ Ezeknek az intézkedéseknek a fényében a polgárháború által előidézett átalakulás valóban forradalminak tekinthető, egyrészt, mert a frontok ellátása megnövelte a keresletet az iparcikkekre, másrészt pedig a rabszolgák felszabadításával nagyarányú szabad munkaerő jelent meg.

A polgárháború után Dél még mindig a mezőgazdaságát fejlesztette. Mivel a polgárháború alatti harcok javarészt a Konföderáció területén zajlottak, itt volt a legnagyobb az anyagi kár is. A megművelhető földek jó része paragon maradt, Dél ipara majdnem teljesen megsemmisült, a városok romokban heverték és tönkrement a vasúthálózat is.⁵⁹ A terület munkaerőrendszerét majdnem teljesen felszámolták, nem volt beruházható tőke sem, ez pedig a termelés visszaesését okozta. Míg 1861-ben a déli államok legfontosabb mezőgazdasági termékéből, a gyapotból 5 740 000 bálát szüreteltek, addig 1866-ban csak 1 900 000-et.⁶⁰ A polgárháború után a déli városokba költöző új, afroamerikai, immár polgári jogokkal rendelkező réteg nemcsak, hogy

⁵⁷ Sellers – May – McMillen: *Az Egyesült Államok története*. i. m. 199.

⁵⁸ Hahner: *Az ipari forradalom problémájáról*. i. m. 139.

⁵⁹ Sellers – May – McMillen: *Az Egyesült Államok története*. i. m. 189.

⁶⁰ *Az Egyesült Államok története I.* i. m. 192.

nem tudott érvényt szerezni újonnan megszerzett jogainak, de e jogok gazdasági alapjait sem tudta megteremteni, hiszen földet, tulajdont nem szerezhettek. Így gazdasági, politikai, intellektuális és kulturális téren is a fehér lakosság maradt fölényben.⁶¹

Bár a rekonstrukció kudarcba fulladt, a továbbiakban az ültetvényes rendszer már nem volt működtethető. Dél vezetői felismerték, hogy az ipar fejlesztését a már meglévő gyapottermelésre kell alapozni.⁶² Számos északi textilgyár költözött délre, ahol a gyárak köré épültek a városok, nem pedig fordítva.

A polgárháború lezárása után folytatódott a súlypont áthelyeződése a mezőgazdaságról az iparra. Az 1870-es, 1880-as években a gazdasági növekedés legfőbb mozgatója a vasútépítés fellendülése volt, a többi ág csak hozzá kapcsolódva fejlődött.⁶³ Az üzleti élet intézményesítésében élen jártak a vasutak építetői. Hatalmas tőkét halmoztak fel, úgy tűnt, mintha a vasút önmagában okozná a gazdasági növekedést. Közös célá vált ez a vállalkozás, egységes nemzeti összefogás alapján jelentette a gazdaság motorját, egyaránt investáltak bele külföldi és belföldi befektetők. A szövetségi, állami, helyi kormányoktól és hatóságoktól a vasúttársaságok különböző formákban, összesen 130–500 millió dollárnyi segítséget kaptak.⁶⁴ A belföldi támogatással majdnem egyenértékű volt az európai tőke beáramlása. A vasutak építésénél nem csak a belföldi és külföldi tőkét, s technikai vívmányokat használták fel, hanem rengeteg külföldről érkező munkást is alkalmaztak, főként ír és kínai munkásokat.⁶⁵ A vasút elsődleges gyakorlati haszna a közlekedés felgyorsítása, s a gazdasági központok összekötése volt, így létrejöhett a nemzeti piac.

A mezőgazdaság már a vasút forradalmát megelőzően is fejlődött. A polgárháború után a mezőgazdasági gépek elterjedésével a termelés is nőtt, annak ellenére, hogy sok munkaképes farmer vett részt a polgárháború harcaiban. Az aratógép, amely leginkább meggyorsította a munkát, rövidesen elterjedt, s 1865-ben már 250 ezer aratógép segítette a mezőgazdasági termelést.⁶⁶ A vasút alá dolgozott a nehézipar is, mivel az építéshez szükséges

⁶¹ Bebesi: *A hosszú 19. század rövid története*. i. m. 263.

⁶² Degler: *Az élő múlt...* i. m. 262.

⁶³ Sellers – May – McMillen: *Az Egyesült Államok története*. i. m. 201.

⁶⁴ Degler: *Az élő múlt...* i. m. 249.

⁶⁵ *Az Egyesült Államok története I.* i. m. 207.

⁶⁶ Uo. 192.

nyersanyagot, eszközöket – vagonokat, síneket – helyben állították elő, illetve az Európából hozott technológiák helyett már az amerikai találmányok használata került előtérbe.

Európai reflexió az Egyesült Államokban történetekre

A polgárháború alatt a munkásmozgalmi szerveződés háttérbe szorult, a kormánzatnak fontosabb kérdésekre kellett választ találnia. Azonban még a polgárháború alatt is éltek azok a nemzetközi kapcsolatok, amelyeket a bevándorlókkal érkező, az első szakszervezeteket elindító németekkel tartottak fenn európai társaik.

Karl Marx emellett 1852-től kezdve az amerikai republikánus sajtó legbefolyásosabb lapjának, a *New York Daily Tribune*-nek lett tudósítója. Az újság kiadójával, Charles A. Danával 1848-ban találkozott Kölnben, akkor még a *Neue Rheinische Zeitung* szerkesztőjeként.⁶⁷ A *Tribune* jelentőségét mutatja, hogy több mint 200 ezres példányszámban jelent meg hetente. A lapban nagyjából 500 cikk felének valóban Marx volt a szerzője, de gyakorta az Európában szerveződő munkásmozgalom másik nagy alakja, Friedrich Engels is publikált, sokszor Marx neve alatt.⁶⁸ Eme cikkek közül 84 aláírás nélküli vezércikként jelent meg. Ezek a cikkek gyakran a 16 oldalas újságban 2-3 oldalt is kitöltöttek. Az írások sokféle témával foglalkoztak, az európai konfliktusokkal és az Egyesült Államok kettéosztottságával, a rabszolgasággal, majd később a polgárháborúval.⁶⁹ Az itt, illetve az Európában megjelent cikkek azt mutatják, hogy az európai és az amerikai munkásmozgalom konzekvensen az Unió mellett állt ki, a rabszolgatartó Déllel szemben. Miután kezdetét vette a polgárháború, az amerikai újságok elveszítették az érdeklődésüket a külföldi hírek iránt, hacsak azok nem a háborúhoz kötődtek közvetlenül, így Marx és Engels írásai már nem kaptak teret az amerikai sajtóban. Azonban Marx az európai sajtóban továbbra is kiállt az Unió mellett, kritizálta a londoni *Economist* és a *Times* újságok ellenséges magatartását Északkal szemben és a bécsi *Die Presse* hasábjain írt a háború mélyebb, gazdasági és politikai okairól. Emellett továbbra is kapcsolatban állt

⁶⁷ Blackburn: *Lincoln and Marx. The transatlantic convergence of two revolutionaries*. i. m.

⁶⁸ Wheen: *Karl Marx*. i. m. 160–161.

⁶⁹ Blackburn: *Lincoln and Marx. The transatlantic convergence of two revolutionaries*. i. m.

az amerikai német emigránsokkal, Joseph Weydemeyerrel, Adolf Clussel, valamint a *Tribune* kiadójával, Charles A. Danával.⁷⁰

Az Unió melletti állásfoglalás egyik legjobb példája az volt, hogy Abraham Lincoln 1864-i újraválasztásakor Marx az I. Internacionálé vezetői nevében nyílt levelet írt a megválasztott elnöknek, amely 1865. január 7-én a *The Bee-Hive Newspaper* című angol újságban jelent meg.⁷¹ A kontinens összes munkása nevében így fogalmaztak: „*Európa munkásai az Amerikában folyó titáni küzdelem kezdetétől fogva ösztönösen érezték, hogy a csilagsávos zászló osztályuk sorsosát hordozza.*”⁷² A patetikus hangnem a levél egészen megfigyelhető, hiszen nemcsak Lincolnnak, hanem valószínűleg az amerikai és az európai közvéleménynek is szánták, mint az I. Internacionálé hivatalos állásfoglalását. A levél fölvet azonban egy kérdést, amelyre később nem ad egyértelmű választ: „*Vajon annak a területekért folyó harcnak, amely a szörnyű hőskölteményt elindította, nem azt kellett-e eldöntenie, hogy a bevándorló munkája termékenyítse-e meg a mérhetetlen területek szűz talaját, vagy a rabszolgahajcsár csizmája becsutalja-e meg?*”⁷³ Ez a kérdés véleményem szerint három dolgot foglalhat magában. Egyrészt vonatkozhat az Egyesült Államok történetére, hogy az állam alapítói és felépítói Európából vándoroltak be. Másrészt vonatkozhat a korszakra is, amikor több ezer európai bevándorló érkezett az 1840-es, 1850-es években, akik jórészt munkaerővé váltak a tengerentúlon. Harmadrészt a *bevándorló* kifejezés jelentheti az afroamerikaiakat is, akiknek nem rabszolgaként, hanem szabad akaratukból érkezőként kellene az Újvilágban letelepedniük. Talán a harmadik lehetőség a válasz, mert a következő, hosszas bekezdés után, amelyben az európai munkásság támogatását és kitartását ecsetelik,⁷⁴ írnak a fehér és az afroamerikai munkások egyenlőségéről. „*Addig, amíg a munkások – Észak igazi politikai ereje – túrték, hogy a rabszolgaság beszennyezze saját köztársaságukat, amíg a néger előtt, akit megkérdezése nélkül adtak el és azzal kérkedtek, hogy a fehérbőrű munkás legfőbb előjoga, hogy maga adja el magát [és], válassza meg gazdáját, addig nem juthattak el a munka igazi szabadságához, s nem támogathatták európai testvéreiket a felszaba-*

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Marx–Engels: *Az I. Internacionáléről*. i. m. 37.

⁷² Uo. 34.

⁷³ Uo.

⁷⁴ „[...] a munkások mindenütt türelemmel viselték el a gyapotválság okozta nehézségeket [...]” Uo. 35.

dulásért vívott harcukban, de a polgárháború vörös tengere elsöpörte a haladásnak ezt az akadályát” – írják a levélben.⁷⁵ Az idézett részben az afroamerikai és fehér munkásokat egyenlőnek tekintik, akik mindannyian a *munka igazi szabadságához* kívánnak eljutni.

Bár benne van az európai munkásmozgalmak idealizmusa, hogy az amerikai munkásmozgalmak segítik az európaiakat és viszont, az egyértelműen látszik, hogy a levél írói egyenlőnek tekintették az afroamerikai, valamint a fehér munkavállalókat. Vagyis a felszabadított rabszolgák is a szabad munkaerő részét képezik, akik ugyanolyan tagjai a munkásosztálynak, mint a fehérek.

A levél, bár 1865 januárjában egy brit újságban jelent meg, minden bizonnyal eljutott Lincolnhoz, hiszen a londoni amerikai nagykövet, Charles Francis Adams, aki küldetése fontos elemének tartotta, hogy bátorítson minden Unió felé érkező támogatást, továbbította azt Washingtonba. Lincoln számos titkárt alkalmazott levelei kezelésére, így a számára küldött írásoknak csupán a töredékét látta, de ezt a levelet valószínűleg a kezébe vette, ugyanis Adams továbbította az elnök válaszat az I. Internacionálé felé. A nagykövet tolmácsolta Lincoln köszönetét a támogatásért és leszögezte, hogy *„az Egyesült Államok úgy tekintett a rabszolgaság fenntartása mellett kiálló lázadókkal szembeni jelen konfliktusra, mint az egész emberiség ügyére, s hogy kitartásukhoz új erőt merítettek az európai munkások állásfoglalásából”*.⁷⁶ Vélhetően Marx neve nem volt ismeretlen Lincoln számára, hiszen republikánus politikusként forgatnia kellett a *New York Daily Tribune* számait, amelyekben számos Marx tollából származó cikk jelent meg.

1865. április 14-én a washingtoni Ford Színházban Abraham Lincoln, az Egyesült Államok elnöke merénylet áldozata lett, így azok a változások, amelyeket elindított, megrekedtek.⁷⁷ Utódja a demokrata alelnök, Andrew Johnson lett, akinek Marx az I. Internacionálé nevében szintén megfogalmazott egy nyílt levelet.⁷⁸ Ez a levél is az Internacionálé Központi Tanácsa tagjainak, lengyel, német, svájci munkásszervezetek képviselőinek aláírásával

⁷⁵ Uo. 35–36.

⁷⁶ Blackburn: *Lincoln and Marx. The transatlantic convergence of two revolutionaries*. i. m.

⁷⁷ Hahner: *Az ipari forradalom problémájáról*. i. m. 142.

⁷⁸ Marx–Engels: *Az I. Internacionáléről*. i. m. 38.

látott napvilágot a *The Bee-Hive Newspaper* című lapban, 1865. május 20-án.⁷⁹

Ez a nyílt levél, bár az új elnöknek címezték, sokkal inkább szólt a Lincoln által lefektetett elveknek és felvázolt programnak. Az elnök ellen elkövetett merényletet, egyúttal/valamint a polgárháború kirobbanását is árulásként aposztrofálja Marx: „*Ami árulással kezdődött, annak szükségképpen aljassággal kell végződnie. Ahogyan II. Fülöp inkvizíciós háborúja egy Gérard-t hozott létre, úgy hozott létre Jefferson Davis rabszolgatartó háborúja egy Bootht.*”⁸⁰ A levél kétharmada nagyjából az előző elnök méltatása, Lincoln pozitív tulajdonságait emeli ki: „*Hajthatatlanul törekedett nagy célja felé, sohasem kockáztatva azt vak sietséggel*”, s „*e konfliktus legsötétebb óráiban nem bizonyította-e be hűségét a római kötelességéhez, hogy sohase rendüljön meg hite a köztársaságban és annak csillagaiban.*”⁸¹ A levél patetikus hangneme mögött felfedezhető az, hogy az európai szervezett munkásmozgalom tisztelettel adózott Lincoln emlékének és utódjától, Johnson-tól azt várták, hogy folytassa a lincolni reformokat. „*Önnek, Uram, jutott az a feladat, hogy gyökerestül kiirtsa a törvény erejével azt, amit a kard ledöntött, hogy irányítsa a politikai újjászervezés és a társadalmi újjászületés nehéz munkáját*” – írják a levélben. Úgy tűnik, Marx megítélése szerint Johnson tudta volna folytatni az elődje által megkezdett reformokat. Mintha a levél utolsó mondatában egyszerre méltatná az új elnök képességeit és fogalmazná meg azt a kérést, hogy a lincolni programot fejezze be: „*Sohasem fogja elfelejteni, hogy az amerikai nép, a munka felszabadításának új korszakát megindítandó, a vezetés felelősségét a munka két emberére ruházta – az egyik Abraham Lincoln, a másik Andrew Johnson.*”⁸²

Ebben a mondatban az is benne van, hogy európai szemmel nézve az Egyesült Államok történetében új korszak vette kezdetét, amely a szabad munka rendszerének kiépítéséről fog szólni. Ez a remény az európai munkásmozgalmak idealizmusát mutatja, hiszen Johnson elnök a Demokrata Párt tagjaként inkább a déli elit érdekeit képviselte, és a későbbiekben kiderült, nem kíván az elődje által kijelölt úton haladni.

⁷⁹ Uo. 41.

⁸⁰ Uo. 38. John Wilkes Booth a Ford Színház Konföderációval rokonszenvező színésze volt, aki társaival együtt kitervelte és végrehajtotta a déli hatóságok tudta nélkül a Lincoln elleni merényletet.

⁸¹ Uo. 39.

⁸² Uo. 40.

Összegzés

Ahogy Európában, úgy az Amerikai Egyesült Államokban is a gazdasági fejlődés és a gépesített ipar teremtette meg az új társadalmi réteget, a városi munkásosztályt. Bár a tengerentúli ország a 19. század elején inkább még agrárberendezkedésű volt, a hangsúly eltolódása az ipar felé már ekkor megkezdődött. Bár ez az új réteg egyelőre a társadalomnak csak igen kis százalékát tette ki, szerveződése során fontos vívmányokat harcolt ki magának. A munkásmozgalom fogalmának megítélése manapság bármennyire is a szovjet érában betöltött szerepe alapján történik, a gyökerei sokkal inkább megtalálhatók Európa nyugati fele és az Amerikai Egyesült Államok történetében.

Kutatásom célja az amerikai gazdasági változások általános tendenciáinak felvázolása mellett az első munkásmozgalmak és azok európai kapcsolatainak a feltárása és bemutatása. A két levél, amelyet az I. Internacionálé nevében Karl Marx írt Abraham Lincolnnak és Andrew Johnsonnak, ékes bizonyítéka a számos, jelen dolgozatban csak megemlített forrás közül annak, hogy az európai és amerikai munkásmozgalmak között szoros kapcsolat állt fenn.

Számomra úgy tűnik, hogy e kapcsolat feltárása még új a magyar szakirodalomban, pedig e források segíthetnek jobban megismerni magát a korszakot és a munkásmozgalom fogalmát. Véleményem szerint további kutatás tárgyává lehetne tenni az itt csak megemlített személyek, Joseph Weydemeyer, Adolf Cluss, vagy éppen Charles A. Dana életútját, s az amerikai munkásmozgalomban betöltött szerepüket. Értékes forrásanyagot kínál mindegyikük Karl Marxszal folytatott levelezése, amelyből mélyebben megismerhető lenne mind az amerikai, mind az európai munkásság. Fontos lenne megvizsgálni az amerikai polgárháborúra adott reakciókat az európai sajtó tükrében, s azt, hogyan viszonyultak magához a konfliktusokhoz.

Joggal tehető fel a kérdés, miért is érdemes ezzel a témával foglalkozni. Véleményem szerint egyrészt azért, mert a tendenciáknak, a forrásoknak a vizsgálatával árnyaltabb képet kaphatunk a 19. században lezajlott változásokról. Másrészt azért, mert így jobban megismerhetővé válik a munkásmozgalom fogalma, és talán mentesíthetővé válik attól a beszűkített tartalomtól, amelyet a szocialista-kommunista mozgalom adott neki, főleg Kelet- és Közép-Európában.

A Kecskemét városi honvédegylet 1861-i megalakulásának és betiltásának körülményei

TRIZNYA ARNOLD

1849. július 24–26. között a Perczel Mór vezette 20 ezer főnyi utolsó magyar sereg is elhagyta Kecskemét városát. Nyomukban már 26-án dél előtt megjelentek Karl von Simbschen vezérőrnagy dandárának előőrsei. Ezzel megkezdődött Kecskemét és környékének pacifikálása, a császári katonai, majd polgári közigazgatás kiépítése.¹

Az 1849. június 4-én összeült császári minisztertanács javaslatot készített elő Schwazenberg Felix június 2-i felterjesztése alapján az uralkodónak. Ebben megfogalmazták Magyarország új katonai és polgári közigazgatásának tervezetét. A javaslat alapját Schwarzenberg „jogeljátszási” elmélete adta, amely szerint Magyarország régi alkotmányos berendezkedését az 1848-i forradalommal, történeti jogait – amelyeket a *Pragmatica Sanctio* is biztosított – a trónfosztó határozatokkal veszítette el. Tehát a győztes császárnak kizárólagos joga van meghatározni az ország új belrendjét. Ennek elősegítése érdekében a már császári megszállás alatt lévő területeken bevezetett katonai közigazgatással párhuzamosan kezdték meg az új polgári közigazgatás alapjainak lerakását. A korlátlan hatalmat gyakorló katonai főparancsnok – Julius Jakob von Haynau tábornok – mellé a polgári közigazgatás élére báró Karl Geringert nevezték ki. A szabadságharc leverése után az ország területéről leválasztották Erdélyt, a Határőrvidéket és Horvátországot, valamint az 1849 novemberében kiadott császári nyílt parancs értelmében új tartományt hoztak létre Szerb Vajdaság és Temesi Bánság néven.² A megmaradt területen öt katonai kerület mellett létrehoztak 14 polgári kerületet, amelyekbe beosztották a megyéket. Így történt az, hogy az ország egyik legnagyobb, központi megyéjét, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyét két részre

¹ Iványosi-Szabó Tibor: Kecskemét 1848/49-ben. *Kecskeméti Füzetek* 1. Kecskeméti Lapok szerkesztősége és a Kecskemét Monográfia Szerkesztősége, Kecskemét, 1990. 199., 203.

² Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 282–283.

osztották és az egyik részből létrejött Pest-Solt megye, amelynek székhelye Kecskemét lett. A megyétet járásokra osztották, így Kecskemét megyei hatósága mellett járási központtá is vált. A polgári kerületeket a kerületi főispánok, azaz császári érzelmű, de magyar származású császári biztosok irányították. Alájuk osztották be a megyei irányítás vezetőit, a megyefőnököket.³ A közigazgatás legkisebb egységei a járások lettek, élükön a járási szolgabírókkal.⁴

Az új katonai és közigazgatási rendeletek, intézkedések alól Kecskemét sem vonhatta ki magát.⁵ A császári biztosok által kiadott rendeletek a kecskeméti járásba visszatért volt honvédek összeírására,⁶ a lakosságnál fellelhető fegyverek,⁷ valamint a forradalom jelképének számító Kossuth-bankók

³ 1849-ben Pest-Solt megye élén Babarczay István és Szentiványi Vince álltak császári és királyi biztosokként. Br. Majthényi László megyefőnökként működött 1850-ben. A cikk fő témájának időszakaiban, 1860–1861-ben, illetve 1867-ben gr. Károlyi István volt a főispáni helytartó. Csatár István – Dr. Hovhannesian Eghia – Oláh György (szerk.): *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye és Kecskemét th. jogú város adattára*. Nyomta a Kultúra Könyvnyomdai Műintézet Mayer A. Géza és társai, Pécs – Budapest, 1939. 92.

⁴ Péterné Fehér Mária: „Üdvözlégy Császáruk!” *Ferenc József két látogatása Kecskeméten*. Kecskeméti Örökség Könyvek 5. Kecskemét, 2016. 9–12.

⁵ Kecskemét történetének 1849 és 1867 közötti időszaka összefoglaló, monografikus formában még nem került publikálásra, ezért elsősorban levéltári iratok segítségével igyekszem bepillantást nyújtani a város ezen korszakába. A Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun megyei Levéltárában (MNL BKML) található, MNL BKML IV. 653.a. A kecskeméti császári és királyi szolgabíróság iratai. Elnöki Iktatott iratok 1850–1853., valamint a MNL BKML IV. 653.b. A kecskeméti császári és királyi szolgabíróság iratai 1849–1850. irataiból válogattam.

⁶ MNL BKML IV. 653.b. A forradalmi hadseregben szolgált honvédek összeírása. Kecskeméten 186, Alpáron 16, Péderi Pusztán 10, Újkécskén 20, Ókécskén 71 volt honvédet írtak össze 1849 novemberében. A kecskeméti összeírásban szerepelnek a későbbi honvédegylet tagjai, így Kun Kálmán százados 13., Szilády Lajos hadnagy 21., Lestár Péter százados 57., Gömör Frigyes százados pedig a 71. folyószámon lett bejegyezve. A kecskeméti 186 nevet tartalmazó összeírás teljes elemzését ld. Iványosi-Szabó: *Kecskemét 1848/49-ben*. i. m. 205–207.

⁷ MNL BKML IV. 653. a, 10/1850 utasítás a szolgabíróknak a fegyverek begyűjtéséről. 1849. dec. 10.

begyűjtésére,⁸ a császári csendőrség kihelyezésére és a hivatalnoki kar „forradalmi elemektől” való megtisztítására irányultak.

A kerületi császári biztosok rendeleteik foganatosítása érdekében a császári csendőrségre és hadseregre támaszkodtak. Kecskemét megyei és járási központtá válása után a városban kapott elhelyezést a császári és királyi csendőrség 6. ezredének 4. szárnyparancsnoksága.⁹ A kecskeméti járásba a fennmaradt iratok alapján 21 csendőrt vezényeltek.¹⁰

A csendőrség jelenléte nagymértékben kiváltotta a lakosság ellenállását.¹¹ A karhatalomban a társadalom az elnyomó hatalom megtestesülését látta. Elsősorban azért, mert sorra kerültek olyan csendőri intézkedések, amelyek sértették a lakosság önérzetét. Ilyenek voltak a házkutatások, a moztosások. A csendőrség lakosság felé tanúsított magatartása és intézkedéseinek végrehajtási módjai valószínűleg nem tükrözték az arányosság elvét. Mindezen intézkedésekkel párhuzamosan a városi és járási hivatalnokrendszer személyi kérdései is napirendre kerültek. Az ezzel kapcsolatos intézkedéseknek elsődleges célja az volt, hogy a császári kormányzatot a közigazgatás végrehajtó szintjén is hozzá hű, lojális hivatalnokok szolgálják. Ennek okán megkezdődtek a hivatalnoki karban történő vizsgálatok, amelyek a forradalmi időszakban is hivatalalt viselő személyek ellen irányultak.¹²

A hivatalnoki kar megtisztítása azonban nem minden esetben valósult meg, s erre néhány személy életútja példát is szolgáltat. Gömör Frigyes volt honvéd százados a forradalom előtt városi pénztárnok volt, 1849-ben pedig ismét elfoglalta korábbi hivatalát. Lestár Péter ugyancsak volt honvéd százados 1855-ben lépett a város szolgálatába, a hivatalnoki ranglétrát végigjárva 1861-ben városi tanácsnok, majd 1862 és 1867 között közgyám lett. Mindkét személy esetében tudnunk kell, hogy a szabadságharcban a 71.

⁸ MNL BKML IV. 653. a, 3/1850 Madarassy László első alispánnak adott utasításhoz csatolt hirdetmény. 1849. dec. 12.

⁹ Péterné: „Üdvözlégy Császáruk!” i. m. 11–12.

¹⁰ MNL BKML IV. 653. a, 1/1850 Elnöki jegyzőkönyvhöz csatolt kimutatási táblázat a csendőrség Pest megyei elhelyezéséről. Kecskemétre az alábbi összeállítású járőrszolgálati tevékenységet ellátó lovas csendőr egységet szállásolták be: 1 őrmester, 1 káplár, 1 vicekáplár és 6 fős legénység. A táblázatban feltüntették a kecskeméti járásához tartozó Alpárra és Ókécskére beszállásolandó gyalog csendőri erők számát is, amelyet településenként 6 főben állapítottak meg: 1 vicekáplár és 5 főnyi legénység.

¹¹ MNL BKML IV. 653. a, 5/1850 Elnöki jegyzőkönyv. 1849. dec. 26.

¹² MNL BKML IV. 653. a, 4/1850 Elnöki jegyzőkönyv. 1849. dec. 27.

honvédszászlóalj tisztjei voltak, a komáromi várőrségnél szolgáltak, így a vár 1849. október 4–6-án történt kapitulációjakor menlevéllel tértek vissza a városba. Muraközy János – aki a kecskeméti szabadcsapat, majd a 92. honvédszászlóalj századosa volt – bujdosásra kényszerült. 1853-ban, hazatérését követően letartóztatták és Pestre, az Újépületbe hurcolták, ahol rövid időre vizsgálati fogságba vetették. 1855-ben ő is a város szolgálatába lépett, előbb árvapénztárnok, majd törlesztési pénztárnok lett. Szalkay Gergely, a 6. honvédszászlóalj őrnagya¹³ szintén 1853-ban került a városi hivatalnokok sorába. Számvevősegi díjnokként, majd szállásmesterként, 1855 és 1857 között segédtanácsnokként működött. 1857 és 1862 között Ókéske községi jegyzője, illetve fél évig Pest vármegye törvényszéki segédlevéltárnoka volt. 1862. november 24-én Kecskemét jegyzője lett, mely tisztségét haláláig viselte.¹⁴

A város vezetése kezeskedett a hivatalnoki karban lévő, egykori honvédmúltú katonatisztek magaviseletéért. Az 1861-ben bekövetkező, rövid ideig tartó politikai enyhülés¹⁵ során éppen ezek a volt honvédtisztek hozzák létre – pesti mintára – a kecskeméti „honvéd-segélyező együletet”.

„Midőn a hon tizenkét súlyos év után ujra ébredezni kezdett, és szabad volt a honvéd-nevet büntetlenül kimondani...”, 1861. január 20-án a pesti Vadászkiáltó ház félreeső termeiben volt magyar honvédtisztek egy cso-

¹³ Szabadságharcos tevékenységéről naplót vezetett, amely azonban az 1849. augusztus 13-i szőlősi fegyverletételnél elveszett. Emlékiratait 1851-ben írta meg részben megmaradt feljegyzései alapján, azonban az eredeti kézirat nem maradt fenn. Emlékirata csupán az eredeti kéziratról készített kéziratos és gépelt másolatok, illetve újságcikkek formájában található meg. Emlékiratait Székelyné Kőrösi Ilona rendezte sajtó alá a Katona József Múzeum gépelt másolata és a fennmaradt különböző szövegváltozatok alapján. Székelyné Kőrösi Ilona (szerk.): *Szenttamástól Világosig. Szalkay Gergely emlékirata 1848–1849-ről és a 6. honvédszászlóalj történetéről*. Kecskeméti a szabadságharcban I. Kecskemét, 1998. 10., 12.

¹⁴ Péterné Fehér Mária – Szabó Tamás – Székelyné Kőrösi Ilona: *Kecskeméti életrajzi lexikon*. Kecskeméti Füzetek 4. Kecskemét, 1992. 102., 166., 189–190., 227.

¹⁵ 1860 nyarán Albrecht főherceget a főkormányzói székben Benedek Lajos tábornagy váltotta fel. A kormányzat ígéretet tett a közigazgatási kerületek eltörlésére és az önkormányzati jogok részleges visszaállítására. Az október 20-án kiadott Diplomával a magyar országgyűlés, ha korlátozottan is, de visszakapta törvényhozói hatalmát. Visszaállították a Kancelláriát és a Helytartótanácsot és a korábbi megyerendszert. 1861 márciusában engedélyezték az országgyűlési választásokat is. Gergely (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. i. m. 313–316.

portja tanácskozásra gyűlt össze. Az összejövetel fő céljai a következők voltak: „...1-ör megszüntetni az álhonvédek szentelen koldulásait; 2-or a valódi munkaképtelen honvédeknek, és nyomorgó honvédtiszteknek, addig is, míg azoknak sorsát az országgyűlés 1848/9 határozatához híven [kiemelés tőlem] felkarolandá, némű rögtöni segílyt nyújtani; 3-or közbenjárás útján azokat, kiket eddig éppen azért fosztottak meg hivatalaiktól, mert honvédek voltak, némely hivatalos elhelyezésbe ujlag bejuttatni.”¹⁶ Az öszszegyűlt honvédtisztek a továbbiakban azon tanakodtak, miképpen tudnák elkerülni a császári rendőrség figyelmének felkeltését. Ezért úgy határoztak, hogy nem hoznak létre egyletet, hanem a jelenlévőkből¹⁷ „Pest megyei honvéd segélyező bizottmányt” alakítanak, és egyleti szabályok helyett a bizottmány alapelveit öt pontba foglalják. Mindezt azon meggondolásból tették „minthogy sem egyletet nem alakítunk, sem alapszabályokkal nem bírunk, a kormány törvényesen belé sem avatkozhatik”.¹⁸

A császári rendőrség figyelmét azonban nem tudták elkerülni, ugyanis a *Vasárnapi Újság* 1861. január 27-i száma már a honvédtisztek „Két Török” kávéházban megtartott konferenciájáról tudósított, ahol mintegy 300 volt

¹⁶ Vahot Imre – Gánóczy Flóris (szerk.): *Honvédek könyve I. Történelmi adat-tár az 1848-ki és 1849-ki magyar hadjáratból*. Pest, 1861. 153–154.

¹⁷ Gánóczy Flóris a *Honvédek könyvének A honvéd-egyletek* című fejezetében részletesen tárgyalja az egylet megalakulását, a 160. oldalon pedig közli a bizottmány tagjainak névsorát bizottmányi tisztségükkel együtt: korelnök: Rohonczy Lipót (huszárezredes), jegyző: Gánóczy Flóris (százados), pénztárnok: Vidacs János (százados), bizottmányi tagok: Szathmáry Mihály (ezredes), Kászonyi József (ezredes), Szekulits István (ezredes), Földváry Albert (alezredes), Gellich Richárd (őrnagy), Clementis Gábor (alezredes), Sebes Emil (őrnagy).

¹⁸ Vahot – Gánóczy (szerk.): *Honvédek könyve I.* i. m. 154. A Habsburg Birodalomban a politikai egyletek kivételével az egyletalapításra vonatkozó törvények mindenféle egylet alapítását lehetővé tették, ugyanakkor a polgári hatóságok feladatkörébe tartozott annak eldöntése, hogy az adott egyletek az állam javát szolgálják, avagy sem. A magyarországi egyletalapításokat illetően azonban meglepő, hogy semmilyen törvényi szankcionálás nem volt, az országban szerveződő egyletek többsége nem rendelkezett alapszabállyal sem. A szabadságharcot követően, az 1852. novemberi egyleti pátensnek köszönhetően, illetve Magyarország katonai és rendőri megszállása eredményeként 1857-re csupán 140 egylet maradt fenn a korábbi 1848-i 500 egylethez képest. Ebből is látható, hogy a kormányzat, illetve a rendőrség, csendőrség és titkosrendőrség élénk figyelemmel kísérte az egyleti tevékenységeket. Ld. Pajkossy Gábor: *Egyesületek a reformkori Magyarországon. História*, 1993. 2. sz. 6–10.

honvédtiszt jelent meg. A jelenlevők hét tagból álló bizottmányt, mint igazoló bizottságot választottak. A tudósítás szerint „*alighogy a segélyező egyesület megalakult, azonnal mintegy 1000 ft. segélypénz érkezett. Másnap pedig a nemzeti kaszinóban 2000 ft. gyűlt össze.*”¹⁹

A segélyező bizottmány valószínűleg alapszabályok nélküli egyletté alakulhatott, mert az 1861. február 13-i, a Nemzeti Színházban rendezett zenés segélyest befolyó összegét már a „Pest megyei honvéd segélyező egyesület” javára gyűjtötték. A *Vasárnapi Újság* tudósított az előadás részletes lefolyásáról is: „*A mai előadás átalában nagy lelkesedést idézett elő. Legmeghatóbb volt a befejezés, midőn a közönség a »Szózatot« föllállva és kalaplevévé együtt zengte el az énekkarral. A színház zsúfolásig tömve volt...*”²⁰ Mindez természetesen az uralkodó és a kormányszervek nemtetszését váltotta ki, így az ehhez hasonló rendezvényeket a továbbiakban betiltották.²¹ A fentiek alapján valószínű, hogy az országos honvédegyleti mozgalom a Nemzeti Színházban tartott segélyest hírére, illetve a volt honvédtisztek kapcsolatrendszere révén bontakozhatott ki.

A kecskeméti „honvéd-segélyező-egyesület” is a pesti események hatására, ugyanakkor helyi kezdeményezés révén jött létre 1861 márciusának második felében. A megalakulásra utal a fennmaradt pénztárkönyv címlapjára tett bejegyzés is: „*1861. március 26-ik napjától kezdve*”.

Az egyesület 1861-i történetéről meglehetősen keveset tudunk. Az erre az évre vonatkozó iratok közül csupán az egyesületet megszüntető rendelet, illetve a már említett pénztárkönyv maradt fenn. Ennek ellenére az 1867. június 20-i újjáalakulási jegyzőkönyv, az egyesület pénztárkönyve²² és Gömöry Fri-

¹⁹ Honvédtisztek konferenciája. *Vasárnapi Újság*, 8. évf. (1861), 4. sz. jan. 27. 46. Valószínűsíthetően az első kisebb találkozóra valóban a „Vadászkürt” kávéházban került sor, majd még ugyanezen a napon híre mehetett a szerveződésnek, s csak ezután gyűlhetett össze háromszáz honvédtiszt a „Két Török” nevű kávéházban.

²⁰ Az újság leköszölte a segélyest teljes lefolyását, ugyanakkor meg kell jegyezni, a lap híradása arról tudósít, hogy gyűjtést a „*pestmegyei honvédségélyező bizottmány által, az alaptőke javára*” rendezték. Színházi napló. *Vasárnapi Újság*, 8. évf. (1861), 7. sz. febr. 17. 84.

²¹ Farkas Katalin: Perczel Mór és a honvédegyleti mozgalom kibontakozása (1867–1868). *Haditörténeti Közlemények*, 123. évf. (2010), 3. sz. 522–559. 527.

²² MNL BKML X.110. levéltári jelzetszám alatt a kecskeméti honvédegylet iratai három kötetből és két dobozból állnak. Az iratok kutatása iratszámok hiányában átlapozással lehetséges. 1. kötet: A Kecskeméti „Honvéd-egyesület” gyűléseinek jegyzőkönyve. Kezdve 1867. június hó 20-án.; 2. doboz: Kecskeméti Honvédegysület

gyes 1898. szeptember 20-i egyleti közgyűléshez írt emlékirata, valamint a *Vasárnapi Újság* híradásai révén némileg rekonstruálni tudjuk az egylet e korai szakaszának tevékenységét.

Az első tudósítás a kecskeméti honvédtisztekkel kapcsolatban 1861. február 3-án íródott: „*Kecskeméten f. hó 24-én egy honvédtiszt temetésekor ennek koporsóját 75 bajtársa állta körül, mind honvédtiszti egyenruhában.*”²³ Ebből a tudósításból következtethetünk arra, hogy már az egyletalapítás előtt is erős bajtársi közösségi szellem uralkodhatott az egykori 48-as honvédtisztek körében, aminek eredményeként 1861-ben pesti minta alapján létrehozták a „honvéd-segélyező-egyletet”, azon belül pedig bizottmányt alakítottak, amelynek elnöke Lestár Péter, pénztárnoka Muraközy János, bizottmányi jegyzője Torkos István²⁴ volt. A bizottmány alakuló üléséről jegyzőkönyv is készült, amely 1867-ben még megvolt, hiszen azt Lestár az 1867-i újjáalakuló ülésakor felmutatta. Az 1867-i jegyzőkönyv utal arra is, hogy a honvédek igazolásáról már 1861-ben főkönyvet vezettek, illetve rendelkeztek pecsétnyomóval. Mind a főkönyv, mind a pecsétnyomó Torkos István-jegyző kezelésében volt, azonban további sorsukról egyelőre nincs adat. A Muraközy által vezetett pénztárnapló bejegyzéseiből szintén következtethetünk az egylet 1861-i segélyező tevékenységére. Ezt megerősítik a fent említett, 1867-i jegyzőkönyv következő sorai is: „... 'a jelen nem lévő pénztárnok Muraközy János úr helyett és megbízásából [Lestár Péter] számol... a' pénztár állása 1867 évi június hó 20-ig bezárólag, egészen rendben találtatván, pénztárnok Muraközy János úr 'a mondott napig 'a számadás terhe alól felmentetik, megjegyezvén, hogy 'a pénztár maradék 'a mai napig tiszt. Muraközy János úr kötelezőjén 614. frtot 92 krt. melynek kamatja folyik 1861. év. Octóber 29-től, melyből időközönként 'a kötelezőre vezetett nyugtázás szerint kifizetett 58 frt 35 krt...”²⁵

A kecskeméti „honvéd-segélyező-egylet” más egyletekkel való kapcsolatrendszerét illetően szintén kevés adattal rendelkezünk. Azt azonban bizto-

Iratai 1861–1918; 3. doboz: Kecskeméti Honvédegyesület Iratai 1861–1918; 4. kötet: Pénztárnapló [az egylet neve kitörölve] 1861. március 26-ik napjától kezdve 1871. február 26-ig; 5. kötet: Az 1848/9 évi honvédek nyilvántartási és nyugtakönyve.

²³ Kecskeméten. *Vasárnapi Újság*, 8. évf. (1861), 5. sz. febr. 3. 58.

²⁴ Evangélikus lelkész Kecskeméten 1856 és 1863 között. Szabadságharcos múltjára nézve jelenleg nem rendelkezem adattal.

²⁵ MNL BKML X.110. 1. kötet: 1867. június 20-i jegyzőkönyv.

san tudjuk a *Honvédek könyvének* első kötetében lévő, Gánóczy Flóris által közölt „A honvéd-egyletek” megalakulásának történetéből, hogy a pesti bizottmány felé csak kevés megalakult egylet jelezte létét, működését. „*Hány megyékben alakultak eddig ily honvéd-segélyező egyletek? Határozottan nem tudhatom, miután eddig igen kevés jelentette be alakulását a középponti bizottmánynak; és csak hírlapok útján birunk azokról tudomással, de reménylem a »Honvédek könyve« második kötetében már valamennyi megyéből közölhetem a honvéd bizottmányi tagok névsorát; – minek beküldésére volt tisztársaimat megyénként ezennel föl is kérem...*”²⁶

Nem lehet tudni biztosan, hogy a kecskeméti egyletük megalakulását bejelentették-e a Pest megyei honvéd segélyező bizottmánynak,²⁷ illetve azal felvették-e a kapcsolatot, de erre következtethetünk az 1861-ből fennmaradt, 1867-ben még meglévő honvédek igazolási főkönyvének meglétéből, ugyanis az összeírásokat a Pest megyei bizottmány adta utasításba.

A létrejött egyletek bejelenésének igénye nem volt véletlen, hiszen a segélyezéshez szükség volt a honvédek összeírására, ami egyúttal más célt is szolgált: az új szabadságharc előkészítését. Az egyletek létrejötte, illetve szervezeti kereteik kiépítése egybevágott a Kossuth Lajos, Teleki László és Klapka György által alkotott Magyar Nemzeti Igazgatóság (emigráns kormány) politikai és katonai célkitűzéseivel.²⁸

Az ebben az időszakban zajló olasz egységmozgalom (1858–1870) meglehetősen jó külpolitikai esélyekkel kecsegtetett. Ennek megfelelően Kossuth 1861. március 17-én a pesti központi bizottmány vezetése alatt össze-

²⁶ Vahot – Gánóczy (szerk.): *Honvédek könyve* I. i. m. 155.

²⁷ Nincs ebben segítségünkre a *Vasárnapi Újság* sem annak ellenére, hogy 1861. január 20-tól április 6-ig, az országgyűlés összeüléseiig részletesen tájékoztat az országban szerveződő egyletek létrejöttéről, különböző honvédek megsegítését célzó jótékonyági rendezvényekről, adományokról. Az országgyűlés megnyitását követően azonban ezek a hírek egyre ritkábbá válnak, így a kecskeméti egylet létrejöttéről is csupán közvetett módon értesülhettek a kortársak az újrėti Katona József szobor leleplezése kapcsán: „*Fél 11 órakor a harangok jeladása után megindult a városháztól az ünnepélyes menet az új sétányra, hol a szobor áll; elől ment az ünnepélyt rendező bizottmány, utána a koszorúkat vivő leánykák és Kecskemét város hölgyei, a papi és tanári kar, a vidéki küldöttek, Kecskemét város hatósága, a honvéd segélyező-egylet, a kaszinó és olvasóköri, a czehek, a tanuló-iffjuság, végre a város összes népe.*” A Katona-szobor leleplezési ünnepélye Kecskeméten. *Vasárnapi Újság*, 8. évf. (1861), 21. sz. máj. 26. 251.

²⁸ Farkas: Perczel Mór és a honvédegyleti mozgalom... i. m. 528.

fogásra szólította fel a hazai egyleteket. Az emigráns kormány a Szárd–Piemonti Királyság elnökével, Camillo Cavourral megkötött, Ausztria-ellenes politikai és katonai egyezménye külső segítséget biztosított a szabadságharc újrakezdéséhez. Ezzel egyidejűleg az emigráns kormány a honvédegyleti szerveződés bevonásával belülről kívánta megindítani a harcot. Az egyezmény megkötésével az emigráció vezetése azonnal hozzálátott a szervezéshez. Tájékoztatták a hazai titkos szervezet vezetőit, egyúttal a pesti központi bizottmány tagjait az egyezményről. Ezzel párhuzamosan Vetter Antal altábornagy kidolgozta Magyarország felszabadításának haditervét, és megtervezték a leendő hadsereg szervezeti egységeinek, illetve működési területeinek felosztását is. A hazai mozgalom vezetői végül Ivánka Imre ezredest bízták meg a tervezett hadrend elkészítésével. Ez azonban nem készült el, ezért Ivánka a honvédegyleteket akarta felhasználni az említett hadrend elkészítéséhez. Időközben a központi bizottmány feloszlott, Ivánka pedig az áprilisi országgyűlésen a Határozati Párt színeiben való megjelenésével feladta a szabadságharc fegyveres újrakezdésének gondolatát.²⁹

A honvédegyletek tevékenységét azonban már nem lehetett leállítani, ugyanakkor azt a császári rendőrség fokozottan figyelte. A kecskeméti egylet tevékenységéről a már említett Gömör Frigyes 1898. szeptember 20-i honvédegyleti közgyűléshez írt emlékirata ad bepillantást: „*A kecskeméti honvédegyesület első ízben 1861-ben alakult, melynek akkori intézői Lestár Péter honvédszázados elnöklete alatt, első helyeni működése céljául azt tűzte ki, hogy az ifjúságot fegyverforgatásban gyakoroltassa s a jelentkezőket katonailag kiképeztesse, ez pedig azon 1848/9. ki honvédtisztek által, a kik tanításra önként vállalkoznak; másodsorban pedig célul azt tűzte ki, hogy alapot szerezzen, melyből a munkaképtelen szegény honvédek, a menyire lehetőségessé váland, időnként segélyeztessenek; vagyis, hogy az egyesület egyszersmind honvédszegélyező egyletté nőhesse ki magát...*”³⁰ Az emlékirat tovább erősíti azon hipotézisemet, hogy a kecskeméti „honvéd-

²⁹ Uo. 529. Ld. még Farkas Katalin: *Magyar függetlenségi törekvések 1859–1866*. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Line Design, Budapest, 2011. *Az egységes Olaszország születésének éve*i című fejezete részletesen tárgyalja a Magyar Nemzeti Igazgatóság és a pesti központi bizottmány kapcsolatát, a magyarországi hadseregszervezés kérdését, illetve Kossuth és a szélsőbal, valamint a határozati többség viszonyát.

³⁰ MNL BKML X. 110. A kecskeméti 1848/9 ki „Honvédegyesület” múltja és jelené. Gömör Frigyes emlékirata. 1898. szept. 20.

segélyező-egylet” nem csupán a pesti honvédegylet bizottmányával tartotta intenzíven a kapcsolatot, hanem tevékenyen részt vett a központi bizottmány – a rendőrség szerint „honvédelmi bizottmány” – által irányított „földalatti” hadsereg és mozgalom szervezésében. Sajnos további iratok hiányában nem tudok állást foglalni abban, hogy a kecskeméti egylet honnan szerzett ehhez fegyvereket, mennyi fiataalt szervezett be a mozgalom soraiba, hány volt honvédtiszt segítette a kiképzést, hol tartották a kiképzéseket és a fegyverze-ti anyagokat.

Az 1861-i magyar országgyűlés felosztatását követően a császári rendőrség lecsapott a honvédegyletekre. További működésüket rendeleti úton betiltották. A pesti honvédegylet valószínűleg értesítette az ország többi egyletét a felosztatásról. A vizsgálatok és házkutatások elől az egyletek elrejtették irataikat, egyleti pecsénymóikat, néhol nőegyletek, máshol, például Pesten Vidats János gyárának számlájára mentették át az egyleti vagyont.³¹

Kecskeméten a Helytartótanács³² 1861. augusztus 24-én a 11864. számú királyi udvari rendelet alapján szüntette meg az egylet működését: *„Kecskemét város közönségének folyó évi kisasszony hó 24 én 11864 szám alatt kelt kegyelmes királyi udvari rendelvény által legfelsőbb helyütt kimondatván: hogy a' rokkant és keresetekre képtelenekké lett hajdani honvédek, azoknak özvegyei, és árvái, a' szenvedő emberiség külön osztályzatát képező honpolgári testületnek nem tekintethetvén, [kiemelés tőlem] azoknak gyámolítása és segélyezése végett az ország több részeiben alakítani szándékolt, vagy már alakult egyletek életbeléptetését illetőleg azoknak rendszeres alakulása elvileg átaljában annál kevésbé engedélyeztethetik, mert ezen célba vett egyesületek alapítóinak törekvései köztudomásúlag inkább kárhozatos political tüntetéseknek előidézésére irányozvák; sőt a' szervezett társulati alapszabályok világos szelleme és részletes fogalmazatjuknak félreérthetetlen tanúsítása szerint a' közönségben csupán ferde eszméknek terjesztésére, a' kedélyek ingerültségének növelésére és számtalan egyéb félremagyarázatokra és közrendellenes ámtásokra szolgálhatnak áлиндokul, avagy még ezeknél rosszabb merényekre használtathatnak fel. Ennélfogva a' fenhivvatott kegyelmes királyi udvari rendelvény további tartalma folytán e' város közönségének meghagyatik: miszerint a' megye területén bárhol*

³¹ Farkas: *Magyar függetlenségi törekvések...* i. m. 22.

³² Haynau menesztését követően a közigazgatás élén ismét a Helytartótanács állt, amely alá beosztották a kerületi császári biztosokat. Péterné: *„Üdvözlégy Császá-runk!”* i. m. 11.

amúgy is a' fennálló rendszabályok és ezen királyi kormányzéseknek tudta és helybenhagyása nélkül létrejött vagy folytatott efféle egyesületek úgy nyilvánosan mint alattomos további működését azonnal beszüntetni szigorúan kötelességének ismerje. Kelt Budán a' magyar királyi helytartó tanácsnak ezer nyolczszáz hatvan egyedik évi Kisasszony hó huszonnyolczadik napján tartott tanácsüléséből. Károlyi László m.k. Hatvani József m.k. Ajer Kornél m.k."³³

A fenti rendelet megbotránkoztató és arrogáns hangvétele egyértelműen a felosztatott országgyűlés utáni hatalom hangja. Ugyanakkor jelzi a császári hatalom félelmét a szervezkedés méretei és társadalmi támogatottsága kapcsán. Mint már korábban volt szó róla, a kecskeméti „honvéd-segélyező-egyletet” olyan volt honvédtisztek alapították, akik a város akkori hivatalnok karában is helyet foglaltak. Nem lehet tudni, hogy Lestár, Gömör, Muraközy vagy Szalkay ellen indultak-e eljárások, a rendőrség végzett-e náluk házkutatást, megfigyelték-e őket vagy sem. Az viszont az eddig feldolgozott iratokból kiderül, hogy az egylet pecsétjét és honvéd összeírasi főkönyvét Torkos István egyleti jegyző rejtette el, míg az egylet vagyónát Muraközy fektette be, valamint a rábízott egyleti pénztárkönyvet szintén ő rejtette el. Mind a négy személy esetében elmondhatjuk, hogy ha voltak is ellenük vizsgálatok, azok nem jártak sikerrel, hiszen megmaradhattak hivatalaikban. Elképzelhető, hogy a város vezetése tudott az egyletről és időben felhívta az érintettek figyelmét a Helytartótanács betiltó rendeletére, így minden terhelő bizonyítékot el tudtak tüntetni. Egy dolog biztos: titokban tovább folytatták tevékenységüket, immáron ténylegesen a volt honvédek segélyezését helyezve előtérbe. Erre utal az 1867. június 20-i újjáalakulási jegyzőkönyv pénzügyi beszámolója és ezt erősítik meg az egylet 1861-től vezetett pénztárkönyvi bejegyzései is. Az egylet pénztárkönyvét 1861. március 26-tól írták, ahol vezették a bevételeket és a kiadásokat. Az 1861 és 1867 közötti időszakban 54 esetben volt pénzmozgás, többnyire a segélyre szoruló honvédek kaptak az egyesületi pénzalapból támogatást.³⁴ Az egylet pénzalapját részben a tagok tagdíjai, az egylet betiltásáig megtartott jótékonyági táncmulatságok, magánszemélyek adományai, majd később kamatra adott kölcsönök biztosították.

³³ MNL BKML X. 110. Helytartótanács utasítása a város közönségének a honvédegyelet tevékenységének beszüntetéséről. 1861. aug. 28.

³⁴ MNL BKML X. 110. Kecskeméti Honvédegyesület iratai 4. kötet. 1-54/1861.

A honvédegyletek megalakulásának fő célkitűzései kezdetben valóban a volt honvédek segélyezésére, az álhonvédek koldulásainak megakadályozására irányultak. Később, az 1861 tavaszán kibontakozó kedvező kül- és belpolitikai helyzetnek köszönhetően az emigráció és annak titkos hazai szervezetének látóterébe kerültek. Az emigrációból sugalmazott katonai és politikai elképzelések alapján, szervezeti kereteik, adminisztrációjuk révén az egyletek egy titkos honi hadsereg magvait alkották volna. A kecskeméti „*honvéd-segélyező-egylet*” az eddig feltárt iratok alapján a szervezés mindkét fázisában jelen volt. Az általam eddig megismert honvédegyletek (a Baranya megyei, Veszprém vármegyei, debreceni, hódmezővásárhelyi) közül a kecskeméti éppen 1861-i múltjával tűnik egyedülállónak. Annak ellenére, hogy az egylet 1861-i időszakára vonatkozó források erősen hiányosak, mégis kimutatható, hogy a segélyezési célokon kívül az újabb szabadságharc fegyveres előkészítésében tevékenyen vett részt. Mindez bizonyítja, hogy a volt kecskeméti honvédek, a megtorlás és az abszolutizmus kegyetlenségei, megaláztatásai mellett sem törtek meg. Nem adták fel a forradalom és szabadságharc eszméit, vívmányait, mert 1848–1849-ben és 1861-ben is *„csatájok a védelmezett népjog csatája volt”*.

Szeged mint hátság 1915–1917-ben

TÓTH ISTVÁN

Bevezetés. A témaválasztásról

„A történelem rálátást kínál a dolgokra. Megértést. Az utánunk jövő nemzedékek sokkal világosabban láthatják a mi korunkat. Persze, csak ha akarják. Visszatekintve érthetőbbé válnak még az olyan dolgok is, hogy mitől tartott két hétig, két hónapig, két évig vagy akár kétszáz évig egy háború. Az utódaink már világosabban fogják látni, hogy a döntéseink közül melyik volt a helyes, és melyik a helytelen. Amikor tombol a harc, akkor még a legjobb emberek sem mindig tudják, mi a jó és mi a rossz.” – Kate Mosse

A „Nagy Háború” kifejezés hallatán mindenki tudja, hogy az I. világháborúról beszélünk, és helyi-közzel ismerik is főbb eseményeit, momentumait. Gondolhatnánk így, de ezek mind a fronton történt események összessége, mondhatjuk úgy is, hogy az *állóháború* története. Ám egy háború nem csak abból áll, hogy milyen események történtek a fronton (bár ezeknek döntő szerepük van), hanem a hátság is fontos szerepet játszik egy ilyen történetben.

Ugyanis „mire a falevelek lehullottak”, nyilvánvalóvá vált, hogy hosszú háborúra van kilátás, és ez nem csak a hadsereget, de a hátszágot is nehéz próbatétel elé állítja. Már 1915-ben látszott, hogy a háború Magyarországot, és benne Szegedet közgazdasági és pénzügyi szempontból jóval súlyosabban terheli, mint azt korábban gondolták volna.

Dolgozatom kronológiai határa természetes módon kezd 1915-tel, mivel 1914 ősze, vége hozta a legsúlyosabb emberveszteségeket. Ekkortól szaporodtak meg a gyászjelentések Szegeden is, vált érezhetővé a családban, a munkahelyen a férhihiány, és fogalmazódtak meg az emberekben az első kérdések arról, hogyan tarthat ki a hátság, de még azzal a tudattal, hogy kitartunk. 1917-re már ez a bizonyosság is eltűnt.

A korszakhatárnak persze voltak szerkezeti és forrástani okai is: a rendelkezésemre álló idő és terjedelem mennyiségi, a szegedi levéltárban talál-

ható források föltárása, rendszerezése és földolgozása pedig tartalmi oldalról kényszerített ésszerű forráscsoportosításra. Úgy gondolom, hogy az 1915–1917 közötti háborús évek jelentették a hátország alkalmazkodásának, a merőben új kihívásokhoz való igazodásnak a legfontosabb szakaszát.

A történészek igazából most, a centenárium alkalmával fordították figyelmüket még inkább a hátország valóságára, arra az összefüggésre, hogy a fronthelyzetet befolyásolja a hátország gazdasági teljesítőképessége, az egyes katona helytállását pedig az otthonról kapott hír. Véleményem szerint ezen ismeretek is elengedhetetlenek az összkép megértéséhez. A centenárium kapcsán több fontosabb eseményre, történesre koncentrálódik a figyelem globálisan és lokálisan is.

Ebből a megfontolásból motivált engem a háború egészének eddig alig kutatott és kevésbé ismert területének a föltárása. De szerepet játszott benne az is, hogy Szeged maga jelentős erővel vette ki részét az első világháború küzdelmeiből. Olyan város háborús hétköznapijainak vizsgálatába vágtam bele, ahol a katonai kiállítási erő és polgári társadalmának civil eredményei jól kiegészítették egymást. Szeged a háború idején jól működő közösséget alkotott. Károlyi Mihály gróf 1914. november 30-i felszólalása a képviselőházban, miszerint a pártok a belpolitikai ellentéteket tegyék félre a háború idejére, Szegeden teljes mértékben érvényesült, és a város politikai vezetői egységesen a helyi feladatok megoldására, a fronton lévők segítségére, háborús terhek enyhítésére, tehát hátországi teendőkre koncentráltak. Erre szükség is volt, hiszen a háború kezdetétől fogva Szeged fontos szerepet töltött be stratégiai és katonai szempontból. Ennek oka, hogy a három megadott évhez (1915, 1916, 1917) kapcsolódtak Szeged szempontjából a háború legjelentősebb hadtörténeti eseményei (főleg az olasz fronton). A vizsgált időszakot azért is lehet egy egységként kell kezelni, mert Szegeden ekkor alakultak ki és „járódtak be” a szükséghelyzet kezelésének módozatai, az adminisztráció és a társadalom kitartási és túlélési mechanizmusai.

A kezdő dátumhoz több esemény is hozzátartozik. Szeged a szerbiai háború miatt 1915. január 22-től hadműveleti területté lett nyilvánítva, és a k.u.k. szegedi 46. gyalogezred is részese lett a front szörnyűségeinek, előbb az ukrajnai és a szerbiai, majd később, 1915 júniusától (teljes létszámban) az isonzói hadszíntereken teljesített szolgálatot. 1915. január 30-án Lázár György polgármester elhunyt, helyére Somogyi Szilveszter dr. került. A záró dátumhoz pedig a hadi-, illetve szükségkórházak bezárását és az iskolák újranyitását tartom fontosnak megemlíteni.

A dolgozat tágabb áttekintést ad a témáról: milyenek voltak a szegedi mindennapok, milyen nehézségekkel kellett megküzdenie a városnak?

Forrásként a szegedi levéltár polgármesteri és tanácsi iratait, illetve a *Délmagyarország* erre az időszakra és témára vonatkozó cikkeit használtam. Mivel a levéltári források néhol foghíjasak, a hézagokat a sajtó idevágó információival töltöttem be. Érdekes kultúrtörténeti adalék: a forráshiány oka az, hogy az 1950-es években papírhiányra hivatkozva a politikai vezetés selejtezésre kényszerítette a levéltárakat, így a szegedit is.

A szakirodalomból a Kiss – Tonelli – Sz. Szigethy: *Magyar városok monográfiája* című kötetből a Szegedre vonatkozó részeket, illetve a Szeged-monográfia 3/2-es kötetének ide vonatkozó részeit tanulmányoztam. Úgy vélem azonban, hogy dolgozatom inkább kiegészíti, mintsem fölhasználja azokat, mert témámról szinte semmit nem írtak.

Élelmezés

Kijelenthetjük, hogy az élelmezés, az élelmiszerellátás volt a legfőbb feladat, amit a városvezetésnek biztosítania kellett. Ez olyan kardinális kérdés, mely kihatással volt az élet minden szegmensére, hasonlóan a közbiztonsághoz vagy a szociális helyzethez.

Gabona, liszt, kenyér

A gabona-, liszt- és kenyérellátás, illetve ezek előállítása, szállítása volt a legnagyobb feladata a városnak. A készletek igencsak hiányosak voltak, hisz a katonák élelmezését is a hátországnak kellett biztosítania. A szinten tartáshoz már 1914 decemberétől fokozatosan bevezették az élelmiszerárak hatósági megállapítását, a gabona rekvirálását, rendszeresítették a liszt- és kenyérutalványokat. Az első nagyobb gabonarekquirálás 1915. április 15–17-én zajlott, amit a minisztérium rendelt el.¹ Minden háztartásnak, ahol felesleg volt búzából, rozsból, árpából, vagy ezen örleményekből, azokat be kellett szolgáltatnia. Ezt felügyelendő a rendőrkapitányság összeírta a háztartá-

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Szeged IV.B. 1407 polgármesteri elnöki iratok 8210/1915.

sok gabonakészletét. De a rekvirálás nem csak a háztartásokat érintette, hanem a malmok és serfőzdek ipartelepeit is.²

A rekvirálások a vizsgált időszakban állandósultak, ami majd az előzőekhez hasonlóan a tarhonyakészítőket is ugyanúgy sújtotta, de ők az elkobzott liszt ellenértékének egy adott százalékát kérvényezhették a minisztériumtól.³ A város által rekvirált terményeket a Budapesti Gözmalmi Rt. kérésére a Back Bernát és Fiai Malom örölte le.⁴ A Back malom a háború alatt a legfontosabb malomnak számított a környéken, a beszerzett termények legnagyobb részét ők örölték le, amivel igencsak nagy haszonra tettek szert, így ők is azon cégek közé tartoztak, melyek a háború alatt meggazdagodtak. Az áprilisi rekvirálás adatai: 1746 métermázsa (mm) búza, 300 mm rozs, 100 mm árpa.⁵

A város fontosságát az is mutatja, hogy a Pesti Országos Gazdasági Bizottság által lefoglalt terményeket országszerte szétosztotta, s Szegednek ebből 1662 mm búza és 383 mm rozs jutott, több mint egyes vármegyéknek, mint például Temesnek és Torontálnak, ahová csupán 500 mm búza és 700, illetve 200 mm rozs jutott.⁶ Ezek az adatok is rámutatnak arra, hogy Szeged élelmiszerellátása a többi városhoz és egyes vármegyékhez képest jobb volt. Természetesen ez nem volt helyi szinten a korábbi állapothoz mérve kielégítő, amit az is bizonyít, hogy a Rákóczi téren (mai megyeháza) a parlagon lévő zöld területet bevetették különféle zöldségekkel. Ám ezek ellenére is jobb volt a helyzet, mint az ország legtöbb helyén.

Ezt támasztja alá az a határozat, melyet Somogyi Szilveszter dr. adott ki 1915. november 6-án, mellyel a napi lisztmennyiséget 2 kilóra csökkentette családonként (ez alól a tarhonyakészítők kivételek). Katonák nem vásárolhattak, csak abban az esetben, ha helyi lakosok és a családjuknak vásárolnak be, ezzel megakadályozva azt, hogy a lakosok és az itt állomásozó cseh katonák a maradék fejadagjukat a rokonaikhoz, családjaikhoz küldjék.⁷ De ez a határozat nagy felháborodást keltett a katonai állomásparancsnokságon. A parancsnokság és a polgármesteri hivatal levélváltásaiból megtudjuk, hogy a

² MNL-CsML, Szeged IV.B. 1407 polgármesteri elnöki iratok 1525/1915.

³ MNL-CsML, Szeged IV.B. 1406 tanácsi iratok 12937/1916.

⁴ MNL-CsML, Szeged IV.B. 1407 polgármesteri elnök iratok 1730/1915.

⁵ 1 mm = 100 kg. MNL-CsML, Szeged IV.B. 1407 polgármesteri elnöki iratok 3356/1915.

⁶ MNL-CsML, Szeged IV.B. 1407 polgármesteri elnöki iratok 4808/1915.

⁷ MNL-CsML, Szeged IV.B. 1407 polgármesteri elnöki iratok 10376/1915.

parancsnokság azért nem támogatta a határozatot, mert a legtöbb katona nem élelmet kapott, hanem utalványt, hogy váltsa be lisztre vagy kenyérre. A polgármesteri hivatal arra hivatkozott, hogy 1915. augusztus 15-től egy évre 910 vagon búzát vásárolt a Belügyminisztériumtól, illetve a Kereskedelmi és Földművelési Minisztériumtól az igényelt 1100 vagon helyett, s ez eleve kevés lett volna a lakosság számára. Ebből novemberig 510 vagont kapott meg a város, amiből már a hónap végére alig maradt. A maradék 400 vagon búzát a Haditermény Rt. szállította volna, ígérete szerint havonta 60 vagonjával, de ebből csak 40 vagont teljesített, és csak a lakosságra kalkulálva, mert a katonaságot a katonakincstár látta el. Ennek ellenére a polgármesteri hivatal és az állomásparancsnokság megegyezett abban, hogy a város megállapodik néhány pékséggel, ahol a katonák meg tudják vásárolni élelmiszeradagjukat, amíg a katonakincstár további intézkedést nem tesz.⁸

A város a közélélmezés biztosítására létrehozott egy közélélmezési üzemet, majd később egy ehhez tartozó szakmai tanácsot is. Ez a háború végéig fennállt, és igyekezett ellátni a várost. Az élelmiszerek helyi árait, mondhatjuk, e közélélmezési hivatal szabta meg. A hivatal indulásától kezdve végig veszteséges volt, igazi érdemleges tevékenysége csak az élelem beszerzése, illetve árainak megállapítása volt, ami általában szorosan megegyezett a minisztériumi ármegállapítással.⁹

Az élelmiszerárak maximalizálása vagy épp csökkentése komoly fejtörést okozott a város számára. A drágaság leküzdése az időszakunkban általában véve reménytelen szélmalomharc volt. Több kísérlet és ötlet is született az árak megállítására, de ezek mind sikertelenül végződtek. Úgy gondolták, hogy ha Szegedet és a hozzá tartozó tanyavilágot kereskedelmileg elzárnák, nem áramolna ki az élelmiszer, akkor már eleve nem lenne a város akkora behozatalra szorulva, csaknem önellátó tudna lenni. Ám ekkora területet nem lehetett így ellenőrzés alá venni.¹⁰

Az élelmiszer-takarékoskodás jegyében (ha nevezhetjük így) vezették be a liszt-, illetve kenyérjegy-rendszert országosan, ezzel is gondoskodva arról, hogy mindenkinek jusson az alapélelmiszerekből. Szegeden a jegyrendszert

⁸ MNL-CsML, Szeged IV.B. 1407 polgármesteri elnöki iratok 11180/1915; 11541/1915.

⁹ MNL-CsML, Szeged IV.B. 1406 tanácsi iratok 10127/1917; *Délmagyarország*, 1916. január 16., január 19., január 20., március 3., március 10., március 14.

¹⁰ *Délmagyarország*, 1915. június 10., június 11., június 16., június 17., augusztus 20., szeptember 26., szeptember 29.

1915. április 1-jén vezették be. Sikerként lehet elkönyvelni, hogy már április 17-én a kenyérárakat 44 fillérrel lejjebb tudták vinni. Természetesen ez a csökkenés csak időleges volt, de a világegés további részében nem növekedett olyan nagymértékben a kenyér ára, mint más élelmiszereké. Ennyi idő után le tudták szűrni a jegyrendszer esetleges hiányosságait, a problémákat, de ezek mind kisebb hibák voltak, s inkább a fejadagokkal kapcsolatosak.¹¹ A rendszer tökéletesítése folyamatos feladat volt, s mondhatni, hogy 1916. szeptember 16-tól kezdve igazán tökéletesedett, mivel bevezették a liszt-, illetve kenyérfüzetet. Minden szegedi család, amely közellátásra szorult (a legtöbb szegedi) jogosult volt ilyen füzetre. Minden rászoruló családot beosztottak egy lisztkereskedőhöz vagy egy sütőiparoshoz, ahová a füzete szolt. Csak ott válthatta be jegyét, máshol nem. A füzet elejére fel volt jegyezve a családfő neve, lakhelye, az ellátásra szoruló családtagok száma, mekkora mennyiségű élelmiszerre jogosultak naponta, illetve ráírták, melyik kereskedőhöz szolt a füzet, valamint a jogosult azonosító számát. Ha a füzet elveszett, jelenteni kellett, az azonosító számát törölték – elkerülvén a visszaéléseket – majd új füzetet állítottak ki új számmal. A füzet 12 lapos volt a hónapok szerint, és minden lapra 30 vagy 31 egy sort húztak – a hónaptól függően –, melyekre a napi adagmennyiséget írták rá, mint a címlapon. Ha az illető család beváltott egy napi mennyiséget, akkor a kereskedő kitepte belőle a cetlit. Mintha egy tombolaszelvény lett volna. A beváltást nem volt kötelező naponta intézni, történhetett az hetenként vagy félhavonként, ahogy a családnak pénze volt. A füzetet át lehetett ruházni, ha a családnak már nem volt szüksége több lisztre, vagy nem volt pénzük többet beváltani. Ebben az esetben a maradék napi adagokat át lehetett adni olyan családnak, amely igényt tartott további adagokra.¹²

A kenyér ára 1914. július 30-án 34 fillér, 1916. július 2-án 1 korona, míg 1917. február 9-ére már bőven elérte az 1 korona 80 fillért. Több mint 2,5 év alatt a kenyér ára az 5,3-szeresére nőtt.¹³

Szeged városa és szervezetei a tojáshiány felszámolásáról is gondoskodtak, amint azt a következő *Délmagyarország*-idézet is alátámasztja: „Az utóbbi időben mindinkább érezhetővé vált a piacon a tojás hiánya. Ez Szegeden és magyar vidékeken teljesen normális tünet. Az oka speciális. A pa-

¹¹ Uo. 1915. április 17.

¹² MNL-CsML, Szeged IV.B. 1406 tanácsi iratok 41355/1916.

¹³ MNL-CsML, Szeged IV.B. 1406 tanácsi iratok 13552/1916; *Délmagyarország*, 1914. július 30., 1916. szeptember 30., 1917. február 9.

rasztság ugyanis azt tartja, hogy augusztus 15-től, tehát Nagyboldogasszony napjától szeptember 8-ig, Kisasszony napjáig terjedő idő a legalkalmasabb a tojások elrakására. A magyarázata kissé pikáns és jellemző és így nem lehet elmondani, de Szegeden ismerik is azt általánosan. Ezért kevesebb a tojás a piacon, mint volt eddig és érezhetőbb a hiány. Ezt azonban a kritikus-idő dacára is pótolni igyekszünk és tárgyaltunk néhány délvidéki uradalommal, amelyek hajlandók hetenként 3-4 ezer tojást beszállítani Szegedre. A tojások beszállítása már a legközelebbi időben megkezdődik és bizonyos, hogy a tojáshiány is teljes, vagy legalább is nagymértékben pótolva lesz. A szegedi közönség tehát itt sem érez nagyobb hiányokat olyan hosszú ideig, mint érzi más magyarországi város.”¹⁴

További nehézségeket okozott az élelmezés ellátásában, megszervezésében az ide deportált hadifoglyok, illetve a királyság egyes veszélyeztetettebb részeiről menekült lakosság, így a városnak nagyjából 130 ezer embert kellett eltartania (menekült: 10 000 fő + 120 000 helyi).¹⁵

Hús

A hús fogyasztása a háborús időben nem volt olyan mérvadó, mint a gabonáé vagy produktumaié. Így nem meglepő az a tény, hogy a Nagy Háború alatt a hús fogyasztása nagymértékben visszaesett. Ez részben köszönhető annak, hogy a fronton nagyobb szükségét érezték a húsnak, és részben ennek következményének, hogy a hátországban korlátozták a húsfogyasztást. Ezenkívül a hús ára is emelkedett. 1915. július 8-tól a hét két napján, kedden és pénteken betiltották bármilyen hús forgalmazását.¹⁶ Később, 1916. szeptember 22-én ez a rendelet kiegészült azzal, hogy a hét két napján, kedden és csütörtökön tilos vágást tartani, illetve tilos olyan ételeket készíteni, felszolgálni hétfőnként az üzleteknek, vendéglőknek, melyekhez zsír felhasználása szükséges.¹⁷ Időszakunkban észrevehető még az is, hogy a minimális húsfogyasztás mellett az emberek a sertéshús fogyasztásáról áttáltak a marha, de leginkább a juh- és bárányhús fogyasztására. Ezt a Szegedi Hús-

¹⁴ *Délmagyarország*, 1915. augusztus 13.

¹⁵ Uo. 1917. október 3.

¹⁶ Uo. 1915. július 6.

¹⁷ Uo. 1916. szeptember 22.

és Vásárpénztár Rt. 1915. évi vágóhídi számadása is jól mutatja, melyet összehasonlít az 1914-es adatokkal.¹⁸

	marha	borjú	juh, bárány	sertés
1914	9757	7110	29 755	39 874
1915	10 052	4277	32 248	24 815
	több	kevesebb	több	kevesebb

Az 1916 áprilisa és júliusa közötti vágóhídi adatok is jól tükrözik a fogyasztás csökkenését és a lakosság átállását a juh- és bárányhúsra.¹⁹

1916	marha	borjú	juh, bárány	sertés
április	476	435	2575	912
május	289	185	1785	652
június	221	303	958	762
július	221	359	615	932
összesen	1207	1282	5933	3258

Ha a táblázatban szereplő 1916-i harmadéves vágási adatokat összevetjük 1915 egy harmadéves vágási átlagával, pontosan megfigyelhető, hogy a vágások több mint a felükre, vagy éppenséggel a negyedükre csökkentek.

Hadisegélyezés

A hadisegélyezés a háború idején az egyik legfontosabb intézmény volt. Segített enyhíteni, megkönnyíteni a háború okozta plusz terheket, az inflációt és a drágaságot. A hadisegély mértékét a Belügyminisztérium, illetve a Magyar Királyi Pénzügyigazgatóság határozta meg. Ez olykor-olykor affért gerjesztett a pénzügyigazgatóság és a város között. Somogyi Szilveszter

¹⁸ MNL-CsML, Szeged IV.B. 1406 tanácsi iratok 14180/1916.

¹⁹ *Délmagyarország*, 1916. augusztus 3.

polgármesternek nem tetszett a kormány által jónak vélt rendszer. 1915. január 7-i pénzügyigazgatóságához intézett leveléből megtudjuk, hogy bírálja a segélyezés adásának és utalásának idejét. Úgy vélte, hogy többnyire később szavazzák meg egy lakos hadisegélyét, mint ahogy az neki járna, s így addig nem részesül ebben a segítségben. A polgármester kérvényezte, hogy a városvezetés állapíthassa meg a segélyezés mértékét. Eme levele megválasztalan maradt.

Am a pénzügyigazgatóság által 1915. január 25-én küldött segélyezési jegyzőkönyvek a polgármesternél a legnagyobb felháborodást keltették. Az igazgatóság egyes személyeknél túlszámlázott, és ezt szerette volna visszavetetni. A polgármester január 28-i levelében közli az igazgatósággal mélyeséges felháborodását. Újból arra kéri őket, hogy változtassanak a módszeren, de most úgy, hogy a „tisztelt igazgatóság és a városvezetés” együttesen állapítja meg a segélyek összegét. Somogyi ezt fontosnak tartotta, mivel „a szegedi vezetés tudja és látja, hogy ki mire szorul rá”. Akiket túlszámláztak, éppen ők élnek a legszerényebben.²⁰

Erre a levélre, kérésre sosem jött válasz. További afférok is keletkeztek a két vezetés között. A pénzügyigazgatóság 1916 márciusában Szeged városának írott leveléből megtudjuk, hogy nem nézi jó szemmel azt, ha a hadisegélyezési alapból a város több pénzt vesz fel, mint amennyire nekik szükségük lenne. Erre példaként hozza fel az előző havi esetet, mikor is a város visszafizettette az alapba a megmaradt pénzt, mert ki tudott jönni az adóforintokból. Koczor János adóügyi tanácsos úgy válaszol a pénzügyigazgatóságnak erre a kérdésére, hogy az „adóforintok beáramlása háborús helyzetben igencsak képlékeny”. Változik a hadkötelesek száma, és sajnos megeshet az is, hogy a frontról nem tér vissza „a potenciális adózó katona”. Szerinte, ha több pénzt vesznek fel, az nem gond, hiszen ha van pénz, akkor biztosítani tudják a minimális dolgokat, a maradékot meg visszaszolgáltatják. Viszont ha nincs annyi adóforint, akkor annak pótlása, kiegészítése a hónap közben lehetetlen.²¹

A hadisegélyek összegéről tudjuk, hogy 1915 júniusában az alapösszeg 78 fillér volt egy napra, egy főre.²² Valószínűsíthetjük az 1916. novemberi adatok alapján, hogy a 78 fillért a napidíjasok kapták. Akik magasabb pozícióban voltak, azok természetesen nagyobb összeget kaptak. Legpontosabb

²⁰ MNL-CsML, Szeged IV.B. 1407 polgármesteri elnöki iratok 816/1915.

²¹ MNL-CsML, Szeged IV.B 1407. polgármesteri elnöki iratok 1997/1916.

²² *Délmagyarország*, 1915. június. 13.

adataink a közigazgatási dolgozók második hadisegélyezéséről vannak. Ez egy évre szólt 1916. november 1-jétől, s a Belügyminisztérium állapította meg az összegeket az emberek négyféle csoportba osztott kategóriája szerint.

- Szorosan vett közigazgatási alkalmazottak: ide tartoztak az adó- és vámszedők, vagy a vámkezelők. Segélyezésük mértéke 308 és 840 korona közé volt tehető évente.
- Nem szorosan vett közigazgatási alkalmazottak: ide sorolható például az anyakönyvvezető, könyvtáros, zenetanár, kocsis, gépész, kertész stb. Az ő segélyük évi 300 és 1320 korona között mozgott. Az 1320 koronát Tömörkény István múzeum- és könyvtárigazgató kapta, többet, mint Somogyi Szilveszter polgármester.
- Közigazgatási tisztviselők: ide értendők a tisztviselők, orvosok, tanácsnokok, kézbesítők, ügyészek, hivatali szolgák, a polgármester, a rendőrfőkapitány, a segéd- és kezelőszemélyzet. Ők évi 200 és 1280 korona közötti összeget kaptak.
- Napidíjasok: ide vehető minden egyes napidíjas. Ők évi 300 koronát kaptak egységesen. Tudjuk, egy napidíjas naponta kb. 1-3 koronát kapott, így ez a segély a fizetésüknek nagyjából a fele.

Ezzel nem volt mindenki megelégedve, legfőbbképp a napidíjasok nem, akik emelésért nyújtottak be tömegesen kérelmeket, aminek az lett az eredménye, hogy napidíjukat megtoldották 1 koronával, így 2-4 koronát kaptak minimum egy nap.²³ Fölmerülhet a kérdés, hogy miért nem a 200 koronát kapó hivatali szolgák? Erre a válasz egyszerű. Ők eleve magasabb bérezést kaptak. Ha kiszámoljuk ezt napi összegre, akkor azt napi 5-8 korona közé tehetjük, ami több mint a napidíjasoké. A hadisegéllyel együtt véve pedig eleve több az éves jövedelmük. Vagyis az elégedetlenség elmaradásának oka, hogy a hivatali szolgáknak volt eredendően magasabb bérük, s erre jött rá a hadisegély.

Ha megnézzük egy napidíjast, kinek hadisegéllyel együtt napi jövedelme 3 korona 83 fillér, akkor kijelenthetjük, hogy hiába volt Szegeden jobb a helyzet, mint máshol, a megélhetés így is nehéz volt. Tudjuk, hogy a kenyér ára ekkora már 1 korona 80 fillérre rúgott.²⁴ Ha ő naponta vesz 1 kg kenyeret, illetve ugyanennyi lisztet, akkor marad neki 1 korona 3 fillérje, és ebből még fizetnie kell az adókat, amit ha napi egységre lebontunk, kb. 30 fillért

²³ MNL-CsML, Szeged IV.B. 1407 tanácsi iratok 42826/1916.

²⁴ *Délmagyarország*, 1916. szeptember. 30.

kapunk. Így marad neki 73 fillérje, és még a többi élelmiszerről nem is beszéltünk, mint például tojás, esetleg hús. De a napi szükségletek közé sorolhatjuk még a háztartás egyéb díjait is, amelyek szintén nincsenek benne a fönti keretben. E konkrét adatok alapján kap igazi értelmet egy másik, már említett számadat, hogy Szeged városának 1917 nyarától nagyjából 130 ezer embert kellett ellátnia, beleszámítva a lakossági létszámba a menekülteket és a foglyokat is, ami újabb próba elé állította a szegedi lakosok és a városvezetés életét.²⁵

Áldozatkészség

Minden nagyobb városban, Bécsben, Pozsonyban, Székesfehérváron, Nagyszebenben, Budapesten és Szegeden is állítottak szobrot, amelyet igyekeztek az emberi áldozatkészség szolgálatába állítani. Ezek a szobrok fából faragott vagy vasból készült honvédeket ábrázoltak. Céljuk a jótékonyásra ösztönzés volt, a civil lakosság megsegítése, a hadba vonult katonák özvegyei és árvái, illetve a háború következtében nyomorra jutottak istápolása. Aki a fahonvéd előtt elhelyezett perselybe dobott bármilyen adományt, cserébe egy szöget, máshol fém bilétát verhetett a fakatonába. A szociális cél sikeres teljesítése akkor valósult meg, ha a fahonvédeket teljesen beborította a belé vert szegek, fémlapok halmaza.

A szegedi fahonvédet Szentgyörgyi István faragta ki, az országban ez volt a harmadik kész fakatona a bécsi és a pozsonyi után. Móra Ferenc úgy vélekedett róla, annyira szép megmunkált remekmű, hogy kár lenne elcsúfítani fémborítással. A szegedi fahonvéd 1915. szeptember 8-án került ki a publikum elé a Széchenyi térre.²⁶ Nem eredménytelenül, mert a fakatonát szinte teljesen fölvértézték. Aki elég nagy összeget adományozott, annak a nevét, monogramját belevésték a bilétába. A köznyelv úgy tartja, hogy Ferenc József és Erzsébet királyné monogramja is megtalálható az egyik fém-cédulán. A szegedi fahonvéd mind a mai napig épségben van, csakúgy, mint a székesfehérvári, és kölcsönösen őrzik egymást a szegedi Móra Ferenc Múzeummal.

²⁵ Uo. 1917. október 3.

²⁶ Szabó Dániel: A nemzeti áldozatkészség szobra. Avagy fából vaskatona. *Buda-pesti Negyed*, 1994. 1. sz.

Nők, gyermekek, gyárak

Első olvasásra különös lehet, hogy e három dolog egybevágh, de ezek szorosan kötődnek egymáshoz, sőt az egyikből vezethető le a másik. A háború következtében a legtöbb hadköteles korú, mozgósítható férfiembert, akit csak tudtak, kivezényeltek a frontra. Az alsóvárosi Boszorkánysziget utca volt az első olyan hely Szegeden, melynek nélkülöznie kellett összes férfi lakóját.²⁷ A városvezetés egy minisztériumi határozat értelmében figyelmeztette az összes szegedi gyárat, üzemet – ilyenek voltak például Bugyi Mihály gépgyára, Soós Antal gépgyára és a Pálffy testvérek gépgyára, vasöntődéje, paprikaüzeme, a Back Bernát és Fiai malom –, hogy a haditermelés érdekében nem állhatnak le a termeléssel, hogy el tudják látni a frontokat, illetve a gazdaságot is életben tudják tartani.²⁸ Ezt igen nehéz volt kivitelezni, olyannyira, hogy 1917 októberében, novemberében szénhiány miatt több üzem leállásra kényszerült. *„De hogy a szénhiány olyan mérveket öltön, hogy a legnagyobb szegedi vállalatok üzemének folytatása kétséggé válhasson, arra mégsem lehetett számítani. Pedig ez a nemvárt eset is bekövetkezett három héttel ezelőtt, amikor a Back-malom és az újszegedi kendergyár kénytelenek voltak üzemüket beszüntetni a szénhiány következtében. A Back-malom, amely két év óta kizárólag katonai célokra dolgozik és katonai felügyelet alatt áll, 18 napon át volt kénytelen üzemét szüneteltetni s az újszegedi kendergyár, a mely szintén katonai felügyelet alatt álló vállalat s igen fontos rendelkezéseket teljesít a hadseregnek, egy hétig állott.”*²⁹

Amíg a férfiak mind a fronton voltak, a gyárak engedélyt kaptak arra, hogy a harcoló munkások feleségeit behívhassák dolgozni a férjük helyett, vagy éppenséggel női munkaerőt is felvehettek, ezzel tartva a termelés folytonosságát. Nem csak a gyárakban volt rájuk szükség, hanem a hadi-, illetve szükségkórházakban is. A gyárak vezetői, a városvezetés és a lakosság igen nagyra értékelte a női munkaerőt.³⁰ Ám sajnos ez a helyzet oda vezetett, hogy a nők nem tudtak otthon maradni a háztartásban, így a gyermekek egyedül maradtak. A gyermekek az utcai csavargásra, elzüllésre fogékonyabbak lettek, és a csavargás beépült a napi rutinjukba. A helyzetet még jobban súlyosbította két dolog. Az első az, hogy a 15. életévüket be nem töl-

²⁷ Délmagyarország, 1916. február 22.

²⁸ MNL-CsML, Szeged IV.B. 1406 tanácsi iratok 25279/1916.

²⁹ Délmagyarország, 1917. november 8.

³⁰ Uo. 1917. december 3.

tött iskolások nem mehettek engedély nélkül moziba, tehát egyfajta mozitilalom lépett életbe. „Kerestessék meg a közigazgatási bizottság, hogy tegyen lépéseket az iránt, hogy Szeged város törvényhatósági bizottsága szabályrendeletet alkosson, melynek értelmében a mozilátogatástól a tizenötödik életévüket be nem töltött gyermekek eltiltassanak, kivéve azokat az eseteket, amikor a gyermekek az aprobált mozielőadásra a tanügyi hatóságtól engedélyt kaptak.”³¹ Ezt azzal magyarázták, hogy próbálják megóvni őket a filmnézés káros mellékhatásaitól, miszerint egyes élethelyzeteket nem tudnak majd jól lereagálni, a megoldás keresése helyett csak pánikot keltenének, illetve az elzúllás következtében a magatartásukon is csorba eshetett. Ezen fölül eltiltották őket a kocsmába járástól és a cigaretta szenvedélyétől (lássuk be, mai szemmel igen jogos dolog és helyes döntés).³²

A másik tényező a kórházak terjeszkedése a hadisebesültek gyógyítása végett. Ez a terjeszkedés az iskolák rovására ment, a legtöbb iskolát ideiglenesen bezárták. Igaz, volt egy gyűjtő, összevont iskola, ám ez igen kevés gyermeket tudott csak befogadni. Így a gyermekek már nem csak délután, de szinte egész nap az utcai csavargásnak éltek. A csökkent gondoskodás és nevelés magával vonzotta a gyermekbűnözés növekedését. A koplaló, unatkozó, csavargó gyermekek gyakran folyamodtak lopásokhoz betörésekhez, akár csak egy kis elemőzsia miatt is. 1917 januárjára nagyjából 1200 fiatal tanköteles került bíróság elé ilyen ügyben, mely után elrendelték a szükségkórházak fokozatos megszüntetését és újra nyitatták az iskolákat.³³

Pénzügy

Maga a téma megérne egy külön dolgozatot, mivel komplex, tág témakör. Rövid kitekintésemben a város pénzgazdálkodásának módját, a csőd elkerülésének eszközeit mutatom be.

Szeged pénzügyi szempontból a háború idején stabil, állandó háttérrel rendelkezett. Igaz, ez leginkább hitel formájában mutatkozott meg, de ezen a módon is segítette a csőd szélén álló nagyobb részvénytársaságokat, hogy elkerüljék a gazdasági összeomlást. Szeged városa a háború vizsgált idősza-

³¹ Uo. 1916. február 16.

³² MNL-CsML, Szeged IV.B. 1406 tanácsi iratok 11114/ 1916; *Délmagyarország*, 1916. február 6.

³³ *Délmagyarország*, 1917. január 4.

kában hét alkalommal fordult lombard hadikölcsönért a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankhoz, de ebből csak hatszor sikerült sikeres hitelfolyósítást véghezvinni. Ezeknek összértéke 12 600 000 korona, és mindegyik kölcsönre 4,5-5%-os kamatot adtak. A város még kisebb hiteleket vett fel a Pester Lloyd alaptól a hadisegélyek fedezésére. Az állam által felvett első hitelből Szeged 16 000 000 koronát kapott és vállalt magára. A város úgy próbálta állni, visszafizetni a hiteleket, hogy hadikötvényeket bocsátott ki. A civil lakosok meghatározott összegű kötvényeket vásárolhattak, de az iparosok ezt anyagi teherbíró képességük határáig tehették. A Back Bernát-féle malom volt az az üzem, mely a legtöbb hadikötvényt vásárolta a várostól. A legtöbb iparos próbált több kötvényt vásárolni annak reményében, hogy majd ez nekik megtérül, ám sajnos legtöbb esetben hoppon maradtak, mivel a befektetések sokszor nem térültek meg.³⁴

Szeged a háború után még sokáig nyögte a kölcsön terheit, ám sosem volt csődközelben. A legtöbb bevételt a helyi adóból és a hadikötvényekből befolyt összegek jelentették. De ezzel nem elégedtek meg, a város mindig igyekezett profitot termelni, vagy éppenséggel ezt a profitját a gazdaság életben tartására fordította. Erre jó példa a város 1916. januártól októberig terjedő lisztellátási időszaka. Ekkor összesen eladott 32 514 zsák lisztet és 1 vagonnyi rizst (kb. 9822 kg), amiből 1 617 628 korona és 49 fillér folyt be. Ha leszámítjuk belőle a fuvarozási, őrlési, raktározási költségeket, a városnak 68 975 korona 58 fillér tiszta haszna maradt. De jól tudták, hogy a Közélelmezési Hivatal szénája nem állt a legjobban és veszteséges is volt, így a városvezetők úgy látták a legjobbnak, ha a város kiegyenlíti a hivatal tartozásait. Ezek után 61 korona 65 fillér tiszta haszna maradt a városnak. Ha belegondol az ember, ez a másfélmillió koronából csekély összeg, ám így is több mint más helyeken, ahol a világégés idején és utána is erős pénzügyi gondokkal, adóságokkal küzdöttek.³⁵ Vagyis a pozitív szaldó, bármekkora is, nagy teljesítmény az adósságokban úszó többi várossal szemben.

Közbiztonság

A hátország életének harmadik legfontosabb tényezője a közbiztonság volt. A városvezetés is tudta, ha az élelmezést és a hadisegélyezést folyama-

³⁴ MNL-CsML, Szeged IV.B. 1406 tanácsi iratok 32742/1917.

³⁵ MNL-CsML, Szeged IV.B. 1406 tanácsi iratok 10127/1917.

tosan el tudják látni, akkor a közbiztonságot is helyel-közzel rendben tudják tartani. Fontos megemlíteni, hogy megtiltották a sajtó számára a rossz, illetve rémhírek közlését, melyek aggodalmat kelthettek a lakosokban. Elmondhatjuk, hogy a bűncselekmények száma nem emelkedett olyan nagy mértékben, mint az ország más helyein. Szalay József rendőrfőkapitány havi jelentéseiből jól látjuk, hogy a betörések, lopások, gyilkosságok száma a háború alatt is ugyanazon értékek között mozgott, mint előtte. Egyedül a gyermekbűnözés és az élelmiszerekkel való visszaélések száma lett magasabb, mint a háború előtti időkben.

A gyermekbűnözést már korábban érintettük. Az élelmiszerekkel való visszaélések természetesen érthető magatartásformák voltak, többen szereték volna, ha a drága élelmiszerekhez olcsóbban jutnak hozzá, vagy éppen a lisztkereskedők és pékségek a maradék lisztjüket illegálisan tudják értékesíteni.³⁶

A háború idején a politikai vezetőket szerte az országban, így Szegeden is félelemmel töltötte el az a veszély, hogy a munkások és a szocialisták felázadnak a hatalom ellen, és forradalmat robbantanak ki. Fenyegetettségük igazolását látták abban, amikor akkor a szocialisták 1915. szeptember 5–8. között Zimmerwaldban megtartották a nemzetközi értekezletüket. A Belügyminisztérium minden főispánnak értesítést küldött róla, mely szerint az értekezlet főbb céljai az alsóbb osztályok felizgatására osztályharc gerjesztésére – meglátásuk szerint – alkalmasak voltak. A Belügyminisztérium nyomatékosan kérte a főispánokat, hogy figyeljék meg a szocialista párttagokat, ipari, illetve vasúti dolgozókat, a szocialista párt vezetőit és ezen emberek postáját, s akadályozzák meg a *Kiáltvány és felhívás* című szocialista lap terjesztését.

Szeged főispánja továbbította ezt a felhívást Szalay József rendőrfőkapitánynak, aki néhány nap múlva jelentést tett róla a főispánnak. Leírta, hogy Szegeden nyoma sincs a szocialisták forrongásának, ilyen agitációt nem tapasztalni. Viszont a szocialista vezetőket megfigyelés alatt tartják továbbra is, postájukat visszatartják, megfigyelik, a postamestert is tájékoztatták erről az ügyről, ha bármiféle veszélyhelyzet élesedne ki, akkor készek azonnal fellépni ellenük.³⁷ A háború alatt erre nem került sor, a szocialista vezetők is a problémák közös leküzdésére koncentráltak. Elmondhatjuk, hogy a köz-

³⁶ MNL-CsML, Szeged IV.B. 1407 polgármesteri elnöki iratok 5007/1915, 9786/1915

³⁷ MNL-CsML, Szeged IV.B. 1401 főispáni elnöki iratok 268/1915.

biztonsággal szinte semmi nagyobb probléma nem adódott, az emberek biztonságban érezhették magukat, a rendfenntartó szervek is a helyzet magaslatán voltak.

Egészségügy

Közegészségügy

Az egészségügy kiemelt fontossága is vitathatatlan. Vizsgált időszakunkban az életszínvonal csökkent, minek következtében betegségek, járványok keletkezhettek. A városvezetés fel is hívta az orvosok figyelmét, hogy fokozottan ügyeljenek a megbetegedésekre, ha szükséges, kezdjék meg az óvintézkedéseket. Ezeket az orvosok mind figyelemmel tartották, és az óvintézkedéseknek köszönhetően sikerült megakadályozni, vagy épp leküzdeni olyan betegségeket, mint vörheny, kanyaró, légúti megbetegedések, agylob, gerincagylob.³⁸ A megelőzés céljából a város folyton érdeklődött, vajon merült-e fel valahol valamilyen többeket veszélyeztető megbetegedés, mint például a háború idejében erősen dúló tífusz vagy a hólyagos himlő.³⁹ A tífuszjárvány nem ütötte föl fejét a városban, csak kisebb megbetegedések voltak. Bár a hólyagos himlő kis ideig járványszinten tombolt, ám ez a járvány 1915 októberére megszűnt.⁴⁰ A születések száma a háború alatt jelentősen visszaesett. Első észrevételt ezzel kapcsolatban a polgármester 1915. április havi beszámolójában találhatunk, mikor is nagyot zuhant a szülések száma a márciusihoz képest. Ennek egyértelmű oka, hogy éppen kilenc hónapja tartott már a háború.⁴¹ Ez a szám természetesen a világégés alatt nem javult, a férfilakosság a frontokon teljesített szolgálatot, a nők meg a gyárakban álltak helyt a férfiak frontján.

³⁸ MNL-CsML, Szeged IV.B. 1407 polgármesteri elnöki iratok 5007/1915.

³⁹ MNL-CsML, Szeged IV.B. 1407 polgármesteri iratok 2693/1915; 9164/1915.

⁴⁰ *Délmagyarország*, 1915. október 8.

⁴¹ MNL-CsML, Szeged IV.B. 1407 polgármesteri elnöki iratok 5007/1915.

Hadi- és szükségkórházak

Szeged életében nagy szerepet játszottak a hadikórházak, több szempontból is változtattak a város hétköznapijain. Hadi-, illetve szükségkórházakat a Vöröskereszt, a Katolikus Nővédő Egylet, a Zsidó Nővédő Egylet, a Szabadkőműves Árpád-páholy működtettek, ezenkívül a császári és királyi, és honvéd csapatkórházak is fogadtak sérülteket.⁴² 1914 decemberére már több mint tíz ilyen kórház működött Szegeden. Az ellátás kifogástalan volt, képzett nővérek segítettek a sebesült katonákon, és folyamatos volt az új nővérek képzése is, ám ez összefüggésbe hozható az egyre több sebesült számával. A város lakossága, ahogy ereje engedte, segítette, támogatta ezeket a kórházakat. A szegedi kórházak híre messzire eljutott, így Ferenc Szálvátor főherceg, a hadsereg egészségügyi főfelügyelője magyarországi körútjának egyik állomása a dél-alföldi város lett, hogy kötelességét teljesítve és „kíváncsiságától vezérelve” megtekintse a település kórházait és azok működését. A sajtó és a köznyelv más indítatást is sejtett emögött: „*Ferenc Szálvátor őfenségének mostani magyarországi körútja élénk bizonyossága annak, hogy a királyi család mily szívvél-lélekkel együtt érez az egész nemzettel e nehéz napokban és az az érintkezés, amely most mind gyakrabban történik fenséges urak és nemzet tagjai között, mind új, meg új kapcsok abban az elszakíthatatlan láncban, amely e nemzetet uralkodójához és annak családjához fűzi.*”

A főherceg 1915. január 20-án érkezett a városba, és egynapos itt tartózkodása alatt csak a munkára irányította figyelmét, hogy meg tudja látogatni lehetőleg az összes katonai lábadozót. „*Nagy és fáradtságos munkát teljesíteni volt Szegeden a főherceg. Egy napot töltött itt, amely napnak minden órája, minden perce a munkáé, a kötelessége volt. Mint a hadsereg egészségügyi főfelügyelője, a katonai egészségügyi intézményeket tekintette meg és erre fordította minden idejét.*” Egész napos kórházlátogatások sora után elégedetten tapasztalta, hogy a körülmények és az ellátás is a lehető legjobb, amit ilyen háborús esztendőkből lehet nyújtani, illetve nagyon megörült annak, hogy a helyi lakosok is, ahogy tudnak, akár erőn felül is segítenek, hogy a kórházak ellátása folyamatos legyen. A főherceg elégedetten távozott a városból, és megnyugvás töltötte el, hogy a sebesült katonák a lehető legjobb kezekben vannak.⁴³

⁴² Délmagyarország, 1914. november 8.

⁴³ Uo. 1915. január 21.

Szegeden a háború alatt nagyjából 23 hadi-, illetve szükségkórház működött. Ezek a következők: Szegedi Katolikus Kór (Somogyi u. 3.), Zsidó Nőegylet Kórháza (Kálvária u. 8.), Katolikus Nővédő Egyesület Tiszti Kórháza (Hajnóczy u. 20.), Árpád Szabadkőműves Páholy Kórháza (Kálvin tér 6.), Bábaképző Intézet Szükségkórháza (Juhász Gyula u., ma a Magyar Közút NZrt. Csongrád megyei Területi Igazgatósága), Vakok Intézete (Újszeged, Torontál tér), Állami Felső Leányiskola (Palánk), Felső Ipariskola (Kálvária tér), Rókusi Népiskola (ma SZTE Igazságügyi Orvostan épülete), Városi Közkórház (ma Városi I-es Kórház), Szeged Vasútállomás (két betegnyugvó), MÁV Internátus (Boldogasszony sgt. 42.), K.u.K. 46-os gye. ezredkórháza (Kálvária út, ma Városi II-es Kórház), M.kir. Honvéd ezredkórház (Kálvária út, ma Móra Szakmunkásképző), Állami Gyermekmenhely (Menhely u. – Rigó u. sarok), Belvárosi fiú elemi iskola (Árpád tér, ma SZTE TTK), Fekete Ház (Somogyi u. 13., ma Móra Ferenc Múzeum kiállítóhelye), Tanulók Otthon Internátusa (Szent György tér, városi támogatású kórház), D.M.K.E. Internátus (városi támogatású kórház), Polgári iskola (Boldogasszony sgt. 8., ma JGYPK Gyakorló Általános Iskola), Szent György téri elemi iskola (Szent György tér), Ipartestület épülete.

Ám nem szabad elfelednünk a kórházak árnyoldalát sem. Ahogy az a felsorolásból is látszik, és már korábban is volt utalás rá, hogy a legtöbb iskolát bezárták, hogy helyet tudjanak adni még több szükségkórháznak. Ennek következtében a gyermekek napközben is az utcákon csatangoltak, nem voltak semmilyen nevelés alá fogva, aminek az lett az egyik következménye, hogy a gyermekek erkölcsi támasz nélkül maradtak, lopásokhoz, betörésekhez folyamodtak, veszélyeztették a közbiztonságot. Az elszaporodott bírósági ügyek miatt úgy határoztak, hogy a szükségkórházakat mihamarabb be kell szüntetni és az épületeket vissza kell adni az iskoláknak.⁴⁴ Így a háború végéig a honvéd csapatkórházak és a városi kórházak működtek.

Összegzés

Elmondhatjuk, hogy Szeged a hátszínházi teendők ellátása területén jól állta sarat. A várost vezetőinek összetartása és a lakossággal közös célja (megőrizni az otthon maradottak nyugalma és stabilizálni életkilátásait)

⁴⁴ Uo. 1917. január 4.

nagymértékben hozzájárult a megpróbáltatással teli idők átvészeléséhez. Elkerülték szétesését, fönntartották életképességét – s ez nem kis eredmény!

Természetesen ez nem mehetett volna a lakók nélkül, akik, amiben csak tudták, támogatták a várost és saját társaikat; türelmükkel az ellátásban. Ki kell hangsúlyoznunk a női lakosság helytállását is, akik gyári munkás és ápolói szerepköröket vállaltak magukra.

A város elérte azt, hogy ezekben a nehéz időkben nem roppant szét, a minimális ellátást biztosítani tudta, és nem voltak zavargások a szűkölködés miatt. Nem állítjuk, hogy a helyzet rózsás volt; kemény küzdelem árán lehetett elérni ezt a minimális szintet. Itt a hangsúly azon van, hogy az országos viszonylatban Szeged az élhetőbb helyek közé tartozott. Más településeken ennyi sem jutott, vagy éppenséggel a káosz uralta a vidéket. A város hírének nemcsak a „gazdagsága” vitte, hanem az összetartása, a szakmaisága és a küzdelme is. Az áldozatai nem csak a túlélésért, hanem magáért a helyért, Szegedért voltak. Ezek azok a tényezők, amelyek segítették a várost, hogy stabil hátteret biztosítson a fronton harcoló fiainak. Több oka is van annak tehát, hogy a város a legrosszabb esztendeiben mégis a legjobbak közé tartozott.

„Sem frontvonal, sem ellenfél...”
***Az 1956-i forradalom budapesti eseményei, illetve hadászata és
harcászata***

CSÍK ÁDÁM LAJOS

Bevezetés

„*Sem frontvonal, sem ellenfél...*” A Jevgenyij Ivanovics Malasenko altábornagy visszaemlékezéséből vett félmondat jól jellemzi azt a helyzetet, amely a városi felkelés leverésével megbízott katonai vezetőknek a legtöbb fejtörést okozza, ahogy az a szovjet hadvezetéssel is történt az 1956-i budapesti fegyveres forradalom során. Emiatt nem véletlenül választottam dolgozatom címének, mivel az 1956-i események katonai stratégiáinak, taktikáinak bemutatását és elemzését tűztem ki célul.

A dolgozat során megállapításaimat az összehasonlító elemzés módszertanával, az események és a visszaemlékezések összevetésével és értékelésével, illetve a visszaemlékezések által hordozott taktikai és stratégiai információk kinyerésével teszem. Munkám során jelentős mennyiségű történelmi feldolgozást és a lehetőségekhez mérten katonai műveket is felhasználtam. Dolgozatom megírása során több visszaemlékezéssel is átolvastam. Ezek közül kiemelendők Pongrácz Gergely, Király Béla és Jevgenyij Ivanovics Malasenko munkái, mivel a forradalom alatt úgymond „az események sűrűjében voltak”. Vagyis komoly rálátásuk és/vagy olyan információik voltak a forradalom katonai eseményeivel kapcsolatban, ami indokolja műveik felhasználását. A forrásidézetek közlésében nem csak a témához kapcsolódó hasznosságuk, hanem a források által nyújtott „autentikus” megélés is szerepet játszott.

Katonai tervek és koncepciók egy esetleges „ellenforradalomra” magyar és szovjet részről

1956 őszén a szovjet csapatok az 1955-ben megalakult Varsói Szerződés keretein belül állomásoztak Magyarországon.¹ 1955 júliusában Pjotr Nyikolajevics Lascsenko tábornok a Magyarország területén tartózkodó Különleges Hadtest számára elrendelte a Hullám fedőnevű haditerv kidolgozását. Célkitűzése a „szocialista társadalmi rend fenntartása, védelme, adott esetben helyreállítása” volt.²

A megvalósítása a hadosztályparancsnokok tájékoztatásával ki is merült, mivel a harcoló állomány célirányú kiképzése nem történt meg.³ A terv Magyarország nyugati határának biztosításáról és a szovjet alakulatok karhatalmi bevetéséről rendelkezett a zavargások helyszínén. A szovjet hadsereg a magyar karhatalmi csapatokkal kooperálva főként a legfontosabb objektumok védelmével, szükség esetén a pedig fegyveres alakulatok elleni harccal kívánta fenntartani a „társadalmi rendet”. Létezett a tervnek tisztán, csak szovjet részvétellel is végrehajtható változata. A terv nagyban hasonlított az 1953-i berlini felkeléskor használt tervre.⁴

A Magyar Néphadsereg funkcióinak meghatározásában fellelhető a „*belső ellenséges erők*”-kel szembeni fellépés gondolata. Ezt elméletileg a hadsereg szervezeti felépítése és eszközállománya is lehetővé tette volna. Ennek ellenére karhatalmi feladatok ellátására a Magyar Néphadsereg személyi állományát nem képezték ki. Az 1953. október 13-án beterjesztett „elvi előkészítésben” leírtak alapján a következőkre tudunk következtetni. A magyar haderőket kormányzati, katonai és civil objektumok őrzésére és objektumokat őrző BM-csapatok leváltására alkalmazták volna. Offenzív bevetésre csak akkor alkalmazták volna a néphadsereget, ha a BM-csapatok a feladat elvégzésére nem alkalmasak, vagy ha nincs más bevethető erő az adott helyzetben.⁵

¹ Borhi László: *Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956.* Corvina, Budapest, 2005. 240.

² Kovács Vilmos – Horváth Miklós: *Hadseregek és fegyverek 1956.* Zrínyi Média, Budapest, 2011. 28–30.

³ Horváth Miklós: *Szovjet katonai intervenció.* H&K, Budapest, 1996. 8–9.

⁴ Uo. 214–217.

⁵ Uo. 31.

A katonai alakulatok tevékenységének megszervezését Budapesten a Vezérkari Főnökség koordinálta, a vidéki helyőrségekben a BM és a helyőrségparancsnokok együttműködésére bízták. A tervzet a Magyar Néphadsereg számára egy esetleges forradalom során a fegyver- és lőszerraktárak őrzetének megerősítését és karhatalmi feladatok ellátására képes harccsoportok létrehozását szabta meg.⁶

A magyar és a szovjet karhatalmi erők városharc-taktikái

A Magyar Néphadsereg alakulatainak részéről nem beszélhetünk komoly harceseményekről. Ez nem azt jelenti, hogy nem lett volna részük a harcokban, és nem lettek volna e harcok komolyan vehetők. De alkalmazásuk csak eseti jellegű volt, nagyobb hadműveleteket nem hajtottak végre. Általános járőrözésen kívül más folyamatos műveleteket nem végeztek. Így magyar részről nem beszélhetünk városi felkelésellenes harci taktikákról és alkalmazott hadelméletekről.⁷

Szovjet részről az 1956 őszen kialakult helyzetre gyors válaszként a már 1953-ban Berlinben kipróbált módszerhez nyúltak. Ez a szovjet hadsereg számbeli és abszolút technikai fölényben lévő erőire alapozva a felkelő néptömegek megrettentésére, a harctól való eltántorítására épült. Kivitelezése annyiból állt, hogy a szovjet haderők páncélos technikáikkal felvonulva, az adott területen cirkálva, járőrözve demonstrálják fölényüket, az adott területen lévő fegyveres ellenállás leverésével gyorsan elfojtják az adott lázadást. Ez az eléggé furcsa, a második világháború minden konklúzióját és városi harcászati tapasztalatát félresöpítő karhatalmi elképzelés nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A szovjet csapatoknak jelentős veszteségeket okozott Budapest utcáin a forradalom első napjaiban. Ezen taktikai megközelítés alapja a páncélosok és páncélozott harceszközök támogatás nélküli bevetése volt az ellenséges városi területekre. A felderítés elhanyagolása jellemző alapeleme volt az alkalmazott harceljárásnak. A Hullám-hadművelet során a hadvezetés ezt próbálta jóvátenni az „öngyilkos cirkálások” visszaszorításával, a harckocsik egy részének viszonylag biztonságos területekre való visszavonásával, vagy fontosabb útszakaszok védelmére rendelésével. A

⁶ Horváth Miklós: Fejezetek a Magyar Néphadsereg 1956. évi történetéből. *Had-történelmi Közlemények*, 119. évf. (2006), 3. sz. 609–613.

⁷ Uo. 621–628.

szovjet haderők az első napokban elszenvedett veszteségeik miatt páncélosaikat a második világháborús módszerhez hasonlóan agresszív harcfelderítésre is használták, ami viszonylag eredményes volt. Mindezek ellenére a megfelelő gyalogsági támogatást nélkülöző páncélosok tehetetlenek voltak olyan helyekkel szemben, mint a Corvin köz. A páncélos erőket a harcok során aktívan támadó és megfélemlítő faladatokra alkalmazták. Ezeken kívül fontos objektumok őrzésére, vagy a Parlament előtt lévő Kossuth téren tartózkodókkal szembeni fegyveres tömegoszlatásra is alkalmazták.⁸ A páncélosok a kezdeti időszakban, október 28-ig számos alkalommal keveredtek épületek elleni harcokba. Ezekben, mint a Corvin köz példája is mutatta az október 28-ai támadás során, a szovjet páncélosok komoly veszteségeket szenvedtek el eredmény elérése nélkül.⁹

Az október 30-i kivonulást követően a megváltozott politikai környezetben és az SZKP Központi Bizottságának utasítására kidolgozták, majd végrehajtották a „Forgószél” fedőnevű hadműveletet, amelynek célja a forradalmi erők felszámolása, az ország és a főváros elfoglalása volt.¹⁰ Ez alapján az újabb intervenciós terveket már egy más – konvencionálisabb – hadászati megközelítés alapján alkották meg.

A november 4-én kezdődő bevonulásban – az október 23–24-ei bevonulással ellentétben – már komoly szerepet kapott az előzőleg elvégzett felderítő munka. A bevonuló alakulatok előtt ún. „előrevetett osztagok” hatoltak be a városba a fontosabb objektumok elfoglalására és biztosítására. Ezek az osztagok egy-egy zászlóalj erejű gyalogságból, 10–12 páncélosból, 150 főnyi lövészpáncélossal szállított légideszantosból álltak.¹¹ Az előző bevonuláshoz képest a harckocsik a kísérő gyalogsággal együtt nagyobb csoportokban vették fel a harcot az ellenállókkal szemben. Erre a legjobb példa a Corvin köz ellen indított támadás, ahol a szovjetek a páncélosaik és nehézfegyvereik tüzerőfölényét kihasználva, ezt kombinálva a gyalogságukkal, meghátrálásra kényszerítették a corvinistákat.¹²

A páncélosokat a gyalogsággal kombinálva, de nem feltétlen csak támogató szerepkörben alkalmazták. Az adott feladatnak megfelelően, ha kellett,

⁸ Horváth Miklós: *1956 hadikrónikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003. 103–106.

⁹ Eörsi László: *Corvinisták 1956*. 56-os Intézet, Budapest, 2001. 52–57.

¹⁰ Horváth: *Szovjet katonai intervenció*. i. m. 86–90.

¹¹ Uo. 247–251.

¹² Eörsi: *Corvinisták 1956*. i. m. 146–157.

az adott ellenállási gócpontokat bekerítették, vagy egyből lerohanták, egy esetben pedig a páncélozott önjáró tüzérség segítségével számolták fel az ellenállást. A könnyűgyalogságot a már fentebb említett vegyes harccsoportokban vetették be Budapest utcáin, de elsősorban fontos objektumok biztosítására használták őket. A városi harcokban bevetett szovjet gyalogsgal alakulatok a konvencionális városi harcnak és a második világháborús tapasztalatoknak megfelelően támogató fegyvernemek tűzfedezete alatt, szobáról-szobára, házról-házra vették be a felkelők állásait. Az épületbe való behatolás előtt az épületre a támogató fegyvernemek támogató tüzet bocsátottak, eközben a gyalogság felvonult az épület bejárata elé, majd behatolva az épületbe, minden lakás minden szobáját szisztematikusan átfésülték. Ahol ellenállással találkoztak, oda először kézigránátot dobtak a behatoló szovjet gyalogosok, majd a szobát fegyverük tűzével végigpásztázták, a sarkokra koncentrálván, ezt folytatva tisztították meg a felkelők gócpontjait.¹³ A Forgószél-hadművelet alatt Budapesten, ha nem is általánosan, de tüzérséget is alkalmaztak.¹⁴

A magyar forradalmárok városharc-taktikái

Egy forradalom esetében általában a kezdeti időszakban nem beszélhetünk egységes, a forradalmat irányító katonai vagy gerillaharcos parancsnokságról. Az 1956-i forradalom során ez alapvetően meghatározta a harcok jellegét. Emiatt alakulhatott ki, hogy a felkelők nem egységes, a várost körülvevő, vagy a városon belül futó frontvonalak mentén küzdöttek, hanem a városban elszórva, a közlekedés szempontjából stratégiaileg fontos gócpontokban vették fel a harcot a tankokkal. Például a Széna tér vagy a Corvin köz is ilyen pontok. Ezen ellenállási pontok elhelyezkedésükkel és szerkezeti adottságaikkal segítették a védőket.¹⁵

A forradalom győzelmével október 28-a után¹⁶ megkezdődött a városi fegyveres csoportok egységes szervezeti és irányítási keretbe való betagozása a Nemzetőrség intézményébe. Ennek ellenére a fegyveres csoportok jó

¹³ Horváth: *Szovjet katonai intervenció*. i. m. 247–252., 260–271.

¹⁴ Uo. 263–271.

¹⁵ Horváth: *1956 hadikronikája*. i. m. 109–124.

¹⁶ Véleményem szerint az október 28-án és utána elkezdődő belpolitikai és hadászati események, amelyek a november 4-én kezdődő Forgószél-hadműveletig tartottak, tekinthetők egyfajta győzelemnek is a forradalmárok javára.

része továbbra is jól bevált állásaikban maradt. Az egységes vezetésre a Nemzetőrség főparancsnoka, Király Béla volt hivatott, de november 4-i elvonulásával ez az egységes irányítás lehetősége megszűnt.¹⁷

Az ellenálló gócpontok helyszínén elsősorban a praktikussági szempontok játszottak szerepet. Erről így írt Pongrátz Gergely: *„Tehát szétnéztünk a környéken, hol van egy olyan hely, ami páncélos és gyalogsági támadás ellen is jól védhető és ugyanakkor a visszavonulást is biztosítani tudjuk, ha éppen sor kerülne erre. A Kilián laktanyával szemben van a Corvin mozi, ami 4-5 emeletes épületekkel van körülvéve. A körútra és az Üllői útra olyan szűk utcákkal, amelyekbe egy tank sem tud befordulni.”*¹⁸

Nézzük meg a páncélosok elleni küzdelmet a felkelők részéről, amit kezdjünk legfőbb fegyverükkel: *„Maléter Pál azonnal be is mutat egy ilyen fegyvert. Közöséges szikvizes üveget, amelynek csatja alól kétoldalt 10-15 centiméteres széles szalag lóg ki. Az üveg benzinnel van töltve, a benzin át-itatja a kilógó rongycsikot. Ezekkel a palackokkal tették ártalmatlanná az orosz acélszörnyek tucatjait. A tankokra dobott palackokból az égő benzin befolyt a tankok résein és felgyújtotta, kiégette azokat.”*¹⁹

A Molotov-koktélnak elnevezett egyszerű, de mégis hatásos gyújtófegyver határozta meg a legjobban a budapesti fegyveres ütközeteket, ami a páncélosokkal szembeni védekezést illeti. A Molotov-koktél mellett szólt a gyors előállíthatósága, ami egy ilyen gyors, intenzív konfliktus során létfontosságú, és a hatékonysága igen jó a páncélos harcjárművekkel szemben. Ezt a hatékonyságot már többször bizonyította a szovjet–finn téli háborúban, vagy a 2. világháború keleti hadszínterén és most Budapesten is bizonyíthatott.²⁰

A Molotov-koktélok alkalmazása városi körülmények között a város szerkezetétől is függ, mint például az utcák szélessége vagy az épületek magassága. Nézzük meg Budapest esetében a Corvin köz példáján, ez hogyan festett!²¹ A Molotov-koktélok rajtaütésszerű alkalmazására a többemeletes

¹⁷ Király Béla: *Az első háború szocialista országok között. Személyes visszaemlékezések az 1956-os magyar forradalomra*. Magyar Öregdiák Szövetség, Bessenyei György kör, New Brunswick, 1981. 28–77.

¹⁸ Pongrátz Gergely: *Corvin köz – 1956*. Chicago, 1982. 55–56.

¹⁹ Szokolczai Attila: 1956. Osiris, Budapest, 2006. 262.

²⁰ Ravasz István: *Magyarország a második világháborúban A-ZS*. PETIT REAL, Budapest, 1996. 315.

²¹ Eörsi: *Corvinisták 1956. i. m.*

épületek alkalmasak voltak. Általában a budapesti forradalmárok a negyedik, ötödik emeletről hajtották végre támadásaikat az alattuk elhaladó szovjet harcjárművek ellen. A legtöbb harcálláspontként használt épületben a már említett szinteken egy ablak az ún. „főnöknek”, vagy más néven a „figyelőnek” volt fenntartva, aki innen vezényelte a támadást, és végezte a harcálláspont előtti szűkebb körű felderítést. Így nem kellett a dobónak újra kihajolni az ablakából, hogy megerősítse a találatot, és nem kellett, hogy kitegye magát az ellenség válaszcsapásának. A figyelők és a dobók is biztonsági okokból készen álltak a szobájuk gyors elhagyására – például a szobák ajtajának nyitva hagyásával –, ezzel is növelve a túlélési esélyeiket. A célzáshoz szükséges támpontot a szomszédos házak szolgáltatták, mivel az alattuk lévő járműveket nem láthatták a dobók. A dobók a megfelelő vezényszavak után elkezdték kidobálni Molotov-koktéjjaikat az ablakon. Az utolsó lépés a szobák elhagyása volt, mielőtt még a pusztító válaszcsapás el nem árasztotta a harcállásaikat.²²

A Széna téri felkelők harckocsik elleni taktikája Hanus Imre elmondásából derül ki. *„Minden esetben megvártuk, míg az elhaladó járművek olyan helyzetbe kerülnek, hogy eredményesen ellenünk a harcot felvenni ne tudják, akkor nyitottunk rájuk tüzet. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy hátulról lőttük le őket, amikor már majdnem biztosak voltak abban, hogy nem tüzel rájuk senki.”*²³

Ezen módszer alkalmazását nézzük meg pár visszaemlékezés szemszögéből! Kabelács Pál visszaemlékezése az október 25-én történekről, részlet: *„Láttuk, ahogy jönnek harckocsival, páncélaúttal. Ami a legérdekesebb, fíkarcsnyit se ijedtünk meg. Ezek a páncélaúttok [valószínűleg BTR–152 lövészpáncélosok – CSÁL] egyébként is tökéletesen sebezhetők a tetejükön, mert nem voltak teljesen befedve. Na most, az ember fogja, bedob felülről egy égő benzines üveget, amit lehetetlen eltaposni. Ha széttörik, még jobban ég. A legtöbb harckocsit így tettük tönkre. Az is tudvalevő, hogy a harckocsinak hátul van a benzintartálya. Oda rádobta az ember a benzines üveget, a kipufogó felszívta a benzinlángot, és bődületeset robbant. Vagy ha nem, akkor addig égett a harckocsi hátulján a benzin – mert nem egy-kettő ment rá, hanem garmadával dobáltuk rá a benzines üvegeket – amíg átmelegítette a tartályt, s az okozta a robbanást.”*²⁴

²² Uo.

²³ Eörsi László: *A Széna tériek 1956*. 56-os Intézet, Budapest, 2004. 38.

²⁴ Szakolczai: 1956. i. m. 449–450.

A Molotov-koktélok nem csak a haditechnikai eszközállományban okoztak veszteségeket, hanem az azokat kezelők vagy azokban utazók között is komoly pusztítást okoztak. Nézzük meg a páncélos járművek elleni küzdelem ezen oldalát is néhány visszaemlékezésen keresztül!

Vén István visszaemlékezése az októberi Corvin közti harcokról: *„Berontott egy nyitott fedelű páncélozott jármű. Rettenetes mészárlások mentek végbe, 30 ember halt ott meg hirtelen [...] megpörgött az olajon a kereke, és nem tudott továbbmenni, fentről jól megszórták benzines palackkal [...] a lövedékek felgyújtották a benzint [...] akkor ezek leugrottak a kocsiról, egy különösen képzett volt közöttük, a többiek az épület alá akartak rohanni, rohantukban lelőtték őket, ez az égő kocsi fedezékében a kocsi alá vágódott és folyamatosan lőtt [...] keresve a célpontot, igen sok sebesülést kapva is folyamatosan tüzelt, míg aztán a rengeteg benzin és üzemanyag ráfolyt, kigyulladt a ruhája, és mindaddig tüzelt, míg el nem borította a tűz.”*²⁵

A budapesti harcok során nem csak páncélozott harceszközök, de azokat kísérő gyalogság ellen is fel kellett venniük a harcot a fegyveres forradalmároknak. Nem csak Molotov-koktélokkal, hanem kézfegyverekkel is rendelkeztek. Ezek alkalmazásáról ír Pongrátz Gergely a következő forrásrészletben: *„A tank, amelyik elől jött, minden irányba lőtt. 76-os lövegével²⁶ és két gépfegyverével pásztázta az ablakokat. [...] Láttam a tank ágyújának a csövét pontosan felénk fordulni. Felordítottam: - Feküdj! A lövedék a felettünk lévő emeletet érte, csak a vakolat esett ránk a plafonról. Visszamentünk az ablakhoz, amikor láttuk, hogy orosz katonák szökдösnek fától – fáig és kaputól – kapuig. [...] Az egyik kapualjban megláttam egy orosz fejet, ahogy az utat nézte. Céloztam és meghúztam a Mauser puskám ravaszát. Láttam, hogy az orosz katona kiesett a járdára.”*²⁷

A budapesti harcok során a felkelők által megszerzett tüzérségi eszközök, majd később a nemzetőrök vagy honvédek által felállított légvédelmi lövegek jelentették a harckocsikkal szembeni küzdelem másik fő módját. A forradalom alatt felállított lövegeket nem egy általános taktika szerint vetették be, hanem az adott helyzetnek megfelelően alkalmazták azokat. Nézzünk egy példát a Csajkovszkij parkban felállt tüzérségi eszközöktől is! *„November 4-én, szürkületkor a Jászberényi út felől négy harckocsi közeledett, és*

²⁵ Eörsi László: Budapest ostroma, 1956. *Budapesti Negyed*, 8. évf. (2000), 3–4. sz.

²⁶ Téves adat: a korszakban már csak 85-mm vagy afeletti harckocsi-lövegek voltak rendszeresítve a szovjet páncélos csapatoknál.

²⁷ Pongrátz: *Corvin köz – 1956. i. m.* 58–60.

tőlünk 100 m-re megállt. [...] Mikor a 4 harckocsi megállt, a civilek parancsnokának tűzparancsára, mielőtt én azt megismételhettem volna, a kettes kezelő, Zabos Ádám tüzet nyitott a harckocsikra. [...] A löveg második lövésénél az egyik harckocsi irányából tüzet láttam felcsapódni [...], ezután a harckocsik is több lövést adtak le irányunkba [...]. Kb. 5 lövés lett leadva, a harmadik-negyedik lövésünkre megint tűzlobbanást vettem észre a harckocsik irányában. A tűzharc befejeztével két harckocsi maradt ott égve, a kezelők mondták, hogy a harmadikat is eltalálták.”²⁸

Másik visszaemlékezés ugyanebben a témában a Corvin közből: „A mozi előtti 76-os löveg betöltve, tüzelésre készen várt. [...] Ágyús Gyurka a jobb kezét felemelve várt és figyelte a Valéria kávéház melletti fát. Amikor az első tank eltakarta a fát, Gyurka intett a karjával és felordított: – Tűz!!! A löveg megugrott és visszaesett az eredeti helyére. Telitalálat! A hernyótalp nem szakadt el teljesen,²⁹ de erősen megrongálódott. A tank vezetője rákapcsolt, de 70-80 méter után, talán a hirtelen gyors iram is hozzásegítette, elszakadt a hernyótalp és a tank lefutott róla. Ekkor már égett és nem jelentett veszélyt. A lövés után Gyurka kiugrott, kinyitotta a löveg zárját és kiesett az üres hüvely. A csonkakezü Beszkártos³⁰ már ott volt az új tölténnyel, melyet bal karján tartott és jobb kezével meglökte. Gyurka már a helyén volt és figyelte a fát. A beszkártos ordította, hogy: – Kész! [...] Az első lövés után csak pár másodperc múlhatott el, amikor Gyurka másodszor is ordította: – Tűz!!! Telitalálat! A hernyótalp elszakadt és a tank majdnem a mi ablakunk alatt kezdett egy helyben forogni. Kapott vagy öt üveg benzint és ez is égett.”³¹

Mint ahogy a második világháborús Budapesten, úgy a 11 évvel későbbi eseményekkel is szerepet kaptak a különféle akadályok, barikádok, amelyek a legtöbb forradalomban fontos szerepet játszottak. Nézzük meg Angyal István saját kézzel írt vallomásának tükréből ezt az aspektust is: „A védelmet az alábbiak szerint szerveztük meg. [...] A sarkokon az idomított kockakövekből barikádokat emeltünk, annak tetejére hamuval, törmelékkel teletömött zsákokat raktunk. [...] Az utak bejáratait gépkocsival elállták. [...] Ezt

²⁸ Eörsi: Budapest ostroma, 1956. i. m. 2000.

²⁹ Visszaemlékezések alapján tudjuk, hogy a bevonuló szovjet alakulatok csak repeszgránátokat hoztak és alkalmaztak a harcok során.

³⁰ Nevét a megnevezett corvinista munkahelye, a Budapest Székesfőváros Közlekedési Részvénytársaság, azaz a pesti köznyelvben BESZKÁR után kaphatta.

³¹ Pongrátz: Corvin köz – 1956. i. m. 70–74.

azért tettük, hogy a tankok ne tudjanak messziről tűz alá venni bennünket, [...] Ekkor a Viola utcából, ahol számtalan üres, zárt hordó, ecetes vagy valamilyen italtároló hordó volt felhalmozva, kihoztuk a hordókat. Telegurítottuk az utcákat hordókkal, hogy megtévesszük a tankokat – azt higgyék, hogy löporos hordók vagy aknák ezek –, és ne merjenek bejönni az utcába. Azokban az utcákban, ahol ezek a hordók álltak, még 8-án sem mert bejönni egyetlen tank sem, csak miután a harcosok, a forradalmárok, a lakosság közösen vissza nem gurította a hordókat a raktárba.”³²

November 4. után a különböző ellenállási gócpontokban tömörülő fegyveres harcosok, ahogy elvesztették állásaikat, harcolva törtek ki, ezért ahogy új helyet kerestek, hogy folytathassák az ellenállást, vagy ahogy igyekeztek kiverelkedni magukat a városból, egyre több alkalommal kényszerültek az utcákon tűzharcot vívni. Malasenko visszaemlékezése alapján az utcák sarkairól, fedezékből tüzeltek a közelben tartózkodó szovjet alakulatokra.³³

Ezekből a példákból leszűrhető az 1956-i felkelők taktikája. Harcmódorukat a város erőforrásainak és terepadottságainak felhasználása jellemezte. Az orosz páncélosokat és gyalogságot kézifegyvereikkel, zsákmányolt lövegekkel és Molotov-koktélokkal lesállításból semmisítették meg. A klasszikus városi gerilla harcmódor alapján épületeiket „erődszerűen” használták. Harcmódoruk főleg statikus volt. Járőröző találkozóharcok, rajtaütő csoportok mozgó tevékenysége nem volt jellemző. A technikai és létszámbeli fölényben lévő ellenséges haderők ellen különböző épített, vagy a harcok során roncsokból keletkezett akadályokat vetettek be, s ezzel lassították mozgásukat.

A forradalom során nem csak rajtaütésre vagy pusztán védekezésre, hanem bizonyos mértékig ostromokra is sor került a felkelők részéről. Ennek leghíresebb példái a Rádió október 23-i, illetve a Köztársaság téri pártszékház október 30-i ostroma volt. Ha az események pontos lefolyása körül a mai napig viták és bizonytalanságok vannak, annyi mindenképp leszűrhető, hogy a felkelők ostromlási módszere a lehető legegyszerűbb volt. Szimplán körbevették az adott épületet és kézifegyvereik segítségével megadásra kényszerítették az ostromlottakat. Ez a lehető legegyszerűbb és többször

³² Szokolczai: 1956. i. m. 293.

³³ Horváth: *Szovjet katonai intervenció*. i. m. 271.

működő megközelítés volt jellemző a forradalom alatt, ha a felkelők ostromoltak meg épületeket.³⁴

Események

Október 23-án a Magyar Rádió épületénél lévő jelentős tömeg megfékezésére a piliscsabai 8. gépesített ezred harckocsijai 21 órakor érkeztek meg. Később a Rádió épületében lévő ÁVH-s védők tüzet nyitottak. A piliscsabai ezred katonái, a tüzet nyitók kilétét figyelmen kívül hagyva, a kapott parancsnak megfelelően viszonyozták a tüzet, majd parancs nélkül készleteik egy részét szétosztották az ostromló civilek közt.³⁵

A Hullám-hadművelet

A Különleges Hadtest csapatainak kiadott menetparancsok után az első alakulat a szovjet 2. gépesített gárdahadosztály volt, amely beérkezett Budapestre október 24-e hajnali óráiban. Aznap a legfontosabb objektumokat ellenőrzésük alá vonták, mint például az Astoria Szálloda, a Rádió épülete, a Parlament, a Pártközpont, a Honvédelmi Minisztérium épülete és a Csepel üzem. Már a bevonuláskor ellenállásba ütköztek a Corvin mozinál, a Keleti pályaudvarnál és az Üllői úton. A magyarországi szovjet hadvezetés további csapatokat rendelt a fővárosba.³⁶

Október 24-én a szovjet bevonulás hatására fegyveres csoportok kezdtek szerveződni városszerte. A nap folyamán a berlini modell alapján a szovjet páncélosokat komoly támadások érték. A következő napokban, 25-én, 26-án és 27-én folyamatos támadások érték a Corvin közti és más felkelő csoportokat. Ezen ütközeteket javarészt a budapesti felkelők nyerték.³⁷

Az Országháznál október 25-én kezdődött tüntetés vérbefojtásában fontos szerepet játszottak a Kossuth téren lévő szovjet harckocsik. Először a tankok a tömeg fölé riasztó lövéseket adtak le géppuskáikból, majd lövegekkel tüzet nyitva. A környező utcákból folyamatosan érkező újabb páncélo-

³⁴ Eörsi László: *Köztársaság tér 1956*. 56-os Intézet, Budapest, 2006.; Tulipán Éva: *Ostrom 1956-ban. A Köztársaság tér emlékezete*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2014.

³⁵ Horváth: *1956 hadikronikája*. i. m. 64–67.

³⁶ Uo. 67–70.

³⁷ Uo. 112–118

sokkal minimum 2 ágyúlővést és több géppuskasorozatot lőttek a tömegbe. Ebben az incidensben 61-en veszítették életüket.³⁸

Október 27-én a szovjet csapatok tovább folytatták a budapesti forradalmi erők felszámolását, de nem jártak sikerrel. A szovjet harckocsik és 50 magyar tüzérnövendék kooperálásával kísérelték meg elfoglalni a Kilián laktanyát. A támadás csúfos kudarccal végződött; a harckocsikon szállított tüzérnövendékek, nem bízva a támadás sikerében, az első lövéseknél leugráltak a tankokról és visszavonultak.³⁹

Október 28-án megindult a Corvin közti ellenállás felszámolására indított akció. A terv szerint egy csoport behatol a harckocsik biztosítására, akiket követett volna három T-34-es, amelyek tűz alá veszik a mozit, majd később újabb harckocsik követik őket. A támadást több halasztás után a három T-34-es vezette a tervezett kísérő gyalogság nélkül. Miután már egy jó óra után sem tértek vissza, további három T-54-es harckocsit küldtek be. Ebből a csoportból egy harckocsi komoly sérülésekkel tért vissza. A támadást ezek után felfüggesztették.⁴⁰

A szovjet csapatok kivonulása után

Október 30-án a Köztársaság téri pártszékház ostromába, amelyben több ellenálló csoport is részt vett, páncélosok is beavatkoztak. Az ostromlott védők támogatására hat magyar T-34-esből álló egységet küldtek. A kiküldött alakulat felkészületlenül, a rádiók nem megfelelő beállításával, illetve elégtelen minőségű eligazítás után indult útnak. Ez és az őket fogadó kaotikus helyzet, és az, hogy egy eddig azonosíthatatlan harckocsi tüzelt a pártszékházra, megzavarta őket. Információ hiányában a „kövesd a vezért” elv alapján ez a harckocsiosztag is tüzet nyitott a székházra. Ez a momentum eldöntötte az ostrom sorsát, a felmentő akció kudarcba fulladt, a székházat a tüntetők elfoglalták.⁴¹

Ezalatt megszülettek azok a politikai döntések, amelyek alapján november elején elkezdték szervezni a magyarországi forradalom leverését. November 2–3. közt a Corvin közben a Nemzetőrség főparancsnoka és ezáltal az

³⁸ Számvéber Norbert: *A sarló és kalapács között*. Duna International, Budapest, 2012. 65.

³⁹ Horváth: *1956 hadikrónikája*. i. m. 106.

⁴⁰ Számvéber: *A sarló és kalapács között*. i. m. 67.

⁴¹ Eörsi: *Köztársaság tér 1956*. i. m. 71–80.

ország vezetése előtt nem lehetett titok a komoly szovjet katonai manőverek és csapatösszevonások ténye. A Corvin közí nemzetiőralakulat ennek megfelelően igyekezett felkészülni az újabb katonai beavatkozásra. A Malasenko által közölt visszaemlékezésben szerepel, hogy ez idő alatt az októberi harcok során szerzett, a haditechnikával és a városi felkeléssel kapcsolatos tapasztalatokat igyekeztek kiértékelni, például a BTR–152-es páncélozott, nyitott tetejű csapatszállító komoly tervezési hiányosságait, vagy a vontatott tüzérség nehézkes alkalmazását. A repülőterek szisztematikus elfoglalása és a Különleges Hadtest erőinek újbóli, Budapest környékére való koncentráálásával előkészítették a terepet a Forgószél fedőnevű hadműveletnek.⁴²

A Forgószél-hadművelet

A forradalom leverésére indított hadművelet már a kezdeti órákban komoly katonai eredményeket ért el. November 4-én a Forgószél-hadművelet keretében Budapestre körülbelül hajnali 5 órakor értek be az első csapatok. Nagy Imre fél órával később a rádióban elmondta ellenállásra buzdító beszédét. A nap folyamán elfoglaltak és biztosítottak több fontos objektumot a fővárosban, például a Honvédelmi vagy a Belügyminisztérium épületét. Ezzel párhuzamosan megkezdték az ellenálló gócpontok szisztematikus felszámolását és a fegyveres szervezetek lefegyverzését. Ezekben az akciókban a szovjet páncélos egységeknek kulcsfontosságú szerep jutott.⁴³

Eközben tovább folyt a harc a fővárosban, például a Széna téri fegyveres csoport ellen, amiben öt harckocsi vett részt. Ez elegendő volt, hogy már aznap, november 4-én megkezdődjön a Széna tériek fegyverletétele. A Móricz Zsigmond körtéren történtek és a Corvin köziek is a következő napok harcait meghatározták ellenállásukkal.⁴⁴ A Corvin köz volt a budapesti ellenállás egyik szimbóluma. November 4-én a hajnali órákban kezdődött meg a támadás. A Corvin közí harcosokat nem érte váratlanul, de felkészülni sem sikerült rá. Az ostrom során a Corvin közíek feltételezhetően csak egyszer tudtak harckocsit bevetni. A szovjetek felkészültek a Corvin köz ellenállás-

⁴² Horváth: *Szovjet katonai intervenció*. i. m. 244–245., 247–248.; Pongrátz: *Corvin köz – 1956*. i. m. 192., 200.

⁴³ Horváth: *Szovjet katonai intervenció*. i. m. 260–263.

⁴⁴ Horváth: *1956 hadikronikája*. i. m. 127–135.

ára és komoly tűzerőt vonultattak fel, harckocsijait is a védők fegyvereinek hatótávján kívül állították fel.⁴⁵

A magyar honvédség alakulatai közül csak az 51. légvédelmi tüzérszázada fejtett ki ellenállást a Juta-dombnál, ahol a 85 mm-es M 1939 légvédelmi lövegekkel megsemmisítettek két harckocsit és egy személygépjárművet.⁴⁶ A harcok november 4–8. között zajlottak a legnagyobb intenzitással, de a fegyveres ellenállás leverése november 11-ig tartott Budapest körzetében.⁴⁷ Ehhez képest 1956-ban 26 harckocsi, 3 rohamlöveg és 10 páncélozott csapatszállító jármű került véglegesen a veszteséglistára.⁴⁸

Következtetések

Már csak az események, az alkalmazott taktikák, a stratégiai elképzelések és az alkalmazási módok összevetése, kiértékelése és az ezekből való következtetések levonása van hátra. Ezen következtetések levonása során felhasznált források, pontosabban visszaemlékezések természetéből adódóan a pontos, az események aprólékos tényszerű rekonstruálására nem használható. A dolgozatírás során több alkalommal összefutottam olyan esettel, hogy a két forrás hadászati információi megegyeztek, de a tényszerű adatai, a dátumok, személyek nevei már egymásnak ellentmondtak. Ezért mindenképp a már hangsúlyozott taktikai és általános harcleírásnak tekintjük ezeket.

A szovjet alkalmazások összehasonlítása

A forradalom kezdeti időszakában a Budapestre bevonuló szovjet haderők alapvetően karhatalmi feladatok ellátásának és a meglévő államhatalom megőrzésének céljából cselekedtek. Ehhez is igazították harci taktikájukat. Október 24–28. között minden támadás során csak kis létszámú – általában két-három harckocsi, minimális számú kísérő jármű és gyalogság – harcscsoportok támadták meg a felkelőket. Egyes esetekben járőrözés közben ütöttek rajta a szovjet egységeken a forradalmárok.⁴⁹

⁴⁵ Eörsi: *Corvinisták* 1956. i. m. 146–152.

⁴⁶ Horváth: *1956 hadikrónikája*. i. m. 430–431.

⁴⁷ Számvéber: *A sarló és kalapács között*. i. m. 80.

⁴⁸ Uo. 82.

⁴⁹ Horváth: *1956 hadikrónikája*. i. m. 104–106.; Pongrácz: *Corvin köz – 1956*. i. m. 1982.

Ez a taktika nem volt működőképes a magyar fővárosban, aminek az okai a következők. Az október 23-i események nagyon gyorsan csaptak át forradalomba, amire a regnáló államhatalom és annak karhatalmi erői nem tudtak megfelelő sebességgel reagálni. A forradalom ennek hatására nagyon gyorsan tudott fegyverkezni, ami komoly előnyt jelentett a forradalmároknak a berlini társaikhoz képest. A szovjet haderők hozzáállása is a berlini felkelés körülményeihez igazodott, azaz nem voltak felkészülve jelentősebb fegyveres ellenállásra.⁵⁰ Ez nem a bevetett csapatok minőségében vagy felszerelésében, inkább felkészítésében és alkalmazási módjukban mutatkozott meg. Azaz állíthatom, hogy a budapesti szovjet bevonulás inkább katalizátorként hatott a fegyveres forradalomra, semmint a várt – elfojtó – hatást eredményezte. A beavatkozás kontraproduktív módon serkentette a fegyveres felkelők csoportokba szerveződését és a páncélos technika felvonultatásával megerősített ellenálló gócpontok létrehozását.

Ehhez képest a november 4-én elkezdett Forgószél-hadművelet már jóval nagyobb tudatosságról tett tanúbizonyságot a támadók részéről. A gerillaharcmodor sajátosságaival szemben a „berlini modell” helyett egy jóval hagyományosabb, a világháborús helyiség-harc-taktikákhoz visszanyúló alkalmazási móddal számoltak fel a főváros területén elszórtan elhelyezkedő gócpontokat.⁵¹ Ez az október 24–28. közti kezdeti időszakban komoly problémát jelenthetett a szovjet haderők számára, de ebből a hátrányból novemberre már sikerült komoly előnyt kovácsolniuk. A várost körülvevő védelmi/megfigyelő gyűrű gyors áttörésével, a belső védvonalak és frontvonalak hiányában a hagyományos taktikai elvek mentén vezetett szovjet csapatok könnyűszerrel rohanhatták le, vagy keríthették be és semmisíthették meg az ellenállási gócpontokat, aminek kiemelkedő példája a Corvin köz.⁵²

A hadműveleti terveket a Különleges Hadtest vezérkara sietve, az előkészítő fázis alatt alkotta meg. A Különleges Hadtest vezérkara – nem alapítványul –, ismerve az október 23-án Budapestre vezényelt magyar alakulatokat és harcértéküket, erős véderőkre számítva komoly védelmi állásrendszernek tekintette a főváros köré létesített védelmi gyűrűt.⁵³ Ez is lehet egyfajta magyarázata annak a vehemens, komoly technikai és létszámbeli fölénytel in-

⁵⁰ Horváth: *Szovjet katonai intervenció*. i. m. 224–241.

⁵¹ Uo. 247–252.

⁵² Kovács Vilmos – Horváth Miklós: *Hadseregek és fegyverek 1956*. Zrínyi Média, Budapest, 2011. 123–135.

⁵³ Horváth: *Szovjet katonai intervenció*. i. m. 247–252.

dított támadásnak, amely november 4-én érte Budapestet. A szovjet Különleges Hadtest számításaitól nem is állhatott volna messzebb a budapesti védelem helyzete. Király Béla Bibó Istvánnal folytatott november 3-i megbeszélésén érzékletesen leírta annak a védelmi gyűrűnek az állapotát, amely nevével ellentétben inkább megfigyelő hálózatként tudott csak üzemelni.⁵⁴

Vagyis összehasonlítva a szovjet csapatok alkalmazását a két hadművelet alatt, az állapítható meg, hogy azok – annak ellenére, hogy mindkét művelet során ugyanazon csapatok vettek részt – gyökeresen eltérnek. A forradalom kezdeti időszakában karhatalmi feladatnak tekintették a Hullám-hadműveletet, ami a taktikájukban és a harc eljárásaikban is tetten érhető volt. A novemberi újrázás során a szovjet hadvezetés hozzáállása megváltozott, a szovjet haderők klasszikus gépesített csapatoknál alkalmazott város-harc-taktikát alkalmazva, azt a gerillaharcmodor körülményeihez igazítva, brutális technikai és számbeli fölényüket kihasználva semmisítették meg a budapesti forradalmi alakulatokat. Ez egyrészt a Hullám-hadművelethez képest koncentrált, egyszerre nagyobb mennyiségű erő bevetését jelentette. Másrészt az alkalmazott fegyvernemek második világháborús alkalmazáshoz hasonló összefegyvernemi harccsoportokban való bevetését jelentette, ami nem volt jellemző a Hullám-hadművelet harc eljárásaira.

A forradalmárok taktikáinak elemzése

A budapesti ellenállók az október 23-tól 28-ig tartó időszakban és a november 4-én kezdődő szovjet hadművelet során, amíg lehetőségük volt rá, ragaszkodtak megerősített állásaik tartásához, ami igencsak behatárolta harci képességeiket. A Corvin köz példájából látható, hogy a forradalom első szakaszában ez a hadviselési mód igen sikeresen működött, a már fent leírt szovjet katonai megközelítés miatt. Ezen hadviselési mód számos előnnyel járt: könnyebben lehetett koncentrálni a meglévő fegyvereket és harcosokat egy-egy fontosabb csomópont ellenőrzésére, megakadályozta a fegyveres felkelők szétforgácsolódását a város területén. Nem mellékesen a stratégiai pontok megerősítésével nehezebbé tette a gerillacsoportok felszámolását azáltal, hogy a szovjet csapatok mozgását jelentősen nehezítették. Ami fontos volt ahhoz, hogy ilyen eredményeket érhessenek el.

Ez nem csak előnyt, hanem a későbbiekben hátrányt is jelentett, mivel a Forgószél-hadművelet alatt az egyes nemzetőr- és felkelő alakulatokat sike-

⁵⁴ Király: *Az első háború szocialista országok között...* i. m. 57–59.

rült elvágniuk egymástól, majd egymás után szisztematikusan felmorzsolni.⁵⁵ Azaz a Budapesten alkalmazott decentralizált városi gerillataktika mobilitásának hiányában a támadók részéről egy hagyományosabb városharc-kon koncepció alkalmazásával, viszonylag könnyűszerrel zúzták szét a városi ellenállást.

A Nagy Imre-kormány központi terve alapján egy, a várost körbevevő védelmi gyűrű lett volna hivatott a védelemre.⁵⁶ Ehhez képest a védelmi gyűrű november elején alkalmatlannak bizonyult bármiféle támadás feltartóztatására. A fentiek tekintetében a főváros egyetlen, azonnal bevethető haderejét csak a nemzetőrség alakulatai jelentették.

Mindkét oldalon meghatározó volt a felderítés szerepe. A szovjet haderők igyekeztek felderíteni az ellenálló tűzfészeket, de a forradalmárok sem csak passzív megfigyelést alkalmaztak. A Király Béla által kiemelt felderítési mód, habár egyedi volt, mégis jól példázza a szabadságharcos fiatalság katonai leleményességét.⁵⁷

Összegzés

A páncélosok elleni védekezésnek városi körülmények közt már legendája van, amely szerint „a város páncélbiztos terepnek” tekinthető. Ebből a hadtörténelmi eseményből is világosan látszik, hogy ez nem feltétlenül igaz. Ha az ostrom során a védőknél hiányzik a megfelelő utánpótlás, technikai vagy komoly létszámbeli hátrányban vannak, akkor a város kialakításától és az ellenállástól függően előbb vagy utóbb a támadók részéről a városi ellenállás megtörhető. Mint ahogy az 1956 novemberében történt. A megfelelően vezényelt, a helyes harceljárásokat használó és megfelelő számban bevetett páncélos alakulatok, az azokban található páncélosok támogatásával az ostromló sereg hatékonyabban felszámolhatja a várost védők ellenállását. Ez a megállapítás egyaránt vonatkozik a védők szárazföldi utánpótlásvonalainak elvágására és magukra a városban folytatott, az ellenállást felszámolni hivatott hadműveletekre.

Az 1956-i események nem csak a magyar és az egyetemes történelmében foglalnak el fontos szerepet, hanem a 20. század hadtörténetében is. Nem

⁵⁵ Pongrátz: *Corvin köz* – 1956. i. m. 221–226.

⁵⁶ Király: *Az első háború szocialista országok között...* i. m. 57–59.

⁵⁷ Pongrátz: *Corvin köz* – 1956. i. m.; Horváth: *Szovjet katonai intervenció*. i. m.; Király: *Az első háború szocialista országok között...* i. m. 72–74.

két hadsereg vívott hagyományos harcokat a város, illetve az ország hovatartozásáért, ahogy azelőtt 12 évvel történt, hanem a magyar nép és a budapesti lakosság több szempontból is egyenlőtlen küzdelmet folytatott a magyar államhatalommal, majd később a szovjet beavatkozó, intervenciós erőkkel szemben. E harcok során bontakozott ki a második világháború óta először komoly, intenzív városi gerillaharc, amely ha nem is közvetlenül, de előképeként szolgált a 20. századi katonai konfliktusok lassú átalakulásának.

Mezőgazdasági csoda az Alföldön? ***Egy termelőszövetkezet működésének elemzése (1964–1970)***

KOCSIS ÁDÁM

Bevezetés

„Ha fordul a történelem kereke, akkor embercsontokat roppant össze; bármerre fordul, áldozatok lesznek” – kezdte a beszélgetést Horváth Dezső újságíró. A 20. században a magyar „történelem kereke” sokszor és sok irányba fordult. Számos tanulmány és monográfia született a Kádár-korszakról, a generációkon átívelő folyamatokról, napjainkban is folyik a vita a korszak megítéléséről. Történészként azonban hajlamosak vagyunk elfelejteni az individuum szerepét, a hétköznapi hősök háttérbe szorulnak, a politikai-gazdasági eliten keresztül, felülnézetből vizsgáljuk a történelmet. Ennek a tanulmánynak a célja annyi, hogy – főként az *oral history* módszer-tanát használva – feltárja, a hétköznapi hősök mennyit lendíthettek egy település életén, mi történik, ha egy rátermett és jó vezető(gárda) kerül egy szövetkezet élére. Egy olyan szövetkezet élére, amelynek létrehozása alapvetően ellentétes volt a magyar agrárvilág néplelkületével. Ezzel már meg is válaszoltam a kutatási kérdésemet: azt vizsgáltam egy kiemelt példán, a forráskúti Haladás Tsz működésének egy rövid szakaszán keresztül, hogy mik azok az okok, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy egy rossz minőségű talajon gazdálkodó termelőszövetkezet viszonylag rövid idő alatt az ország egyik vezető téeszévé vált. Tanulmányomban a forráskúti Haladás Tsz működésének 1964 és 1970 közötti hét évét vizsgálom. A szűkítés oka, hogy a Haladás Tsz ebben az időszakban működött csak önálló téesként: 1971-ben egyesült az üllési Kossuth Tsz-szel. Jelen tanulmány egy átfogó kutatás első lépcsőfokát képezi: a forráskúti Haladás Tsz elemzését követően a végső cél a Csongrád megyei szövetkezeti mozgalom sikerességének vagy sikertelenségének vizsgálata a termelőszövetkezetek gazdasági adatainak összehasonlításával, valamint a szövetkezetek vezetési módszereinek feltárásával.

Kutatásmódszertan

A Haladás Tsz-ben fennálló viszonyok feltárását egyrészt már publikált, illetve levéltári gazdasági adatokkal, másrészt a még élő és a tévesben fontos szerepet betöltő emberekkel készített interjúk segítségével rekonstruáltam. Historiográfiai szempontból a kutatás a pozitivista és posztmodern kutatásmódszertan között mozog: a tényanyagra támaszkodó levéltári és egyéb források mellett a szubjektum általi tapasztalatok egyaránt szerves részét képezik a dolgozatnak.

Az *oral history* az Egyesült Államokban nagy múltra tekint vissza, tudományos igénnyel már az 1940-es években használták,¹ míg itthon csak szárnyait bontogatja.² Paul Thomsonnak az „elbeszélte történelem” alkalmazhatóságáról írt irányadó kézikönyve 1978-ban jelent meg. Bár a professzionális módszertan csak a 20. században fejlődött ki, az *oral history* hamarabb létezett, mint az írásos történelem.³ Négy fontos jellemzőjét emelhetjük ki: szubjektivitás, szóbeliség, narrativitás, az interjúk résztvevői közötti interaktív kapcsolat.⁴ Az alulról történő vizsgálat lehetőséget ad a történészeknek, hogy bármely társadalmi réteg életébe betekintést nyerjünk, azt rekonstruáljuk. Gyarmati Gyöngyi azt írja: „Az *oral history* olyan forrás, amely megmutatja egy szemtanúnak (vagy valamely történelmi esemény átélőjének) egy strukturált, kutatások révén létrehozott kérdéssorra adott válaszait. [...] Az élettörténeti interjú során olyan emléktárhely jön létre, amelyet a történész is aktívan alakít.”⁵ A narrátor és a történész közös munkája során olyan források készülnek, melyekhez nem lehet máshol hozzájutni. Nem csupán forrás-kiegészítésre, hanem interdiszciplináris jellege miatt a személyiség feltárására is alkalmas.⁶ Az interjúkat ezért pontosan erre használtam fel.

¹ Károly Anna: Az oral history mint kutatási módszer. *Magiszter*. 5. évf. (2007), 2. sz. 59.

² Magyarországon Hegedűs B. András és Kozák Gyula az 1980-as évek elején kezdett el foglalkozni vezető személyek életútinterjúinak készítésével. Az Oral History Archivum (OHA) 1985-ben alakult meg.

³ Vértési Lázár: Oral history. *Aetas*, 19. évf. (2004), 1. sz. 158–159.

⁴ Völgyesi Zoltán: Az Oral history kialakulása, nézőpontjai és forrásértéke. *Levéltári Szemle*, 63. évf. (2013), 4. sz. 312.

⁵ Gyarmati Gyöngyi: Az oral history kézikönyve. *Múltunk*, 50. évf. (2005), 4. sz. 197.

⁶ Vértési: Oral history. i. m. 163.

Felhasznált források

A dolgozat négy különböző forrásanyagra támaszkodik. Másodlagos forrásként az idevágó nemzeti és nemzetközi szakirodalmat használtam, főleg a gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból fontos részeire támaszkodtam, amit primer forrásként kiegészítettek a helyi újságokban megjelent cikkek, kiadványok. A dolgozat elkészítésekor rendelkezésemre állt két, a forráskúti Haladás Tsz gazdasági adatait tartalmazó kiadvány, melyet Sz. Lukács Imre újságíró készített. Ebbe a kategóriába sorolom még az MTVA Archívumában a Haladás Tsz-ről fellelhető, elsősorban rádiós anyagokat is. Elsődleges forrásként a Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltárának (MNL-CSML) a Haladás Tsz-szel kapcsolatos anyagaira támaszkodtam.⁷ A levéltári iratokon kívül a helyi lakosoktól beszerzett hagyatékiratokkal, szakdolgozatokkal dolgoztam. A forrásanyag negyedik részét az általam készített interjúk teszik ki, amelyeket a helyi lakosokkal, valamint a térszben fontosabb pozíciót betöltő személyekkel készítettem.⁸

Az általam feldolgozott gazdasági adatok a fehérgazdaság szempontjából irányadók, mert a hivatalos nyilvántartásban nincs benne a tagok közti kereskedelem, a szívésségüzletek, ahogy erre Valuch Tibor is rámutat.⁹ További forráskritikaként merülhet fel, hogy a gazdasági adatok kozmetikázása a rendszer sajátos vonása volt. Fontosnak tartom leszögezni, hogy az újságkiadványok nem tudományos igényességgel készültek, ezért a bennük lévő gazdasági adatokat fenntartással kell kezelni, de az eltelt idő miatt forrásnak tekinthetők. Az MTVA archívumanyaga sok embert megszólaltat, de meg kell említeni, hogy a hangszalag/diktafon működésekor máshogy viselkednek az emberek, a hanganyag vágható, manipulálható. Legjobb forrásértéssel kétségtelenül a levéltári és hagyatékiratok bírnak, habár ezekből kevés állt rendelkezésemre. Az *oral history*nak mint tudományos módszernek a kritikájára Vértési Lázár mutat rá: kevésbé ellenőrizhető, a kronológia nem feltétlen lineáris, a kommunikáció támasz nélkül maradhat.¹⁰ Továbbá az emberi emlékezet nem olyan szalag, amelyet vissza lehet pörgetni, az emlékek bizonyos társadalmi-gazdasági folyamatok hatására torzulhatnak, emlékezéskor a szubjektum attitűdjéhez igazodva összerosódhat a valóság és

⁷ MNL-CSML XXX. 226., MNL-CSML XXIII. 7. g és MNL-CSML XXIII. 716.

⁸ Az általam készített interjúk egy része az 1. mellékletben található.

⁹ Valuch Tibor: *Magyar hétköznapok*. Budapest, 2013. 15.

¹⁰ Vértési: *Oral history*. i. m. 165.

képzelet.¹¹ Emiatt a dolgozatban csak a több interjúalany által megerősített adatokat kezeltem tényként.

Helytörténeti előzmények

Forráskút az Alföld déli részén, Szegedtől nem messze fekvő apró község. A fiatal falu 1950-ben vált el Kiskundorozsmától, addig csak tanyaközpont volt. A faluban a téeszésítés, ahogy az országban is, váratlan gyorsasággal zajlódott le. A lakosság eleinte nem fogadta jól a kollektivizálást, de néhány esettől eltekintve komolyabb atrocitás nem történt. A Haladás Tsz alapvetően három kisebb téesz összeolvadásából jött létre 1964-ben. A Petőfi Tsz már a téeszésítés első hulláma óta üzemelt, a két másik téesz, az Ezüstkalász, illetve a Rózsa Ferenc¹² pedig 1961-ben alakult meg.

A Petőfi Tsz¹³

Ez a szövetkezet kicsit kilóg a sorból, mert már a Kádár-korszak előtt létezett: 1949-ben jött létre, 103 taggal 340 holdon kezdte meg a gazdálkodást.¹⁴ Géphiány és a tagság motiválatlansága miatt a termelés nem haladt megfelelő ütemben. A kádári átszervezés után a legrövidebb ideig működő téesz volt Forráskúton, már 1962-ben összeolvadt az Ezüstkalással.

Az Ezüstkalász Tsz¹⁵

1961-ben alakult a téesz 314 taggal és majdnem 2000 hold művelhető területtel.¹⁶ A tagoknak a téeszésítéshez való hozzáállását jól mutatja a követ-

¹¹ Károly: Az oral history mint kutatási módszer. i. m. 63.

¹² Eredetileg Rózsa Sándor Tsz-nek szerették volna elnevezni, de a pártvezetés nem hagyta jóvá, hogy egy helyi betyárlegendáról nevezzék el a téeszt. A névadó, Rózsa Ferenc kommunista újságíró, a hazai ellenállás egyik vezetője, az illegálisan működő *Szabad Nép* szerkesztője volt. 1942-ben halt meg.

¹³ A Petőfi Tsz-szel párhuzamosan működött még három másik téesz, de ezek súlya elhanyagolható.

¹⁴ Sz. Lukács Imre: *Negyedszázad a homokon a Haladás Tsz-ben, 1949–1974*. Szeged, 1975. 9.

¹⁵ MNL-CSML XXX. 226. 1–3. ö. e.

kező adat: vonakodva fizették be az aranykoronák utáni pénzjáradékot; 301 000 Ft-ból mindössze 6125 Ft folyt be.¹⁷ Mint említettem, a Petőfi Tsz-szel való egyesülésre 1962. január 5-én került sor, így már 2468 holdra növekedett a művelhető földterület. Az egyesült téesz elnöke Pesti Menyhért lett, de eleinte csak ideiglenes főkönyvelővel, illetve agronómus nélkül dolgoztak. A levéltári források alapján megállapítható, hogy nem volt profitábilis a téesz működése: az 1961-i és 1962-i valódi termelési adatok rendszerint elmaradtak a tervtől, ami bevételkiesést okozott. A tsz-nek folyamatosan pénzügyi zavarai voltak. Még 1963-ban is 383 000 Ft-os mérlegghiánnyal zárta az évet a kiterjedt gazdasági kapcsolatai ellenére.¹⁸ A téesz működését korrupció is hátráltatta: a főagronómust, Rózsa Istvánnét 1963 februárjában fel is mentették állásából sikkasztás miatt.

A Rózsa Ferenc Tsz

Ez a Tsz is 1961-ben alakult, 459 taggal, 2977 hold termőterülettel. A termelés nehézkesen indult be, a tagság egy része kilépéssel fenyegetőzött, mert a háztájijukat nem a tanyájuk mellett kapták meg. Ezt gyorsan orvosolták, azonban a munka nem indult be. A téesz egy ideig főkönyvelő nélkül tevékenykedett, ami lehetőséget adott a visszaélésekre. A téesz veszteségesen működött, habár 1961-től kezdve az egyetem is segítette a szövetkezet munkáját: tudományos módszerekkel járult hozzá a paprikatermelés hatékonnyabbá tételéhez.¹⁹ Még ennek ellenére is a tiszta vagyon évről évre csökkent, folyamatosan költségvetési hiánnyal zárták le a gazdasági éveket. Az 1963-ban a téesz 130 000 Ft-os mérlegghiánnyal zárt.²⁰

¹⁶ A levéltári források és Sz. Lukács Imre számadatai eltérnek egymástól. Ahol lehetett, a levéltári forrásokat használtam.

¹⁷ MNL-CSML XXIII. 716. 3. ö. e.

¹⁸ A téesz főbb gazdasági partnerei közt megtalálható volt a Malomipari Vállalat, a Terményforgalmi Vállalat, a Paprika-feldolgozó Vállalat, az Állatforgalmi Vállalat.

¹⁹ *Délmagyarország*, 1963. július 10.

²⁰ MNL-CSML XXX. 226. 3. ö. e.

A téeszek egyesítése

A fentiek alapján megállapítható, hogy mindkét téesz mérleghiánnyal küzdött. Ennek ellenére mindkét téesznél növekedett a munkaegységre jutó bér, még akkor is, ha ez a téesz veszteségességét okozta. El is hangzik az 1963-i zárszámadó közgyűlésen: „*Ha a Tsz tagjaink részére csak a lehetőséghez mérten fizettünk volna ki részesedést, illetve a termelési tervben beállított pénzügyi-bevételi tervet teljesíteni tudtuk volna, akkor a Tsz tiszta vagyona 400 000 Ft-tal meghaladta volna az előző évit.*”²¹ A fenti megállapításból látszik, hogy a téesz-tagság kifizetése prioritást élvezett a téesz nyereségével szemben, vagyis a téeszésítés ezen szakaszában az individuális érdekek (már amennyiben beszélhetünk erről) a közösségi érdekek fölé kerekedtek. Ilyen körülmények között került sor a két helyi téesz egyesítésére. 1963. június 29-én tartották az Ezüstkalász és a Rózsa Ferenc Tsz-ek egyesülési közgyűlését.²² Az egyesülési közgyűlésen részt vevő igazgatósági tagok túlnyomó többsége a vita során nem támogatta a két téesz egyesülését, de a főbb vezetők²³ beálltak az egyesülést támogatók közé, így a közgyűlés 9:1 arányban megszavazta az Ezüstkalász és Rózsa Ferenc Tsz-ek egyesítését. Így jött létre 1964. január 1-jével a forráskúti Haladás Tsz,²⁴ amely 5513 holdon²⁵ 767 taggal²⁶ kezdte meg működését.²⁷ A téesz rossz minőségű, 4,5–6,5 aranykorona értékű földeken gazdálkodott, a terület nagy részét a belvíz is fenyegette. A Haladás Tsz a négy szövetkezeti forma²⁸ közül me-

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ Agronómus, Tsz-elnökök, VB-elnök, járási tanácsi képviselő.

²⁴ A téesz onnan kapta a nevét, hogy a később megválasztott elnök, Sándor Tibor a szegedi Haladás Tsz-ben dolgozott, mielőtt kihívták Forráskútra.

²⁵ Ebben a számadatban a források eltérnek: a két egyesült Tsz összterülete ugyanis 5445 hold volt.

²⁶ A tagság létszáma a vizsgált időszakban alig változik, 760 és 780 között ingadozott.

²⁷ Sz. Lukács: *Negyedszázad a homokon a Haladás Tsz-ben...* i. m. 10.

²⁸ A négy különböző szövetkezeti forma a kádári átszervezés idején: állami gazdaság, mezőgazdasági termelőszövetkezet, halászati termelőszövetkezet, szakszövetkezet.

zőgazdasági termelőszövetkezet²⁹ lett. Az egyesült téesz az átlagosnál nagyobb méretű³⁰ volt, ugyanis „a 3.000 kat. holdnál nagyobb gazdaságokat létesítő egyesüléseket csak a földművelési miniszter engedélyezhette”.³¹

Összességében megállapítható, hogy ameddig a forráskúti téeszek nem egyesültek, addig működésük veszteséges volt, a lakosság nem érezte magáénak a téeszt, a profit évszázados hajtóerejének megszüntetésével a termelés nem haladt a várt ütemben.

A Haladás Tsz gazdasági adatainak elemzése a vizsgált időszakban

Ebben a fejezetben két, egymáshoz kapcsolódó témakört ábrázolok: az első részben a téeszben megvalósuló beruházásokat mutatom be, ezt követően a gazdasági mutatók elemzése következik.

Beruházások a vizsgált időszakban

Az újonnan létrejött szövetkezet, a Haladás Tsz teljesen új vezetőséget kapott: az elnök Sándor Tibor lett, aki 1963 januárja óta kertészként tevékenykedett az Ezüstkalászbán. 1964 nyarától a főagronómusi tisztséget Ábrahám Vince, a főkönyvelői pozíciót pedig Molnár István töltötte be. A korábban veszteséges két téesz az egyesülés után már 60 000 Ft nyereséget tudott felmutatni.³² Joggal merülhet fel a kérdés, hogyan tudta az új vezetés máris jövedelmezővé tenni a folyamatos mérlegghiánnyal küzdő téeszt. Az alábbi táblázat választ adhat a kérdésre.

²⁹ Ezen típusú szövetkezet a tagok személyes és vagyoni közreműködésével folytatott vállalati gazdálkodás. A nagyüzem és a háztáji gazdaságok szerves együttműködése volt.

³⁰ 1967-ben egy átlagos téesz mérete 1500 ha, vagyis kb. 2600 hold volt. 1970-re ez a szám 1985 ha, vagyis kb. 3450 hold lett.

³¹ Gulyás Pál (szerk.): *Mezőgazdasági szövetkezetek Magyarországon*. Szeged, 1985. 87.

³² MTVA Archívum: Perjés Klára – Egy termelőszövetkezeti elnök portréja (adás: 1980. 01. 23.).

1. táblázat – A fontosabb növények termésátlagainak alakulása, 1963–1964

	1963		1964	
	Mennyiség (hold)	Termésátlag (q/hold)	Mennyiség (hold)	Termésátlag (q/hold)
Búza	240	4,55	238	7,2
Burgonya	111	19	160	34,7
Kukorica	573	6	300	11,5
Paradicsom	86	72	131	87,1

Forrás: Sz. Lukács Imre: *A mi falunk, a mi gazdaságunk*. Forráskút, 1970. 14–15.

A termésátlagok az előző évihez képest jelentősen megnöttek, ami a talajerő-utánpótlásnak köszönhető;³³ holdanként 120 q trágya jutott.³⁴ A termésátlagok növekedése itt még megmagyarázza a bevétel növekedését. Átgondoltabb lett a termelés, így lehetett az egyesült téesz már az első évben nyereséges. 1965-ben az addig veszteségesen működő állattenyésztési ágazatnak különösen jó éve volt. Az előirányzott tervet sertésenyésztésből sikerült megháromszorozni,³⁵ habár a bevételi és kiadási adatokról nem esik szó. Ugyanakkor Ábrahám Vince szerint a Haladás Tsz profilisztitási célból nem fordított különös figyelmet a sertésenyésztésre,³⁶ inkább a juh- és tehénistállókba fektettek. 1967-ben, feltehetőleg a belvíz miatt, a termelési adatok az előző évi növekedéshez képest visszaestek, de a következő években folytatódott a téesz fejlődése. A vizsgált időszakban három, külön-külön 108 férőhelyes korszerű istálló épült,³⁷ amit kiegészített a 3000 literes tejfeldolgozó-üzem. A kertészeti fejlesztések, artézi kutak fúrása után az igazán komoly beruházások az új gazdasági mechanizmus beindulása után kez-

³³ Elképzelhető, hogy a jobb időjárás is közrejátszott a termésátlagok javulásában, de az erre vonatkozó adatokat nem lehet pontosan felderíteni.

³⁴ Sz. Lukács: *A mi falunk, a mi gazdaságunk*. i. m. 15.

³⁵ *Délmagyarország*, 1965. november 28.

³⁶ Melléklet – Ábrahám Vince.

³⁷ Ezekre az állami támogatás mértéke a beruházás összegének 35%-a volt.

dődtek, amikor a kormányzat lehetővé tette a nem csak szűk értelemben vett mezőgazdasági fejlődés felgyorsítását, hanem az ehhez kapcsolódó ipari beruházásokat is.³⁸ A kezdeti évek megkoronázása volt 1969-ben a 120 vagonos hűtőház felépítése, amely félig állami támogatásból, félig saját beruházásból épült. Ez 5,5 millió Ft-ba került, havonta 75 000 Ft hasznot termelt a kezdeti időszakban,³⁹ és 5-6 éves megtérülési időt számoltak a beruházásra. A beruházások mellett a téesz vezetősége nagy gondot fordított a talajerő-utánpótlásra, ami az alacsony aranykorona értékű földeken elengedhetetlen. 1970-re a téesz talajerő-gazdálkodásra majdnem 2000 siló szerves trágyát használt fel.⁴⁰ A következő táblázatban szemléltetem néhány fontosabb növényfajta termésátlagának növekedését a vizsgált időszakban, kiegészítve az 1970-i országos termésátlaggal.

2. táblázat – Néhány fontosabb mutató a termelésátlagok változásáról a vizsgált időszakban

	1964	1970	Országos átlag, 1970
Búza (q/h)	7,2	13,6	11,9
Burgonya (q/h)	34,7	70,6	65,71
Kukorica (q/h)	11,5	21	19,56

Forrás: Saját szerkesztés Sz. Lukács Imre idézett könyvei és Csizmadia Ernő könyve (1984) alapján

A fontosabb növények holdankénti termelése csaknem megduplázódtak. A termésátlagok impresszív növekedése azonban csak alapjául szolgált a fejlődésnek, még akkor is, ha az alacsony aranykorona értékű homoki termelés meghaladta az országos átlagot. A szarvasmarha-állomány növekedé-

³⁸ Csizmadia Ernő: Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar gazdaság. Budapest, 1984. 170.

³⁹ MTVA Archívum: Holakovszky István – Így élünk mi a forráskúti Haladás Tsz-ben (adás: 1970. 09. 25.).

⁴⁰ Sz. Lukács: A mi falunk, a mi gazdaságunk. i. m. 47.

se mutatja legjobban a beruházások sikerét: 1964-ben 127, míg 1970-ben már 508 szarvasmarha tartozott a téesz állományához.⁴¹

A gazdasági mutatók vizsgálata⁴²

A vizsgált időszakban a Tsz gazdasági mutatóit öt adat alapján szeretném feltárni: a téesz összes vagyona, a téesz tiszta vagyona, az egy dolgozóra jutó jövedelem, a szövetkezeti bruttó jövedelem, illetve a beruházások alakulása alapján. Az alábbi táblázat ezen adatokat tartalmazza kétéves bontásban.

3. táblázat – A Haladás Tsz legfontosabb gazdasági adatainak összesítése, 1964–1970 (eFt)

	1964	1966	1968	1970
A Tsz összes vagyona	16 693	25 937	36 442	70 508
A Tsz tiszta vagyona	7236	17 414	27 725	42 371
Egy dolgozóra jutó bruttó jövedelem	6,94	12,52	12,94	16,74
A beruházások mértéke	800	n.a.	10 998	6528 ⁴³

Forrás: Saját szerkesztés Sz. Lukács Imre idézett könyvei alapján

A táblázat adatai alapján tehát megállapítható, hogy Haladás Tsz összes vagyona több mint megnégyszereződött, a tiszta vagyon pedig több mint hatszorosára növekedett. Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy a kötelezettségek (hitel) csökkentek, mert a tiszta vagyon nagyobb mértékben nőtt, mint az összes vagyon. A szövetkezeti bruttó jövedelem megötszörö-

⁴¹ Sz. Lukács: *Negyedszázad a homokon a Haladás Tsz-ben...* i. m. 11.

⁴² A gazdasági adatok elemzéséhez hozzátartozik az a megállapítás, mely szerint a 1965-től a téeszek konszolidálása utáni magyar agrárium világszinten is kiemelkedő volt.

⁴³ A beruházott összeg 1964–1976 között folyamatosan emelkedett, csak ebben az évben volt tapasztalható ez a visszaesés. A beruházás mértéke 1969-ben 15 873 000 Ft, míg 1971-ben 18 060 000 Ft volt.

zódott. Az egy dolgozóra jutó jövedelem azonban nem növekedett ilyen nagy ütemben: kicsit több mint a kétszeresére nőtt. A beruházások mértékével – mely a vizsgált időszakban meghúszszorozódott – ezt összevetve megállapíthatjuk, hogy a téesz vezetése inkább a beruházásokra összpontosított, nem pedig a bérek emelésére. Ahhoz, hogy a téeszben fennálló jövedelmi viszonyokat pontosabban értelmezni tudjuk, össze kell vetnünk a fizetések és a reálbér változását országos perspektívában.

4. táblázat – Havi bruttó átlagjövedelem és a reálbér változása, 1964–1970

	Havi bruttó átlagjövedelem alakulása a Haladás Tsz-ben (Ft)	Havi bruttó átlagjövedelem (országos átlag, Ft)	A reálbér változása (1960 = 100%)
1964	578	1757	109
1966	1043	1856	112
1968	1078	1928	118
1970	1395	2222	129

Forrás: Saját szerkesztés Sz. Lukács Imre idézett könyvei és a KSH⁴⁴ adatai alapján

Az országos átlaghoz képest a Haladás Tsz dolgozói alacsonyabb bért kaptak, habár a vizsgált időszakban sokkal nagyobb mértékben növekedett a téesz-dolgozók⁴⁵ fizetése, mint az országos átlagfizetés. Valuch Tibor saját szerkesztésű ábrája alapján azonban megállapítható, hogy a Haladás Tsz-ben a tagok jövedelme még a mezőgazdasági dolgozók átlagbérétől is elmaradt. Talán emiatt is Sándor Tibor téesz-elnök fontosnak tartotta, hogy a fizetések minden hónap 10-én pontosan rendelkezésre álljanak,⁴⁶ így adva a motivációt a téeszben dolgozóknak. Ugyanis a Haladás Tsz-ben a vezetőség

⁴⁴ http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_qli001.html, utolsó megtekintés: 2016. 10. 27.

⁴⁵ Láttuk, az állandó tagság létszáma 760-780 között mozgott, 1970-ben 120 állandó dolgozó segítette a téesz munkáját.

⁴⁶ MTVA Archívum: Perjés Klára – Egy termelőszövetkezeti elnök portréja. i. m.

javaslatára már korán átálltak a készpénzes kifizetésekre. A Haladás Tsz tehát nem növelte arányosan a fizetéseket. Azonban a tagság ezzel meg volt elégedve. A reálbér növekedett, ami nagyobb vásárlóerőt biztosított a dolgozóknak. Az alacsony fizetések ellenére a részes művelésben végzett tevékenység fejében, ha teljesült a termelési terv, 30–50%-át a haszonnak megkapták. Ezen felül a háztájiban⁴⁷ megszerzett jövedelem is kiegészítette a tagok fizetését.⁴⁸ A Haladás Tsz-ben minden tag egy hold háztáji földet kapott, ezen felül a tagok művelték a pedagógusoknak juttatott földet is, így előfordult, hogy egy család 3-4 hold földdel rendelkezett háztájiban. A fenti adatok fényében megállapítom, hogy a Haladás Tsz a vizsgált időszakban rendkívüli mértékben növelte jövedelmét és arányaiban a fizetéseket is. A következőkben be fogom mutatni ennek az ütemes fejlődésnek az okait.

Modern menedzsmentszemlélet a Haladás Tsz-ben

Az általam vizsgált Haladás Tsz-ben megfigyelhető a magyar agrármodell három pólusa: növénytermesztés, állattenyésztés, illetve a nem mezőgazdasági tevékenység.⁴⁹ Továbbá megállapítható, hogy a Haladás Tsz-ben is megvalósult az 1970-es évekre az az agrártermelési modell, amely szintén három lábra támaszkodott: diverzifikált nagyüzem, az árutermelő kisgazdaságok rendszere, amely a nagyüzem részeként fejlődött, valamint a termelési rendszerek mint komplex szolgáltató, ellátó és fejlesztő folyamatok.⁵⁰ Úgy is fogalmazhatnánk: „ahogy a nagykönyvben meg van írva”. A termelésen felül a Haladás Tsz fejlődésének okaként egyértelműen a vezetőséget kell megjelölni, amit kiegészít az infrastruktúra jó kiépítettsége. Megállapítható, hogy akarva-akaratlanul, de a Haladás Tsz vezetősége használta a modern menedzsment-szemlélet alapelveit. A tervezés, szervezés, vezetés, ellenőrzés összehangolt működése, illetve működtetése volt a legfontosabb oka a gazdasági fejlődésnek. Mit is jelentett ez a Haladás Tsz esetén?

⁴⁷ A háztáji gazdálkodást segítette egy 1960-i kormányrendelet, mely szerint a tagok az addiginál több állatot tarthattak, valamint a nevelési vagy hizlalási szerződésekre lekötött sertésekre vonatkozó korlátozást is megszüntették.

⁴⁸ 1969-ben a téesz 3 000 000 Ft részesedést és prémiumot fizetett ki a tagságnak.

⁴⁹ Benet Iván: Az új magyar agrárpolitika előzményei és jellemzői (1). *Statisztikai Szemle*, 74. évf. (1997), 3. sz. 212.

⁵⁰ Kendőzetlenül a mezőgazdaságról. *Statisztikai Szemle*. 72. évf. (1995), 11. sz. 924.

Tervezés

A tervezés szükségét három tényező indokolja: a vállalat adaptációs képességének növelése, folyamatos tanulási tevékenység, illetve a vállalati ösztönzés.⁵¹ A Haladás Tsz-en belül az adaptációs képességre nem kellett nagy hangsúlyt fektetni, miután az egész gazdaság tervgazdálkodáson alapult, kevésbé volt kiszolgáltatva a piaci mechanizmusoknak. A folyamatos tanulási tevékenységet a téesz biztosította, a pénz és a profit évszázados ösztönző ereje pedig hajtotta a tagságot. A részes művelési rendszernek köszönhetően a közös érdekek is előtérbe kerültek. Az alacsony (de gyorsan emelkedő) fizetések ellenére a dolgozók a saját bőrükön tapasztalták a változásokat: épültek a házak, egyre több motorkerékpár, autó, fogyasztási cikk volt a faluban. A környezeti korlátokat is könnyen leküzdötte a téesz; itt térnek ki az infrastruktúrára. Az alacsony termőképességű földterület az egyetlen tényező, ami a gazdaságosságot hátráltatta.⁵² A közúti közlekedés Szeged felé jól kiépített volt,⁵³ a balástyai vasútállomás a fővárossal való gyors összeköttetést biztosította. Viszonylag gyorsan el lehetett érni a fővárosi és egyéb piacokat közúton is, amit a téesz saját tehergépkocsijaival biztosított. Ezek száma a vizsgált időszakban 20 és 30 közé tehető. A téesz vezetése a villamosításra, gépesítésre sem sajnálta a pénzt. 1967-re a tanyákba is kivezették a villanyt, 1970 végére pedig 25 tehergépkocsi, 38 traktor, 6 kombájn és 1 krumplikombájn⁵⁴ állt a téesz rendelkezésére.⁵⁵

⁵¹ Farkas Ferenc – Balogh Gábor – Rideg András: *Menedzsment alapvetések és funkciók*. Pécs, 2015. 166.

⁵² A tervezés tekintetében a vezetőség sikere abban rejlett, hogy az alacsony termőképességű homokon a megfelelő növénykultúrát honosították meg.

⁵³ A buszok Szeged felé ritkán jártak, ami hozzájárult ahhoz, hogy a munkaerő nagy része helyben maradjon. A vizsgált időszakban ritkán fordult elő munkaerőhiány.

⁵⁴ 1973-ra a gépek és járművek értéke kb. 20 000 000 Ft-ot tett ki.

⁵⁵ Sz. Lukács: *Negyedszázad a homokon a Haladás Tsz-ben...* i. m. 11.

Szervezés

A szervezési folyamatokhoz elsősorban a szervezeti hierarchia kapcsolható. Az elnök, Sándor Tibor mindent a kezében tartott,⁵⁶ de közvetlen munkatársai precíz munkavégzése is hozzájárult a fejlődéshez. A Haladás Tsz nagyvállalatként működött, ami maga után vonta a funkcionális munkamegosztást, ami meg is valósult a téveszen belül: az elnökség alatt középvezetőként az ágazatvezetők, majd a vezetés alsó fokán a brigádvezetők álltak. A funkcionális szervezet alapformájához illeszkedett a Haladás Tsz is: a vezetőt olyan „törzskar” vette körül, amely nélkül a vezetői erények ellenére sem valósult volna meg az ilyen léptékű fejlődés. A funkcionális szervezet előnyeit a Haladás Tsz kihasználta: gyorsan áramlott az információ, a szervezet átlátható volt, a tervezés és a stratégia kialakítása nem vett sok időt igénybe a kiszámítható viszonyok miatt. A hátrányait pedig minimalizálta: a vezetőség a belső feszültségeket maguk között intézte, kifelé egységesen léptek fel, érdekellentétek alig voltak. A szervezeti méret a vizsgált időszakban nem növekedett, nem burjánzottak túl az egyes ágazatok. A stratégiai szemlélet végig megmaradt, a stabil környezetben Sándor Tibor kereste a piaci réseket, amiket be lehet tölteni.⁵⁷ Az egyetlen probléma, amit nem tudtak orvosolni, az éppen az előmeneteli lehetőségek hiánya volt. A ranglétrán való előrejutásra csak akkor volt lehetőség, ha valamelyik vezetőségi tag nyugdíjba ment, elment máshova dolgozni, vagy esetleg elhunyt.⁵⁸

Vezetés

A menedzsmenttörténet korabeli szakaszában a vezetéselméleti kutatások a vezetők tulajdonságaira fókuszáltak. Ezt sok kritika érte, az elemzés alapja eltolódott a magatartásformák vizsgálatára. A szemléletváltás éppen az 1950–1960-as években történt,⁵⁹ így e két faktor alapján fogok én is elemezni. A kutatás alapján megállapítható, hogy a Haladás Tsz esetén a veze-

⁵⁶ Kiegészítésképpen: a marketingmódszerek még nemzetközi szinten is gyerekcipőben jártak. Sándor Tibor a következő szlogennel különböztette meg a forrásküti krumplit: „A forrásküti krumplinak eleganciája van.”

⁵⁷ 1. melléklet – Molnár István.

⁵⁸ Ez később be is következett: 1974-ben, az utolsó egyesüléskor Molnár István az adóhivatalhoz ment, Ábrahám Vince pedig Ruzsára ment téesz-elnöknek.

⁵⁹ Bakacsi Gyula: *Szervezeti magatartás és vezetés*. Budapest, 2004. 184–185.

tők tulajdonságai kerültek előtérbe. Habár ő maga nem tudta, de Sándor Tibor volt a karizmatikus vezető⁶⁰ archetípusa⁶¹. További aspektusból vizsgálva, Sándor Tibor nárcisztikus vezetőnek is számított: katalizátorként működve vezette a körülötte lévőket, addig ki nem próbált módszereket alkalmazott.⁶² A döntésközpontú elméletre alapozva pedig Sándor Tibor autoriter vezető volt.⁶³ Az ő keménysége mellett Ábrahám Vince könnyebben szót értett az emberekkel. Allegóriába illő hasonlattal így fogalmaznék: Sándor Tibor volt az agy, Ábrahám Vince a szív, Molnár István és Dudás Gusztáv pedig a téesz precízen dolgozó kezei. Ők négyen remekül kiegészítették egymást. Viszont a szövetkezeti demokrácia névlegesen működött; a tagoknak formálisan volt csak beleszólása a hosszú távú döntésekbe. A kommunikáció egyirányú volt, fentről lefele irányult, az elnök nem tűrt ellentmondást.

Ellenőrzés

Az ellenőrzés segít abban, hogy a teljesítménybeli hozzájárulások a tervekkel összhangban legyenek.⁶⁴ A menedzsmentelmélet szerint a vezetők egyik leggyakoribb hibája, hogy a menedzsmentfolyamat ezen utolsó lép-csőfokát elfelejtik. A Haladás vezetősége nem feledkezett meg róla. A vezetőség által végzett kontroll hatékonysága abban rejtett, hogy az ellenőrzések közérthetők és rendszeresek voltak, ám olykor büntetéssel is jártak. Ez utóbbi az elméletben kevésbé jövedelmező, mint a pozitív szemlélet, a gyakorlat a Haladás Tsz esetén mégis az ellenkezőjét mutatta. Több interjú során is elhangzott, hogy a reggeli eligazítás után Sándor Tibor motorral járta a vidéket és ellenőrizte, hogyan folyik a munka.⁶⁵ A nem dolgozókat, hen-yélőket megbüntette, hazaküldte, ha többször is figyelmeztetni kellett őket, akár el is bocsájtotta őket a téesz kötelékéből.⁶⁶

⁶⁰ A karizma meghatározásának öt jellemző pontja: különleges képességgel rendelkező személy, reménytelen helyzet, megoldásra váró jövőkép, követők, a jövőkép hitele, a képességek alkalmazásának sikere.

⁶¹ Farkas – Balogh – Rideg: *Menedzsment alapvetések és funkciók*. i. m. 144.

⁶² Uo. 148.

⁶³ Bakacsi: *Szervezeti magatartás és vezetés*. i. m. 185.

⁶⁴ Farkas – Balogh – Rideg: *Menedzsment alapvetések és funkciók*. i. m. 191.

⁶⁵ 1. melléklet – Ábrahám Vince, Molnár István.

⁶⁶ 1. melléklet – Ábrahám Vince.

Összegzés

A tanulmányból látható, hogy nehézkes kezdés után, tanulva a Rákosi-rendszer hibáiból, a Kádár-korszak agrárpolitikája már teljesen más alapon mozgott. Előtérbe kerültek a paraszti érdekek, de párhuzamosan kialakult a nagyüzemi termelés is. Ez a kettősség szolgáltatta az alapot a fejlődéshez. Ám ez mit sem ért volna, ha az általam vizsgált forráskúti Haladás Tsz vezetése nem keresi a lehetőségeket, nem él a támogatásokkal, a megtermelt profitot nem forgatja vissza a téeszbe. A gazdasági adatok nyers elemzése azonban nem mutatott volna rá arra, hogy valóban mik voltak a vizsgált időszakban végbement fejlődés legfőbb mozgatórugói. Erre a kérdésre az *oral history* módszertanával végzett kutatás adta meg a választ. A téesz-vezetőség személyiségének feltérképezése után jött a felismerés: a korszellemet megelőző menedzserszemlélet, amely a józan paraszti ész, valamint a vezetőség vele született és/vagy tanult ösztöneinek idült kombinációja volt az, ami megalapozta a fejlődést. Mai szemmel azt mondhatnánk: „*nincs új a nap alatt*”, vagyis abban nincs semmi újdonság, hogy egy téesz/vállalat sikeres lehet, ha megfelelő módon képes alkalmazkodni a fennálló viszonyokhoz. Viszont ötven évvel ezelőtt a modern menedzsment módszereinek alkalmazása igenis nívumnak számított, főleg a szocialista tömb országain belül. Főleg egy magyarországi apró településen, melynek lélekszáma a 3000 főt sem érte el. Összegezve tehát megállapíthatjuk, hogy a Magyarországon akkoriban nem/alig ismert menedzsment-folyamatok megjelenése, ez az ösztönös tudásbeli előny segítette hozzá a Haladás Tsz-t az alföldi „*gazdasági csodához*”.

Melléklet – interjúk⁶⁷

Ábrahám Vince, főagronómus

Az egész életemet a homokon töltöttem, és Sándor Tibor meghívására kezdtem el friss diplomásként a forráskúti Haladás Tsz-ben dolgozni. Az emberek hozzáállása is olyan volt, nem volt teljes körű a bizalom se a téesz, se az ő jövőjük tekintetében, hisz mindent, amit elkezdtünk a nagyüzem létrehozása érdekében, sértette az emberek magánérzetét. Kettős játékot játszottunk: mindent megtettünk a nagyüzem létrehozásáért, ugyanakkor a háztáji gazdálkodás megvalósulására is igyekeztünk figyelni, hogy minden erő-

⁶⁷ Az interjúkat készítette: Kocsis Ádám, Forráskút–Szeged, 2016. szeptember.

sődjön. A bizalom helyreállításához kb. 1,5 év kellett. Addigra az emberek értették az öreg Sándort. Tibor nagyon fölényes volt, én közvetlenebb voltam velük, magam is parasztyerek vagyok. Nem volt okom a nagyképűség-re, jó kapcsolatban voltam az emberekkel, szigorú voltam és igazságos. Tibor szigorú volt és igazságtalan.

Forráskút elég elmaradott, szegényes községnek tűnt, de a későbbi évek során, amint azt mindenki tudja, nagyon sokat fejlődött a község, jó hírű és jó módú községgé vált. A kertészet volt az első szempont: az ő nagyszülei birtokára építették fel. Burgonya, paradicsom volt a fő fókuszpont, de az állattenyésztés is fejlődött. A sertésenyésztésre nem álltunk be. Belterjes volt a gazdaság, egy idő után áttértünk a részes művelésre. Még munkaegységrendszerrel indultunk, de nagyon gyorsan áttértünk a készpénzre, különböző normafüzetek szerint órabért kapott mindenki. A téesz eszközeit bizonyos összeg ellenében lehetett használni. A munkaerőt biztosítani kellett, a munkaelőírásokat szigorúan vettük. A tagoknak bizonyos munkanapot teljesíteni kellett, de valakinek ez nehezen ment, mert olyan sok háztáji gazdálkodása volt.

A centralizáció és a technikai fejlesztések voltak a legfontosabbak. 1-1,5 évig ki voltunk szolgáltatva a gépállomásoknak, az eszközöket megvásároltuk, mert jó kapcsolataim voltak ott, mert ott dolgoztam. Jó pár traktort, gépet vásároltunk. A legtöbbet saját erőből csináltuk, de igénybe vettünk állami támogatást is. A gépberuházásoknál csak az elején volt, aztán ezek teljesen megszűntek. Miután a szövetkezetek megerősödtek. A veszteséges téeszeket az állam szanálta, a Haladást sose kellett. Állami támogatást és saját erőt is igénybe vettünk. Az emberek az új gépek megjelenésével féltették a munkát: sok felvilágosítást kellett végezni, de a kitűzött cél megvolt. A szövetkezeti demokráciát is alkalmaztuk, de a másik oldalról a szigort is. Az állami támogatási rendszer jó volt, mert a fizetés egyik részét a téesz, a másikat az állam adta.

Jól ki volt építve a téeszben a szociális háló. Temetési segély, születési segély, fizetési előleg, vagy valami külön elbírálás alá esőt, odavitte a vezetőséghez, ott megszavaztuk. A lényeg az volt, hogy stabilizálni tudtuk az embereket, munkára serkenti, a homokkal harmonizáló gazdaságot hoztunk létre. A fizetés az megvolt minden hónap 10-én, ez fontos motiváció volt. Ezek voltak a nyitjai a fejlődésnek. Az egyesülés után dőcögött a termelés, 67-68-ban már egész jól ment. A 70-es években erős volt a hajlam arra, hogy oldják az eredetileg elképzelt kolhozos felfogást, mint ami az állami gazdálkodásokban volt. Liberálisabban lehetett csinálni a dolgokat. Rugal-

masan lehetett kezelni az ügyeket. Ez azt jelenti, hogy nem kötött szigorúan az a vaskemény elképzelés, saját magam belátásom szerint cselekedhettem, persze tudni kellett a határokat.

Az elnököt nyilaskeresztesnek csúfolták, de volt is köze a nyilaspárthoz, de aztán ő azt mondta, hogy marxista. Párton kívüli marxista, neki én voltam a komcsi. Párttag voltam, de nem érdekelt a párt. Ő nem volt párttag, fel se vették volna, de megtűrték. Jó kapcsolatunk volt a bankkal, de néhány év múlva teljesen átmentünk saját erőre. Az öreg nagy bűvész volt, a kereskedelemre nem sajnálta az időt, energiát, de minket se. Sok tehergépkocsit vásároltunk, az áru ment fel Pestre. Annak idején Forráskút többet termelt, mint az egész járás. Szolgáltattunk is az emberek felé, ami elég jól ment. A háztáji gazdaságokat is elláttuk. A Tibornak és a szakembergárdának elsőrendű szerepe volt a téesz fejlődésében. Elsőre a párttal háborúban állt, de aztán kibékült velük. A keménysége visszaütött. A háta mögött sokan gyalázták Sándor Tibort.

Reggel 6-kor kezdtünk, sötétedésig dolgoztunk. Sokszor benéztünk a Bakancsosba, megittunk egy üveg konyakot. Másnap reggel indult a munka, 6-kor szétzavartuk az embereket az utasításokkal reggelente. Minden délután tartottunk a brigádvezetőktől felfele eligazítást a másnapi munkáról. Ezt kellett kivitelezni. Majd ellenőriztük is. Az a jó vezető, aki nemcsak kiadja az ukázt, de ellenőrzi is. Sok embert meg kellett fenyeíteni. Szigorúan, de másnap mintha mi se történt volna.

Nagyon jó tanítóiskola volt a fiataloknak, akár műszaki vonalon is. Ezek országot láttak, ragadt rájuk sok minden. Talán ennek is köszönhető, hogy olyan fejlődés ment végbe. Sok gép, komoly műhely, ügyes gyerekek dolgoztak ott. A vezetők nem maszekoltak, bár elég jó volt a fizetésünk, elégedett voltam. Tibornak volt saját személygépkocsija. Egy fekete merci, a Dávidnak, az elnökhelyettesnek is volt autója.

Forráskúton az emberek könnyebben „mechanizálódtak” az újhoz, kevésbé voltak individuálisak, könnyebb volt a nagyüzemi tevékenységet kivitelezni.

Egy vezető nem lehet túl liberális, a vezetőnek értenie kell ahhoz, hogy mikor kell változtatni, érezni, tudni, nem csak a saját feje után menni. Akkor mi úgy éltünk, hogy ez a rendszer örökké fog tartani. Ki gondolta volna, hogy jön egy 1989? Ez nem rajtunk múlt.

Dudás Gusztáv főkönyvelő-helyettes

Az 1960-as években megindult a gazdaság második szocialista átszervezése, emiatt megjelentek vezetők a helyi vezetőkkel tárgyalva, ők iskoláztattak engem be. Ennek keretében levelezőn végeztem el a képesített könyvelő képzést, vizsgát tettem. Megválasztottak könyvelőnek, minden a szövetkezet alakításához kapcsolatos dolgot nekem kellett megcsinálnom. Kapcsolatfelvétel, leltár, vagyonszeleírás. Ezt összesítve alakult meg a vagyonszeleírás, 1961. január 19-én. Ezt már összesítve a közgyűlés elfogadta, tudomásul vette. A legnehezebb az adóhivatallal való kapcsolat volt, habár nem büntették meg egyszer se a téeszt. A TESZÖV revizori irodánál tanácsadó voltam, jó volt a kapcsolat. A revizorok ide úgy jöttek, hogy kíváncsiak voltak az általam végzett munkára, az elődeiktől ugyanis azt hallották, hogy itt nemigen lehet hibát találni.

Egy oka volt, hogy a téesz jól működött. Ki kell mondani, hogy a téeszelnök és a köré gyűjtött szakembereknek volt köszönhető a téesz fejlődése. Megépültek a szarvasmarhatelepek, hűtőházak, baromfitelepek, szárítóüzem, üvegházak. Az állami támogatás rendeleti úton jutott el hozzánk, évente változott, hogy mire jut támogatás. Sándor Tibor példátlan vezető volt. 5-kor kezdte a munkát, este 7-8-ig bent volt. A munkájának élt. A rendszer által kisémmizett, elüldözött embert elfogad a járási tanács, megyetanács, az általa felmutatott eredményekért. Járt a minisztériumba, ők is jártak ide. Az állami támogatásokat, amit lehet, kilobbiztuk. Abból épültek a létesítmények. Megvolt, hogy mire hány százalék járt, a többit saját erőből kellett hozzátenni. Megkapta a Munkaérdemrend arany fokozatát, annak elnére, hogy nyilas volt.⁶⁸ Filmet is csináltak az ő munkásságáról.⁶⁹

Molnár István főkönyvelő

1961-ben kerültem ki Forráskútra, 1964-ben lettem főkönyvelő. Akkor nagy szegénység volt, viszont amikor a tehetős gazdák összejöttek, már könnyebben ment. A téesz adta a gépeket, a tagok részesbe művelték a földet, aztán megkapták, ami járt nekik. A kezdeti időszakban az éltette a téeszt, hogy kedvezőtlen adottságú téesz volt, és állami támogatást kaptunk. Az árbevétel, ahogy növekedett, bizonyos támogatást lehetett kérni. Volt, amikor 1 milliót is. Az állami támogatás ettől függetlenül sokat segített, előfordult, hogy az húzott ki bennünket [gazdaságilag]. A dolgozóknak, ha volt

⁶⁸ Ezt Dudás Gusztáv nem mondta ki, de csak mert nem szereti a szót.

⁶⁹ Talán Mészáros Márta.

nyereség, akkor prémiumot osztottunk. Az alacsony fizetések miatt nem háborogtak a tagok, ott volt még a háztáji, és ha meg voltak szorulva, a Tibi mindig megadta nekik. Az állami támogatást is szinte minden évben igénybe vettük, eleinte sok állatot se tartottunk. A beruházásokat szükség szerint igazítottuk. Paradicsomból és a kertészeti árukból volt a legnagyobb a bevétel. A szállításból is nagy volt a haszon, 30-40 teherautó volt, rengeteg traktor. A tagoknak is végeztünk ezekkel szolgáltatást. A téesz fejlődése egyértelműen Sándor Tiborhoz köthető. Kemény, de igazságos vezető volt. Mindig kereste, hogy mi lenne a kedvező dolog. Sokat járkált az országban, nyitott szemmel járt. Mindent, amit meglátott, beleképzelte a Haladás Tsz-be. Nem tanulta sehol, de magával hozta ezt a tehetséget. A Vince, ahogy oda került, a mezőgazdasági dolgokat nagyon szakszerűen kezelte. Mi meg csináltuk a könyvelést, rendben tartottuk a számadást. Minket is ellenőriztek, de nagyobb hibákat nem találtak. Mi hárman nagyon jól együtt tudtunk dolgozni. [Sándor Tibor] Kitalálta, hogy cseresznyepaprikát kell termelni, mert azt Budapesten savanyításra jól el lehet adni. De, hogy az egyik szavammal a másikba vágjak, akkor már meg volt vásárolva a Bosnyák téren egy terület, oda hordtuk fel az árut. A szállításokat is ellenőrizte. A teherautó után mentünk és egyszer észrevette, hogy feketén vállal valaki fuvart, mondta neki, hogy máskor ne forduljon elő. A visszaélésekre nagyon vigyázott. Nem nagyon voltak lopások. Ő kezdte a munkát reggel, ő fejezte be este. Ellenőrzéssel indult a nap, csak utána mentünk az irodába. Majd hárman jöttünk haza [Sándor Tibor, Ábrahám Vince, Molnár István], miután mindenki elment haza. Néha megálltunk a Bakancsosban, kiértékeljük a munkát. A Haladás után az APEH-hez kerültem, kétfévente ellenőriztük a téeszeket, ha csak valaki nem szólt, hogy probléma van.

„Bombákat dobtak rám, a szívemben mégis akkora béke honolt...” Oszama bin Laden, az afganisztáni szovjet „kaland” és az al-Kaida létrehozása

LENGYEL ÁDÁM

Bevezetés

Napjainkban a terrorizmus az egyik legjelentősebb probléma, s fajtái közül az iszlamista indíttatású terrorizmus a legelterjedtebb és legismertebb. Ennek globálissá szélesedésében megkerülhetetlen szerepet játszott egy szaúdi férfi, Oszama bin Laden és az ő terrorszervezete, az al-Kaida.

Dolgozatomban ismertetem Oszama bin Laden életét és afganisztáni tevékenységét a szovjetek elleni *dzsihad*¹ során. Sorra veszem azokat a hatásokat, melyek Bin Laden személyiségét és ideológiai háttérét formálták, illetve bemutatom tevékenységét a fent említett háborúban – mind egyéni, mind szervezeti síkon –, s röviden ismertetem az afganisztáni dzsihad utáni életét, valamint az al-Kaida szervezeti felépítését, működését is.

Munkám során megpróbálok választ adni arra a kérdésre, hogy milyen események és milyen személyek formálták a fiatal Bin Ladent azzá a terroristavezérré, akivé később vált. Dolgozatom elkészítése során az elérhető legfrissebb magyar és angol nyelvű irodalmat használtam.

Bin Laden korai évei

Oszama bin Muhammad bin Avad bin Laden 1957. március 10-én született a szaúd-arábiai Rijádban. Apja, Muhammad bin Avad bin Laden jemeni származású volt, 1931-ben alapította a Bin Laden Companyt, egy építőipari vállalkozást. Oszama a 17. gyermeke volt apjának.² Anyja szír származású

¹ „Allah útján való küzdelem.” Jelenthet tényleges fegyveres harcot a hitetlenek ellen, azonban az általános értelmezés szerint legfőképpen az egyén belső harcát jelenti a „gonosz” csábításával szemben.

² Michael Scheuer: *Osama bin Laden*. Oxford University Press, Oxford, 2011. 21–22.

volt – nem kizárt, hogy ez is hatást gyakorolt világnézetére, ugyanis Szíria közvetlenül érintett volt az arab–izraeli háborúban.³

Oszama minden iskoláját Szaúd-Arábiában végezte. Ez lehet az egyik oka annak, hogy gondolkodásmódját nagyban meghatározták a kemény vonalas iszlám ideák és a *vahhábizmus*⁴. Korai éveiben, 1968 és 1976 között egy angolszász metodikával dolgozó iskolában tanult, ez idő alatt semmivel nem kapott több vallási oktatást, mint más szaúdi fiatalok.⁵

Tanárai – akik közt több európai is volt – csöndes, visszahúzódó, jó eszű gyerekek jellemezték középiskolai évei alatt.⁶ Megemlítik azt is, hogy a fiatal Bin Laden az átlagnál nagyobb vallási buzgalommal bírt.⁷ Azonban ha figyelembe vesszük, hogy egy elit középiskolába járt, ahova a gazdag szaúdiak járaták gyermekeiket, nem feltétlen jelenti Oszama korai radikalizálódását ez az utóbbi kijelentés.

Oszama apja 1968-ban vesztette életét helikopterbalesetben, fia ekkor becslések szerint 60 millió dollárnyi vagyont örökölt. 1972-ben – Oszama ekkor 15 éves volt – hozzáadták egy szíriai unokatestvérét. Ezenkívül még két feleségéről tudunk biztosan.⁸

Testvéreivel ellentétben Oszama nem ment külföldi egyetemre a középiskola elvégzése után.⁹ Az Abdul Aziz Egyetemen tanult, mérnöki, menedzsment- és számítástechnika-kurzusokat hallgatott, majd a diploma megszerzése után állást kapott a családi vállalkozásban, főként útépítéssel foglalkozott, mely tapasztalatnak később komoly hasznát vette.¹⁰

A fiatal Oszama már az egyetemen találkozott a radikális iszlám tanokkal. Az egyetemen hallgatott órákat Abdalláh Azzamtól és Mohamed Kutbtól, valószínűleg ekkor ismerkedett meg közelebbről a *kutbizmussal*¹¹.

³ Ferwagner P. Ákos – Szélinger Balázs: *Oszama Bin Laden. A terrorista és az arab világ története*. Pannon Literatúra, Kisújszállás, 2011. 150.

⁴ Iszlamista irányzat, Ibn Tajmijja az ideológiai megalapozója. Követői a *vahhábíták*.

⁵ Scheuer: *Osama bin Laden...* i. m. 29–34.

⁶ Jason Burke: *Al-Kaida. A terror árnyéka*. HVG Könyvek, Budapest, 2004. 65.

⁷ Ferwagner – Szélinger: *Oszama Bin Laden...* i. m. 151.

⁸ Uo. 151–152.

⁹ Burke: *Al-Kaida...* i. m. 66.

¹⁰ Ferwagner – Szélinger: *Oszama Bin Laden...* i. m. 151.

¹¹ Szajjid Kutb egyiptomi hitszónok, a Muszlim Testvériség fő ideológusa után elnevezett szélsőséges iszlamista irányzat. Az irányzat a hitehagyott, világias rezsimek elleni erőszakos fellépésre buzdítja követőit.

Azzammal később szoros kapcsolatba került az afganisztáni háború alatt. A családtagok visszaemlékezése alapján ekkor Oszama napi szinten gyakorolta a vallást.¹²

Bin Laden kezdeti részvétele az afganisztáni háborúban

1979 karácsonyán a Szovjetunió – az Afganisztánban regnáló kommunista kormány többszöri kérésére – katonai erővel vonult be az országba, hogy a szovjetbarát vezetés hatalmát stabilizálja.¹³ Afganisztán történelmét végigkísérték a központi hatalom elleni lázadások, azonban a korábbi lázadásokat nem támogatták olyan széles körűen, mint a szovjetek elleni felkeléshullámot.

Szerte az arab világból érkeztek önkéntesek, hogy részt vállaljanak a dzsihádban. A *mudzsahedinek*¹⁴ igen jelentős anyagi támogatást kaptak a CIA-tól és Szaúd-Arábiától, azonban ezek továbbításáért a pakisztáni titkosszolgálat (ISI¹⁵) felelt, így főként az iszlámábádi kormányhoz valamilyen módon kötődő csoportok részesültek abból.¹⁶

Miután a Szovjetunió lerohanta Afganisztánt, Oszama szinte azonnal a helyszínre utazott.¹⁷ Kezdetben feltehetőleg ingázott Szaúd-Arábia és Pakisztán között, igyekezett másokat is meggyőzni, hogy csatlakozzanak a dzsihádhhoz.¹⁸ Eleinte nehéz volt a helyzete: nehezen tudott kapcsolatot teremteni a *mudzsahedín* vezetőkkel. Először valószínűleg Lahoreba utazott, és ott találkozott a Dzsamáat-i-Iszlámi radikális szervezet¹⁹ vezetőjével.²⁰

¹² Burke: *Al-Kaida*... i. m. 66–75.

¹³ A háború lefolyásáról bővebben lásd: Gregory Feifer: *The Great Gamble. The Soviet War in Afghansitan*. Harper Collins, New York, 2010.

¹⁴ Szent harcos.

¹⁵ Inter-Services Intelligence Agency, magyarul: Szervezetközi Hírszerző Ügynökség.

¹⁶ Burke: *Al-Kaida*... i. m. 80–81.

¹⁷ Nagyjából két héttel később már Pakisztánban vagy Afganisztánban lehetett.

¹⁸ Burke: *Al-Kaida*... i. m. 79.

¹⁹ Az 1940-es években Brit-Indiában létrejött radikális szervezet, igen komoly befolyással bírt. A régió függetlenné válása után a szervezet részekre szakadt, de napjainkban is komoly politikai erővel rendelkezik.

²⁰ Scheuer: *Osama bin Laden*... i. m. 49–50.

Bin Laden hamarosan felmérte, hogy többet is tehet, minthogy anyagilag támogatja a dzsihádot, s 1982-ben az országba szállíttatta teljes építőipari vállalkozását. Az építkezésekben és más konstrukciós munkákban nem zárható ki, hogy Oszama segítséget kapott testvéreitől és a Bin Laden Companytól: bulldózereket, generátorokat és mérnököket küldtek támogatásul.²¹

Abdalláh Azzam pakisztáni–palesztin származású vallási teoretikus, tagja volt a Muszlim Testvériség²² jordániai ágának. 1986-ig oktatói állást töltött be a Nemzetközi Iszlám Egyetemen, a pakisztáni Iszlámábádban. Ez azonban épp elég közel volt ahhoz, hogy ideológiai oktatást és prédikációkat nyújthasson az érkező arab mudzsahedineknek. Bin Laden és Azzam az afganisztáni háború során közeli barátokká váltak.²³ Oszama Azzam hatására a *kutbizmus* felé fordult, annak ideológiájával azonosult.²⁴ Azzam a kapcsolatainak kiszélesítésében is komoly segítségére volt Bin Ladennek.²⁵

Bin Laden hírnevét a jótékonyági tevékenysége kezdte megalapozni. A kórházban a sebesült mudzsahedíneket látogatta, s családjuknak anyagi támogatást nyújtott.²⁶ Visszahúzódo jellemének megfelelően a háború korai szakaszában Bin Laden még nem az a kemény, karizmatikus vezető volt, akivé később vált. Inkább komoly, kedves, visszahúzódo, feminin alkatnak írják le. Ebben az időben nem szeretett szónokolni sem, s inkább Azzam árnyékába húzódo.²⁷ Ez a háttérbe húzódoás lehetett számára a felkészülés a későbbi vezető szerepre: figyelt és tanult a nála tapasztaltabbaktól.²⁸

²¹ Michael Scheuer: *Through Our Enemies' Eyes. Osama bin Laden, Radical Islam and the Future of America*. Potomac Books Inc., Washington D. C., 2006. 103–104.

²² 1928-ban Egyiptomban alapított iszlamista szervezet. Azóta több más országban is létrejöttek testvérszervei.

²³ Scheuer: *Through Our Enemies' Eyes*. i. m. 52–54.

²⁴ Rostoványi Zsolt: *Az iszlám világ és a Nyugat. Interpretációk összecsapása, avagy a kölcsönös fenyegetettség mítosza és valósága*. Corvina, Budapest, 2004. 133.

²⁵ Ferwagner – Szélinger: *Oszama Bin Laden...* i. m. 174.

²⁶ Burke: *Al-Kaida...* i. m. 79.

²⁷ Lawrence Wright: *Magasba nyúló tornyok. Az al-Kaida útja*. Tericum Könyvkiadó, Budapest, 2008. 107.

²⁸ Scheuer: *Through Our Enemies' Eyes*. i. m. 53.

Maktabu-l-Kídamat

1984-ben Bin Laden és Azzam megalapította a Maktabu-l-Kídamat (MAK) nevű szervezetüket. A szervezet gyorsan elkezdte kiszélesíteni tevékenységi körét, igazi multifunkciós „céggé” vált.²⁹ A MAK pénzből jelent meg az *al-Dzsihád* című lap, melynek készítésében Oszama is részt vett – a lap szerkesztője Azzam volt. Az újság igen jelentős volt – havonta hetven-ezer példányban jelent meg –, az arab világ lakossága főleg innen értesült a harci eseményekről, azok állásáról. Bin Laden valószínűleg ekkor tapasztalta meg, hogy a modern média milyen komoly hatással bír.³⁰ Bin Laden havi 25 ezer dollárral támogatta a szervezet működését, ő finanszírozta a Pesavárban működő biztonságos házat is, ahol az Afganisztánba tartó mudzsahedinek megszálltak.³¹ A szervezet az arab világ szinte minden országában létrehozott toborzó központokat, még az Egyesült Államokban is működött irodája. A hálózat kapcsolati bázisának kiépítésében komoly szerepet vállalt Abdalláh Azzam és az ő kapcsolatai.³²

Fontosnak tartom kiemelni, hogy Oszama bin Laden és a MAK – jelenlegi ismereteink és az elérhető források tanúsága szerint – nem kapott támogatást a CIA-tól,³³ mivel, mint említettem, az Egyesült Államoktól és Szaúd-Arábiától érkező „állami támogatást” az ISI a saját hadurai közt osztotta szét. A MAK finanszírozása leginkább Bin Ladentől és a magánadományoktól függött.³⁴ A MAK szerepe Bin Laden és Azzam útjainak elválása után csökkent, mivel Bin Laden saját céljaira kezdte költeni a hozzá befolyó összegeket. 1989-ben a MAK alapjain jött létre az al-Kaida.³⁵

²⁹ Uo. 54.

³⁰ Uo. 55.

³¹ Wright: *Magasba nyúló tornyok...* i. m. 105.

³² Scheuer: *Through Our Enemies' Eyes*. i. m. 54–55.

³³ Central Intelligence Agency, magyarul: Központi Hírszerző Ügynökség. Az Egyesült Államok legnagyobb hírszerző ügynöksége.

³⁴ Thomas R. Mockaitis: *Osama bin Laden. A Biography*. Greenwood, Santa Barbara, 2010. 40.

³⁵ Bin Laden által létrehozott iszlamista terrorszervezet, nevének jelentése „alap”, „bázis”.

Bin Laden mint harcos

Bin Laden komoly tapasztalatokat szerzett a MAK működtetése, anyagi támogatása során, azonban már a háború közepén körvonalazódni kezdett benne egy kompaktabb és militánsabb gerillaszervezet létrehozása. Részben ez lehetett a fő oka annak, hogy 1986 körül elkezdett eltávolodni Azzamtól.³⁶ A másik főbb oka ennek a „szakításnak” az volt, hogy míg Azzam a tadzsik származású Ahmed Sah Maszúdót³⁷ támogatta, addig Bin Laden a pastu³⁸ származású vezetőkkel ápolt szoros kapcsolatot. Ennek ellenére nem értett egyet azzal, hogy az arab mudzsahedinek csatlakozzanak az afgán csoportokhoz, ehelyett önálló, arab harcoló alakulat szervezését preferálta és kezdte meg.³⁹

Szintén ok lehetett az egyiptomi mudzsahedinek és Bin Laden közti kapcsolat. Egyiptomból nagyszámú dzsihadista érkezett, akik a Muszlim Testvériségtől elszakadt Egyiptomi Iszlám Dzsihad nevű szervezet tagjai voltak: a Muzulmán Testvériséget túl gyengének tartották, mivel az igyekezett együtt működni a kormánnyal, így biztosítva legalitását, s nem buzdított fegyveres harcra ellene. Azzam nem bízott ezekben az egyiptomiakban, Bin Laden azonban százezer dollárral támogatta őket, hogy létrehozzanak egy tábort Afganisztánban.⁴⁰

A szakítás ellenére nem valószínű, hogy Bin Laden részt vett volna, vagy tudott volna az Azzam elleni 1989-i merényletről, melyben ő és két fia is életét vesztette. A CIA elemzői szerint sokkal inkább a mudzsahedinek belső ideológiai harcának esett áldozatul.⁴¹

Az egyiptomiak és Bin Laden közti bizalom alapja egy 1985-i találkozó lehetett. Dzsiddában, ahol Bin Laden felnőtt és a család élt, találkozott egy

³⁶ Scheuer: *Osama bin Laden...* i. m. 58.

³⁷ Tadzsik származású afgán *mudzsahedín* vezér (1953. szeptember 2. – 2001. szeptember 9.). A polgárháború után Tádzsikisztánba vonult vissza, s onnan igyekezett támogatni a talibán elleni mozgalmakat. Két nappal a szeptember 11-i terrortámadás-sorozat előtt öngyilkos merényletben vesztette életét.

³⁸ Népcsoport a pakisztáni–afganisztáni határ környékén és Afganisztán középső területein. Erős törzsi közösséget alkotnak, s az iszlám egy sajátosan radikális változatát követik.

³⁹ Scheuer: *Osama bin Laden...* i. m. 59.

⁴⁰ Mockaitis: *Osama bin Laden...* i. m. 52–53.

⁴¹ Uo. 53–54.

egyiptomi orvossal, Ajmán az-Zaváhirivel⁴². Az egyiptomi korábban többször járt Afganisztánban mint orvos, ráadásul az egyik vezetője volt a Szadat elleni merényletet elkövető csoportnak. Éppen ezért négy évet börtönben is töltött, ahol vallomást tett társai ellen.⁴³

Megérkezése után az-Zaváhiri egy pakisztáni kórházban dolgozott, péntekenként pedig gyűjtő hatású beszédeket tartott az egyik mecsetben. A szintén egyiptomi származású radikális hitszónok, a „Vak Sejk”⁴⁴ – akivel az-Zaváhiri a börtönben találkozott, ám a dzsihádról alkotott véleményük eltért – csatlakozott az egyik afgán hadvezérhez, s az országba utazott prédikálni. Ehhez a csoporthoz jelentős számú egyiptomi mudzsahedín is csatlakozott.⁴⁵

Bin Laden és az-Zaváhiri között a kapcsolat feltehetőleg nem szakadt meg a Pakisztánba való megérkezés után sem, mivel a két férfi együtt hozta létre az al-Kaidát 1989-ben, s minden információ arra mutat, hogy az-Zaváhiri volt Bin Laden jobbkeze. Érdekes még megjegyezni, hogy Bin Laden feltehetőleg az-Zaváhiri és az egyiptomi mudzsahedinek hatására kezdett azonosulni a *szalafizmus* ideológiájával is. Ez távol állt Azzam fel fogásától, aki a regnáló muszlim rezsimeket nem tekintette ellenségnek, energiáit inkább az elnyomott muszlim lakosság felszabadításra kívánta fordítani. Ez érdekes kettősséget mutat Azzam személyiségében, lévén a kutbizmus is az elvilágiasodott rezsimek elleni erőszakos fellépést sürgeti, ám ahogy a Muszlim Testvériség képes volt megalkuvó magatartást követni a különböző rezsimekkel szemben, úgy ő maga is követte ezt a példát.

1986-ban Bin Laden a pakisztáni–afganisztáni határ közelében saját katonai tábort épített. Az erőd az *al-Masada* nevet kapta, ami annyit tesz: „az oroszlán barlangja”. Itt kezdte meg saját csapatainak kiképzését, felszerelését; ebben segítségére volt, hogy a szovjetek a jelentősebb afgán hadurak ellen összpontosították erőiket, a kisebb csoportokkal nem foglalkoztak.⁴⁶

⁴² Egyiptomi orvos (1945. június 19. –), Afganisztánban találkozott Oszama bin Ladennel, segített létrehozni az al-Kaidát. Bin Laden halála után feltehetőleg ő vette át a szervezet irányítását.

⁴³ Wright: *Magasba nyúló tornyok...* i. m. 39–65.

⁴⁴ Eredeti nevén Omar Abder-Rahmán (1938. május 3. –). Egyiptomi iszlamista hitszónok. Jelenleg az Egyesült Államokban tölti életfogytig tartó börtönbüntetését.

⁴⁵ Burke: *Al-Kaida...* i. m. 95.

⁴⁶ Mockaitis: *Osama bin Laden...* i. m. 42.

Bin Laden ebben az időben olyan emberekkel vette magát körül, akik képzetettebbek voltak a fegyveres harc, az erődépítés és az építészet, valamint más mérnöki területeken, mint ő maga, ezzel is hozzájárulva a sikeres harchoz. Ilyenek voltak például Abu Ubajdah⁴⁷ és Abu Hafsz⁴⁸, két egyiptomi mudzsahedín.⁴⁹

Komoly problémát jelentett az újdonsült vezérnek, hogy kezelni tudja a multinacionális kompániáját. A Bin Laden táborához csatlakozó arabok közt főként szaúdiak és jemeniek voltak, de jelentős számú egyiptomi, kurd, szudáni és észak-afrikai arab is csatlakozott. Nagy gondot jelentett, hogy az arab mudzsahedinek nem beszélték a helyi nyelveket, ahogy Bin Laden és tanácsadói sem. A helyzetet nem javította, hogy az afgán hadurak nem különösebben kedvelték az önálló arab kontingenst. Sok arab harcos még a tél beállta előtt elhagyta a táborát, a távozók jó része hazatért abba az országba, ahonnan jött.⁵⁰

Azt maga Bin Laden is elismerte, hogy tartott tőle, a mudzsahedinek elhagyják táborát, ha nem veti őket rövidesen harcba, ezért 1987. április 17-én megtámadtak egy afgán kormányerők által őrzött állást. Az akció azonban kudarcba fulladt, mivel a szervezetlenül és gyakorlatlanul mozgó csoportra tüzet nyitottak a kormánypárti katonák.⁵¹

Mint látható, kezdetben Bin Laden csak arabokból álló csoportjai nem szerepeltek túl jól a harcmezőn. Oszama maga nem vállalt az akciókban vezető szerepet, ha részt vett, azt egyszerű közkatonaként tette. 1987. augusztus 17-én támadást indítottak a szovjet csapatok ellen, amely ugyan nem ért el sikert, de a szovjetek ellentámadása sem ért el semmilyen eredményt. Ezután Bin Laden és harcosai egészen 1989-ig dokumentálhatóan részt vettek az afganisztáni háborúban, egészen az év tavaszáig, Dzsalálábádig.⁵²

⁴⁷ Egyiptomi származású ex-rendőr, az al-Kaida katonai parancsnoka. 1996-ban egy kombalesetben vesztette életét (1950. május ? – 1996. május 23.).

⁴⁸ (? – 2001. november 14. vagy 16.) Eredeti nevén: Mohamed Atef. Egyiptomi származású katonatiszt, az al-Kaida egyik katonai vezetője haláláig. Az Egyesült Államok által végrehajtott dróntámadásban vesztette életét.

⁴⁹ Scheuer: *Osama bin Laden...* i. m. 60–62.

⁵⁰ Uo. 62–63.

⁵¹ Wright: *Magasba nyúló tornyok...* i. m. 118–119.

⁵² Az 1989 tavaszán vívott ütközet volt az 1992-ig elhúzódó afganisztáni polgárháború első felvonása, az ütközetben Oszama bin Laden is részt vett, meg is sebesült. Scheuer: *Osama bin Laden...* i. m. 63–64.

Oszama ez idő alatt fokozatosan a keményebb, radikálisabb ideológia felé tolódott el – ez általánosan is igaz az arab mudzsahedínekre. A konfliktusok is szaporodtak az arab önkéntesek és az afgán csapatok között, keményvonalassága Bin Ladent se tette népszerűvé a helyiek körében. Ekkor már aszketikus életmódot folytatott: kevés húst fogyasztott, főleg zöldségeken és afgán kenyérlepenyen élt. Ezt a képet igyekezett propagandaanyagokon – például filmekben – keresztül elterjeszteni. Növekvő hírneve ellenére igyekezett megközelíthető és közvetlen maradni.⁵³

Bin Laden később megemlékezett egy interjúbán a háborús élményeiről. Ezekről így számolt be az őt kérdező újságírónak: *„Egy alkalommal csak harminc méterre voltam az oroszoktól, akik megpróbáltak elfogni. Bombákat dobtak rám, a szívemben mégis akkora béke honolt, hogy elaludtam. [...] Egy 120 milliméteres aknagránát csapódott be közvetlenül előttem, de nem találtak el. Négy másik bombát dobtak a főhadiszállásunkra, amelyek nem robbantak fel. [...] Az oroszok megfutottak.”*⁵⁴

Ugyan ebben az interjúbán Bin Laden arról is beszélt az újságírónak, hogy az elesettek az igazi hősök, akik életüket adták a dzsiháért, önmagát azonban nem tekintette hősnek a háborúban betöltött szerepéért.⁵⁵ Bár utólag sokan vádolták gyávasággal, a harcostársai mind egyetértettek abban, hogy vitézül harcolt, s „Kalasnyikovval a kezében állja az ellenséges tüzet”.⁵⁶

Bin Laden a dzsalálábádi csatában megsebesült, s addigra már komoly tisztelet és hírnév övezte az arab mudzsahedinek között. A szovjet kivonulás után Bin Laden sem maradt tovább az országban, hazatért Szaúd-Arábiába.⁵⁷

⁵³ Burke: *Al-Kaida*... i. m. 98–99.

⁵⁴ Bin Ladent idézi: Robert Fisk: *Anti-Soviet warrior puts his army on the road to peace: The Saudi businessman who recruited mujahedin now uses them for large-scale building projects in Sudan. Robert Fisk met him in Almatig.* <http://www.independent.co.uk/news/world/anti-soviet-warrior-puts-his-army-on-the-road-to-peace-the-saudi-businessman-who-recruited-mujahedin-1465715.html> (letöltve: 2016. 10. 28.).

⁵⁵ Ferwagner – Szélinger: *Oszama Bin Laden*... i. m. 175–176.

⁵⁶ Burke: *Al-Kaida*... i. m. 97.

⁵⁷ Scheuer: *Osama bin Laden*... i. m. 65–66.

Az al-Kaida

Az al-Kaida a MAK alapjain jött létre az 1980-as évek második felében. Az értelmi szerzője annak, hogy az al-Kaida nagyobb szerepet játsszon, Ajmán az-Zaváhiri, Bin Laden egyik korai segítője volt.⁵⁸ Az al-Kaida jelentése alap, bázis. Ez a szervezet katonai-civil kettősségére utal: a terrortámadások, iszlamista rezsimek finanszírozása mellett radikális mecseteket és segélyszervezeteket is finanszíroz.

A kezdetektől fogva a szervezetet formális ernyőszervezetnek szánták, melynek élén Oszama bin Laden áll, és amely több tanácsra és alszervezetre bomlik. Kezdetben öt ilyen bizottságot hoztak létre: katonai, mely a kiképzőtáborok fenntartásával és fegyverek előállításával foglalkozik; iszlámtanulmányozási, mely *fatvák*⁵⁹ kiadásával és kormányzással foglalkozik; média, melynek feladata a publikációk, a médiával való kapcsolatok kezelése; utazási, mely a vezetők és tagok utazásának szervezéséért, zavartalan lebonyolításáért felel; finanszírozási, mely az anyagi háttér előteremtését és a pénz elosztását felügyeli.⁶⁰

Az al-Kaida égisze alatt működik több más terrorszervezet is, ezeknek a vezetői rendszerint a szervezetben is komoly pozíciót foglalnak el – legtöbbször előbb, minthogy az általuk vezetett szervezet az al-Kaidához „csatlakozna” –, ennek egyik kiváló példája az 1998-i *fatva*.

A szervezet három, jól meghatározott célt tűzött ki maga elé: a meglévő iszlám csoportok radikalizálása és újak létrehozása; az Egyesült Államok elpusztítása; és a muszlim harcosok támogatása a világ különböző pontjain.⁶¹ Emellett azonban nem szabad elfelejteni, hogy az al-Kaida hosszú távú céljai közt ugyanúgy szerepel az iszlám állam létrehozása, mint a többi radikális iszlám szervezetében, ám az ő értelmezésükben ennek eléréséhez előbb a fent említett pontok fokozatos megvalósításán át vezet az út. Ez a fajta szervezeti felépítés – mely kevés támadási felület hagy – megnehezíti a beszivárgást, az egyes tagok kézre kerítését vagy azonosítását, valamelyest emlékeztet a nagyvállalatok *franchise* rendszerére.

Az al-Kaida „keménymagját” egy néhány száz fős csoport alkotja. Ebből a magból került ki az al-Kaida vezetőségének jelentős része és Bin Laden

⁵⁸ Mockaitis: *Osama bin Laden...* i. m. 54.

⁵⁹ Muszlim vallási vezető által kiadott hivatalos kinyilatkoztatás, utasítás.

⁶⁰ Mockaitis: *Osama bin Laden...* i. m. 56.

⁶¹ Ferwagner – Szélinger: *Oszama Bin Laden...* i. m. 178.

testőrsége is.⁶² Emellett 1997-ben létrehozták a talibán számára a 055-ös Dandárt, mely halálbrigádként működött, létszáma 2000 főre volt tehető. Afganisztán 2001-i amerikai lerohanásakor komoly ellenállást tanúsított, s a szervezet nem szűnt meg az ország elestével.⁶³

Az afganisztáni háború hatása Bin Ladenre

Oszama bin Laden számára az afganisztáni háború a szovjetek ellen vezető személyiségének felszínre kerülését és kiteljesedését jelentette. Emellett Azzamon és a MAK-on keresztül erős kapcsolatrendszer épített ki világszerte a muszlim közösségeken belül. Azzam megismertette a fiatal Bin Ladent a kutbizmus tanaival, melyek komoly hatást gyakoroltak rá. Ugyanakkor Azzam és Bin Laden sok dologban nem értettek egyet, s ez végül ketjük szakításához vezetett.

Igen komoly hatással volt Bin Ladenre az egyiptomiaktól – és feltehetőleg főként az-Zaváhiritől – tanult, s átvett szalafizmus is. Az-Zaváhirivel való kapcsolata az al-Kaida megalapításában csúcsosodott ki, melyben az egyiptomi vezető szerepet kapott Oszama mellett. Az afganisztáni háború alatt Bin Laden megtanulta kihasználni a modern média és tömegkommunikáció eszközeit – mint a videoanyagok vagy a sajtó –, hogy ezáltal juttassa el a tömegekhez gondolatait, s így szerezzen magának követőket a világ számos országában. Emellett arra is remek volt a média, hogy Bin Laden neve az arab világban híressé váljon, s az afganisztáni dzsihád hőseként jelenjen meg.

Világpolitikai szempontból az afganisztáni háború a hidegháború végének ikonikus pillanata. Azonban nem szabad elfelejteni, hogy az országban a szovjet csapatok kivonulásával polgárháború tört ki, mely egészen az 1990-es évek közepéig tartott, s melynek végén egy új, radikális csoport, a talibán szerezte meg a hatalmat.

⁶² Uo. 179.

⁶³ Rohan Gunaratna: *Inside al-Qaeda. Global Network of Terror*. Columbia University Press, New York, 2002. 58–60.

Bin Laden az afganisztáni háború után

A háború után Oszama hősként tért vissza Szaúd-Arábiába, azonban a több dzsihadista szervezettel is kapcsolatot ápolt, mivel 1988-ban létrehozta az al-Kaidát. Oszama megpróbálta rávenni a szaúdi uralkodót, hogy az ő szervezetének segítségével védje meg országát és szabadítsa fel Kuvaitot, de ezt a király elutasította, s helyette az amerikai elnök, George H. W. Bush – és más NATO-országok – által felajánlott csapatok érkeztek az országba, Bin Ladent pedig házi őrizetbe helyezték. Előbb Afganisztánba engedélyezték neki a távozást, majd 1992-ben végül Szudánba tette át székhelyét.⁶⁴ Szudánban infrastrukturális és mezőgazdasági fejlesztéseket hajtott végre, s emellett folytatta az al-Kaida kibővítését.⁶⁵

1994 tavaszán a szaúdi kormány megvonta Oszamától az állampolgárságot. Decemberben Bin Laden levelet írt a szaúdi muftinak, melyben a „zsidók és keresztések” kiűzésére biztató *fatva* kiadását kérte tőle. Ez idő alatt Oszama jelenléte kezdett Szudán számára kellemetlenné válni, végül 1996-ban komoly amerikai és ENSZ-nyomásra kiutasították az országból. Ezt követően Bin Laden és családja a talibán által uralt Afganisztánba, Kandahárba tette át székhelyét.⁶⁶

1996. augusztus 23-án Bin Laden kiadta első *fatváját*,⁶⁷ melyben felszólította a muszlimokat, hogy üzzék ki a hitetleneket a „két szent helyről”⁶⁸, illetve hogy harcoljanak a hitetlen rezsimek ellen. A szöveg egyik érdekessége, hogy többet foglalkozik a szaúdi rezsim bűneivel, mint az Egyesült Államokkal. A másik érdekessége, hogy a hitetlen megszállókat „keresztéseknek” bélyegezi, ennek feltehető oka, hogy így igyekezett feltüzelní a muszlimokat, emlékeztetve őket a keresztes háborúkra, a keresztény–muszlim szembenállásra.

1998. február 23-án létrejött a Iszlám Világfront a Zsidók és Keresztések Ellen. A szervezet gyakorlatilag szerződésbe foglalta az al-Kaida korábbi bővítéseit, az aláírók nagy részét már korábban komoly kapcsolat fűzte a szervezethez vagy személyesen Oszama bin Ladenhez. Az alapító szerző-

⁶⁴ Ferwagner – Szélinger: *Oszama Bin Laden...* i. m. 180–181.

⁶⁵ Scheuer: *Osama bin Laden...* i. m. 88–92.

⁶⁶ Mockaitis: *Osama bin Laden...* i. m. 80–81.

⁶⁷ A teljes szövegét ld. <https://azelin.files.wordpress.com/2010/08/usama-bin-laden-1996-declaration-of-war-against-the-americans.pdf>

⁶⁸ Mekka és Medina, átvitt értelemben pedig a Szaúd-Arábia.

dés, mely Bin Laden 1998-as *fatvája* néven vált híressé, ismételten az Egyesült Államok elleni dzsihádra és a szent helyek megtisztítására szólítja fel a világ muszlim hívőit.⁶⁹

Bin Laden ekkoriban elzárkózott a külvilágtól, nem igazán adott jelet magáról – egyedül az al-Kaida támadásai⁷⁰ árulkodtak arról, hogy aktív tevékenységet fejt ki.

A 2001. szeptember 11-i terrortámadás-sorozat után George W. Bush hadat üzent a terrorizmus támogatóinak, s az amerikai hadsereg lerohanta Afganisztánt. A fő cél Bin Laden kézre kerítése lett volna, azonban ez nem sikerült, s ebben szerepet játszhatott az is, hogy az USA helyi szövetségesei még emlékeztek arra, hogy milyen támogatást kaptak az al-Kaida vezérétől a szovjetek elleni háború alatt.⁷¹ Bin Laden és támogatói menekülni kényszerültek az országból, ezután Oszama – feltehetőleg – Pakisztánban bujkált a pakisztáni–afganisztáni határ közelében. Konkrét tevékenységéről ebből az időből nem tudni.⁷² 2011. május 2-án egy amerikai katonai különleges alakulat megrohamozta a házat, ahol Bin Laden rejtőzködött, a terrorista vezér tisztázatlan körülmények között életét vesztette az akció során.⁷³

Összegzés

Mint látható, Oszama bin Laden egyszerű, visszahúzódo fiatalból vált radikális, mindenre elszánt terrorista vezérré. A fiatalkori visszahúzódo, halk szavú fiú Abdalláh Azzam hitoktatása, a kutbizmus és az afganisztáni dzsihád hatására olyan vezérré vált, aki eltökélt és erőskezű férfivá.

Afganisztánban bin Laden kamatoztatta szervező képességeit és Abdulláh Azzammal létrehozta a MAK-ot, mely szerepet vállalt az arab mudzsahedinek Afganisztánba juttatásában, s hamarosan a legnagyobb ilyen

⁶⁹ A teljes szöveget ld. <http://fas.org/irp/world/para/docs/980223-fatwa.htm>

⁷⁰ 1998: nairobi és dar-esz-szalaam-i amerikai nagykövetségek elleni bombamerénylet; 2000: öngyilkos merénylet a *USS Cole* romboló ellen.

⁷¹ Bővebben ld. Richard W. Stewart (szerk.): *American Military History Volume II. The United States Army in the Global Era, 1917-2008*. Center of Military History, Washington D. C., 2010. A 14. fejezet idevágó részeit.

⁷² Burke: *Al-Kaida...* i. m. 269–270.

⁷³ Ellentmondásosak a különböző híradások és beszámolók arról, hogy az akció célja a terroristavezér elfogása vagy meggyilkolása volt-e.

célú szervezetté vált. Mindezt a szervezet a sokat hangoztatott CIA támogatása nélkül tette.

A háború alatt Bin Laden fokozatosan önálló ideológiát alakított ki, s kezdett függetlenné válni Azzamtól. Szakításuk 1986-ban következett be, innentől Oszama saját csapat szervezésébe kezdett, melyet 1987-től aktívan harcba is vetett a szovjet csapatok ellen, leginkább egyszerű közkatona-ként, s nem vezetőként. A háború végén alakult meg a MAK alapjain az al-Kaida. Bin Laden az afganisztáni *dzsihád* idején vált karizmatikus, ám csendes vezérré. Kiválóan magáévá tette a média használatát.

A szovjetek kivonulásával Bin Laden is áthelyezte székhelyét, előbb hazájába, majd Szudánba költözött, végül ismét Afganisztánban kötött ki. Innen az al-Kaida több támadást is végrehajtott és koordinált az Egyesült Államok ellen, melynek tetőpontja a 2001. szeptember 11-i támadássorozat volt.

9/11 után Bin Laden menekülni kényszerült, a pakisztáni határterületen húzta meg magát, feltehetőleg itt töltötte a következő közel tíz évet, míg végül egy amerikai különleges egység támadásában életét nem vesztette. Az eltelt évek alatt az al-Kaida fokozatosan veszített jelentőségéből, mely jelenség halála után csak tovább erősödött, ennek ellenére a szervezet nem szűnt meg létezni.

Oszama bin Laden fiatalkora arra bizonyíték, hogy nincs egy meghatározható személyiség vagy jellem, ami már fiatalkorban is megmutatja, kiből lehet terrorista. Bin Laden a fiatalkorában őt ért hatások és neveltetés, valamint a fiatal felnőttként tanultak és az átélt élmények hatására vált a világ leghíresebb terroristájává és a leghíresebb terrorszervezet alapítójává.